

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
Π.Μ.Σ.: Επιστήμες της Αγωγής – Κατεύθυνση: Εκπαιδευτική Πολιτική

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Εμπειρίες και βιώματα γυναικών προσφύγων από τη Μικρά Ασία:
Οικογένεια, εκπαίδευση, κοινωνία**

Ειρήνη Τσιακίρη (Α.Ε.Μ.: 97)

Επιβλέπων: Βασίλης Α. Φούκας, Επίκουρος Καθηγητής Τμήματος Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής Α.Π.Θ.

Θεσσαλονίκη 2020

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	4
Abstract.....	5
Πρόλογος.....	6
Εισαγωγή	7
1. Θεωρητικό και ιστορικό πλαίσιο.....	10
1.1 Προφορική Ιστορία	10
1.2 Τοπική Ιστορία.....	17
1.3 Ιστορικό πλαίσιο	19
2. Σκοπός, στόχοι και μεθοδολογία έρευνας.....	23
2.1 Σκοπός και επιμέρους στόχοι.....	23
2.2 Ερευνητική μέθοδος.....	23
2.3 Συλλογή ερευνητικού υλικού – Μεθοδολογία ερευνητικής διαδικασίας.....	25
2.4 Ερευνητικά ερωτήματα.....	28
3. Εκπαίδευση: «Από την Τρίτη τάξη δεν πήγα σχολείο. Πήγα, ε, η αλήθεια πήγα σχολείο και είδα τα παιδιά όλα ντυμένα, παπούτσια εγώ δεν είχα»	30
3.1 Τα σχολεία.....	32
3.2 Φοίτηση και σχολική διαρροή	34
3.3 Μαθήματα και γλώσσα.....	41
3.4 Εκπαιδευτικοί και μαθητές.....	43
3.5 Σχολικές γιορτές και εκδρομές	45
3.6 Μέθοδοι διδασκαλίας και εξετάσεις.....	47
3.7 Διαπιστώσεις	50
4. Οικογένεια: «Μόνη της, μόνη της, ήταν νοικοκυρά άξια... [...] η μάνα μας ήτανε πολύ νέα, νεότατη γυναίκα ήτανε»	52
4.1 Οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο οικογένειας.....	53
4.2 Οι αντρικοί ρόλοι: Ο ρόλος του συζύγου και του πατέρα	60
4.3 Οι γυναικείοι ρόλοι: Ο ρόλος της συζύγου και της μητέρας.....	64
4.3.1 Η γυναίκα ως σύζυγος: Ο γάμος	64
4.3.2 Η γυναίκα ως μητέρα	67
4.3.3 Η κόρη.....	69
4.3.4 Η γυναίκα ως νοικοκυρά	70

4.4 Διαπιστώσεις	74
5. Κοινωνία: «Και η μητέρα μου δούλεψε σ' αυτό το χαλί, γιατί όλες οι Κουριώτισσες δουλεύανε»	76
5.1 Τόπος καταγωγής.....	76
5.2 Κοινωνική και θρησκευτική ζωή	85
5.3 Η θέση της γυναίκας	91
5.3.1 Εργασία.....	91
5.3.2 Κοινωνική ζωή και κοινωνική αντιμετώπιση	96
5.3.3 Ενδυμασία.....	100
5.4 Διαπιστώσεις	102
Επίλογος - Συμπεράσματα	104
Βιβλιογραφία.....	108
Ελληνόγλωσση.....	108
Ξενόγλωσση και μεταφρασμένα	114
Ιστοσελίδες.....	115

Περίληψη

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας είναι η διερεύνηση των εμπειριών και βιωμάτων των γυναικών προσφύγων από τη Μικρά Ασία μετά την Μικρασιατική καταστροφή το 1922, που εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλονίκη. Πιο συγκεκριμένα, η εργασία μελετά τις εμπειρίες που σχετίζονται με την εκπαίδευση, την οικογένεια και την κοινωνία, όπως αυτές αποτυπώνονται στις προφορικές μαρτυρίες που διασώζονται στο Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού (Ι.Α.Π.Ε.) του Δήμου Καλαμαριάς Θεσσαλονίκης.

Οι μαρτυρίες, σε μορφή απομαγνητοφωνημένων συνεντεύξεων, μελετώνται με την Ερμηνευτική Φαινομενολογική Ανάλυση (ΕΦΑ), προκειμένου να διαπιστωθεί πως οι ίδιες οι αφηγήτριες – πρόσφυγες βίωσαν τη διαφορετική καθημερινότητα στον τόπο καταγωγής τους και στον τόπο εγκατάστασης και τις επιπτώσεις που ο βίαιος ξεριζωμός είχε στις συνθήκες ζωής τους.

Το υλικό της παρούσας εργασίας μελετάται υπό το πρίσμα της σημασίας της προφορικής και τοπικής ιστορίας, που τα τελευταία χρόνια έχει αναπτυχθεί ιδιαίτερα, καθώς αναδεικνύει μια διαφορετική πλευρά της ιστορίας, που άλλοτε συμπλέει και άλλοτε αντικρούεται με την επίσημη, αλλά και της σημασία της μνήμης αλλά και του τραύματος, στη διαμόρφωσή της.

***Λέξεις κλειδιά:** πρόσφυγες, γυναίκες, Μικρά Ασία, Θεσσαλονίκη, προφορική ιστορία, τοπική ιστορία, μνήμη, τραύμα, εκπαίδευση, οικογένεια, κοινωνία*

Abstract

The purpose of this paper is to investigate and capture the experiences and life stories of refugee women from Asia Minor who settled in Thessaloniki after 1922, and those which relate to education, family and social life.

The archive material used is the Oral Testimony Archive of the Historical Archive of Refugee Hellenism (IAPE) of the Municipality of Kalamaria, in Thessaloniki.

The testimonies, in the form of recorded interviews, are studied using the interpretative phenomenological analysis (IPA) in order to establish how the narrators-refugees themselves experienced the different daily life in their place of origin and the place of installation and how their routine altered as a result of the changes in their living conditions.

The testimonies are studied under the importance of the study of Oral and Local History, which has been particularly developed in recent years, and the reasons that make it significant and interesting, as it highlights a different side of History, which sometimes overlaps and sometimes contradicts the Official one, but also to the importance of memory and trauma, in the configuration of Oral History.

Keywords: *refugees, women, Asia Minor, Thessaloniki, Oral History, Local History, memory, trauma, education, family, society*

Πρόλογος

Η παρούσα εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Εκπαιδευτική Πολιτική» του Τμήματος Προσχολικής Αγωγής και Εκπαίδευσης του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Το προσωπικό μου ενδιαφέρον για θέματα τοπικής ιστορίας της Θεσσαλονίκης, για το έργο του Ιστορικού Αρχείου Προσφυγικού Ελληνισμού (στο εξής Ι.Α.Π.Ε.), αλλά και για την Ιστορία της Εκπαίδευσης, οδήγησαν στην απόφαση η διπλωματική μου εργασία να σχετίζεται με ένα θέμα που συνδυάζει τα παραπάνω. Κατόπιν συζήτησης με τον επόπτη μου, τον κύριο Βασίλη Φούκα, καταλήξαμε στο θέμα, το οποίο θα μας έδινε την ευκαιρία να μελετήσουμε ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον και σχετικά ακατέργαστο αρχειακό υλικό, όπως είναι οι απομαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις προσφύγων, όπως έχουν παραχωρηθεί και επεξεργαστεί από το Ι.Α.Π.Ε. και σώζονται στο αρχείο του.

Στο σημείο αυτό, θα ήθελα πρώτα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή μου, κύριο Βασίλη Φούκα, για τον απεριόριστο χρόνο που διέθεσε, την χρήσιμη καθοδήγηση και διακριτική του εποπτεία και τη σημαντική συμβολή και προβληματισμό του, που συνόδευσαν την εργασία αυτή, από την αρχική ως την τελική της μορφή αλλά και για την ηθική του συμπαράσταση, όλο αυτό το διάστημα.

Ακόμα, θα ήθελα να ευχαριστήσω και τα υπόλοιπα μέλη της τριμελούς επιτροπής, τον κύριο Κωνσταντίνο Τσιούμη και την κυρία Δόμνα – Μίκα Κακανά για τη συνεργασία και τον χρόνο που αφιέρωσαν στην αξιολόγηση της εργασίας.

Θα ήταν παράλειψη να μην ευχαριστήσω από καρδιάς την κυρία Μαρία Καζαντζίδου και την κυρία Ελένη Ιωαννίδου καθώς και το λοιπό προσωπικό του Ι.Α.Π.Ε για την εύρυθμη συνεργασία, για την παραχώρηση του προς μελέτη υλικού και για τη διευκόλυνση που μου παρείχε σε όλη τη διάρκεια της έρευνάς μου.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένεια και τους φίλους που στάθηκαν δίπλα μου σαν οικογένεια, όποτε χρειάστηκε, όσο καιρό διήρκεσε η εκπόνηση της εργασίας αυτής, και κυρίως τον σύζυγό μου, που ήταν δίπλα μου, ηθικά και πρακτικά, όλον αυτόν τον καιρό και που χωρίς την παρουσία του, η συμμετοχή μου και η παρακολούθηση του μεταπτυχιακού αυτού προγράμματος αλλά και η εκπόνηση της διπλωματικής εργασίας, θα ήταν σαφώς δυσκολότερη.

Εισαγωγή

Την τελευταία δεκαετία διαπιστώνεται ιδιαίτερα μεγάλη αύξηση του ενδιαφέροντος της μελέτης για την προφορική ιστορία, καθώς υπάρχουν διάφορες δράσεις που αφορούν στη διάδοσή της.

Η δημιουργία του κέντρου προφορικής ιστορίας στα Χανιά το 2009 – 2010 με επιστημονικά υπεύθυνη την καθηγήτρια Μαρία Ρεπούση, η διοργάνωση προγράμματος προφορικής ιστορίας στην Κυψέλη το 2011 με επιστημονικά υπεύθυνες τις Τασούλα Βερβενιώτη, Λήδα Παπαστεφανάκη και Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, το πρόγραμμα Θαλής στον Βόλο, την πρόσβαση στο Οπτικοακουστικό αρχείο για το Ολοκαύτωμα στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών από το 2011, το Συνέδριο Προφορικής Ιστορίας στον Βόλο το 2012 (Λάζου, 2012) αλλά και αφιερώματα σε επιστημονικά περιοδικά και ιστοσελίδες, όπως αυτό στο τεύχος 5 του Επιστημονικού Δικτύου Εκπαίδευσης Ενηλίκων Κρήτης το 2011 και αρκετές δημοσιεύσεις και άρθρα αναφορικά με το θέμα αυτό, όπως παραθέτει η Ένωση Προφορικής Ιστορίας στην ιστοσελίδα της, είναι γεγονότα που φανερώνουν το ενδιαφέρον για τη μελέτη της.

Σύμφωνα με τα στοιχεία της Ένωσης Προφορικής Ιστορίας, από το 2009 έως σήμερα έχουν πραγματοποιηθεί περισσότερα από τριάντα σεμινάρια και δέκα συνέδρια και διαλέξεις, από διάφορους φορείς με κύρια θεματική την Προφορική Ιστορία στη χώρα μας ενώ οι σχετικές δημοσιεύσεις, στην ελληνική βιβλιογραφία ή στον τύπο, είναι δεκάδες. Σήμερα, δραστηριοποιούνται σε όλη την ελληνική επικράτεια, άλλες σε μικρότερο και άλλες σε μεγαλύτερο βαθμό, συνολικά δεκατρείς ομάδες προφορικής ιστορίας.

Αντίστοιχο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η ανάπτυξη της μελέτης της τοπικής ιστοριογραφίας μεταξύ 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα, γεγονός που συμβάλλει στην εθνική αφύπνιση, αν και πρόκειται για αποσπασματικές προσπάθειες και το ενδιαφέρον αυτό εντείνεται περαιτέρω τη δεκαετία του 1990 (Κυρίτσης & Φούκας, 2010: 32).

Αρκετές προσπάθειες ένταξης της Τοπικής Ιστορίας ως ξεχωριστού μαθήματος πραγματοποιήθηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1990, με εισηγήσεις αρκετών πανεπιστημιακών και το σχολικό έτος 2001 – 2002 παραχωρήθηκαν πέντε έως δέκα ώρες στη διδασκαλία της Τοπικής Ιστορίας στο πλαίσιο του μαθήματος της Ιστορίας στη Γ' Γυμνασίου, ενώ διανεμήθηκε και αντίστοιχο εγχειρίδιο στους διδάσκοντες και διδάσκουσες ενώ από το 2002 οι ώρες διδασκαλίας αυξήθηκαν σε δέκα (Κυρίτσης & Φούκας, 2010: 37-39). Το 2011 εντάχθηκε το μάθημα της Τοπικής Ιστορίας ως ξεχωριστό μάθημα στο πρόγραμμα της Γ' Γυμνασίου ενώ στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση, παρά το γεγονός ότι δεν

λειτουργεί ξεχωριστό τμήμα Τοπικής Ιστορίας, η Τοπική Ιστορία έχει ενταχθεί ως αντικείμενο διδασκαλίας στα Προγράμματα Σπουδών αρκετών τμημάτων.

Το 2015, στο Πρόγραμμα Σπουδών για την Ιστορία που εκδόθηκε από το Υπουργείο Παιδείας, ενθαρρύνεται η σύνδεση του μαθήματος της Ιστορίας με την Τοπική Ιστορία, είτε μέσω σχολικών δραστηριοτήτων είτε μέσω εργασιών τύπου project, ενώ σε αυτό το πλαίσιο μπορούν να αξιοποιηθούν οι αρχαιολογικοί χώροι και οι συλλογές των μουσείων της περιοχής καθώς *«είναι σημαντικό να κατανοήσουν οι μαθητές τη σύνδεση της πολιτιστικής κληρονομιάς της ιδιαίτερης πατρίδας τους με την εθνική, ευρωπαϊκή και παγκόσμια ιστορία»* ενώ συνεχίζει αναφέροντας ότι με την ενασχόληση με την Τοπική Ιστορία επιτυγχάνεται η καλλιέργεια ιστορικής αλλά και εθνικής συνείδησης και αυτογνωσίας, που *«θα επιτρέπει αφενός την υγιή συνομιλία με την εθνική συνείδηση άλλων λαών και αφετέρου την καλλιέργεια αξιών όπως ο σεβασμός, η αλληλεγγύη, η ισότητα, η υπευθυνότητα, η ελευθερία και η αναίρεση στερεοτυπικών αντιλήψεων»* (Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, 2011: 93).

Στην παρούσα εργασία επικεντρωνόμαστε στην εγκατάσταση των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη, καθώς από το φθινόπωρο του 1922 και σε ολόκληρο το επόμενο έτος, η Μικρασιατική Καταστροφή και η Συνθήκη ανταλλαγής των πληθυσμών, την κατέστησαν τόπο υποδοχής εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων και εστία μόνιμης εγκατάστασης για περίπου 100.000 – 115.000 από αυτούς (Ιωαννίδου, 2010: 91).

Για τη Θεσσαλονίκη, η έλευση και εγκατάσταση των προσφύγων έπαιξε καταλυτικό ρόλο στη μετέπειτα ανάπτυξη της πόλης καθώς ο πληθυσμός διπλασιάστηκε, η χριστιανική ελληνική παρουσία εδραιώθηκε στην πόλη ενώ η προσφορά των προσφύγων στην κοινωνική, πολιτιστική, πολιτική και οικονομική πραγματικότητα της πόλης ήταν σημαντική (Σαββαΐδης, 2012: 347).

Με τους προσφυγικούς συνοικισμούς αρχίζουν να διαμορφώνονται οι γειτονίες της τόσο βορειοδυτικά όσο και νοτιοανατολικά της πόλης και δημιουργούνται οι συνοικισμοί της πόλης, όπως Αρετσού, Καλαμαριά, Νέα Κρήνη, Τούμπα, Τριανδρία στην ανατολική πλευρά της πόλης, Νεάπολη, Νέα Ευκαρπία, Νέα Μενεμένη, Νέο Κορδελιό στη δυτική πλευρά, αλλά και τα προάστια της, όπως Νέα Αγχίαλος, Πανόραμα, Θέρμη, Νέα Ραιδεστός, Νέοι Επιβάτες (Μπαχτσέ Τσιφλίκ) ενώ την ίδια περίοδο διαμορφώνονται παράλληλα και η εθνική ομοιογένεια, το πνευματικό προφίλ και τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της Θεσσαλονίκης (Σαββαΐδης, 2012: 347-348).

Σημαντικό ρόλο στη διατήρηση και διάδοση στο ευρύ κοινό της προσφυγικής μνήμης και ιστορίας έχουν διαδραματίσει ποικίλοι φορείς της πόλης, όπως είναι το Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης (ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ), το Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης αλλά και το Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού (Ι.Α.Π.Ε).

Στην παρούσα εργασία επιλέξαμε να μελετήσουμε προφορικές μαρτυρίες από το αρχείο του Ι.Α.Π.Ε. καθώς και να μεν το υλικό έχει μελετηθεί κατά καιρούς σε διάφορες εργασίες (π.χ. Φούκας & Μαρτζιβάνου, 2020), αλλά και σε άλλες ακαδημαϊκές εργασίες, προπτυχιακού και μεταπτυχιακού επιπέδου, με διαφορετική θεματική και σε διαφορετικά πλαίσια κάθε φορά (π.χ. Ε. Γάλλου, 2011), ωστόσο παραμένει ανεκμετάλλευτο και μη αξιοποιήσιμο στο βαθμό που θα άξιζε να μελετηθεί, καθώς μπορεί να δώσει πολλά στοιχεία για τις προσωπικές μαρτυρίες των ανθρώπων που έζησαν τα γεγονότα και τις μέρες, οι οποίες διαμόρφωσαν την ιστορία και την πόλη που σήμερα ζούμε.

Ο λόγος για τους οποίους εστίασαμε στις γυναικείες μαρτυρίες είναι πρώτον, διότι δεν έχουν μελετηθεί συστηματικά ως προς όλους τους ρόλους που οι τρεις τομείς της ζωής τους αντιπροσωπεύουν αλλά και διότι παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον οι ραγδαίες αλλαγές που οι γυναίκες βίωσαν και το πώς αυτές αποτυπώθηκαν στους κύριους τομείς της καθημερινότητας, ιδιαίτερα οι μεταβολές στους γυναικείους ρόλους, λόγω της αλλαγής των συνθηκών ζωής, των αναγκών και των προτεραιοτήτων.

Στην παρούσα εργασία, παρουσιάζεται αρχικά η θεωρητική επισκόπηση που αφορά στην Προφορική και Τοπική Ιστορία αλλά και η ιστορική επισκόπηση της εποχής στην οποία αναφέρονται τα ιστορικά γεγονότα της περιόδου που μελετάται.

Στη συνέχεια περιγράφονται ο σκοπός και οι επιμέρους στόχοι της εργασίας, το υπό μελέτη υλικό, η επιλογή της ερευνητικής μεθόδου, η τεχνική συλλογής και επεξεργασίας του υλικού και τα ερευνητικά ερωτήματα που τίθενται.

Το τρίτο κεφάλαιο αφορά στην *Εκπαίδευση* και διαρθρώνεται σε έξι υποενότητες, οι οποίες δημιουργήθηκαν με βάση τους στόχους που τέθηκαν και είναι οι εξής: α) Τα σχολεία, β) Φοίτηση και σχολική διαρροή, γ) Μαθήματα και γλώσσα, δ) Εκπαιδευτικοί και μαθητές, ε) Σχολικές γιορτές και εκδρομές και στ) Μέθοδοι διδασκαλίας και εξετάσεις.

Το τέταρτο κεφάλαιο αφορά στην *Οικογένεια* και διαρθρώνεται σε τρεις υποενότητες, με βάση τους στόχους που τέθηκαν: α) Οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο οικογένειας, β) Οι αντρικοί ρόλοι: Ο ρόλος του συζύγου και του πατέρα και γ) Οι γυναικείοι ρόλοι, και συγκεκριμένα, οι ρόλοι της συζύγου, της κόρης, της μητέρας και της νοικοκυράς.

Το πέμπτο κεφάλαιο αφορά στην *Κοινωνία* και διαρθρώνεται επίσης σε τρεις υποενότητες, με βάση τους στόχους που είχαμε θέσει, ως εξής: α) Τόπος καταγωγής, β) Κοινωνική και θρησκευτική ζωή και γ) Η θέση της γυναίκας στην κοινωνία, υποενότητα η οποία χωρίζεται στους τομείς της εργασίας, της κοινωνικής ζωής και αντιμετώπισης και της ενδυμασίας.

Τέλος, ακολουθούν τα συμπεράσματα και η εργασία ολοκληρώνεται με την παράθεση της βιβλιογραφίας.

1. Θεωρητικό και ιστορικό πλαίσιο

1.1 Προφορική Ιστορία

Διάφοροι ορισμοί έχουν διατυπωθεί για την προφορική ιστορία καθώς τα τελευταία χρόνια η μελέτη και η έρευνα έχει στραφεί προς αυτήν και η επιστημονική συζήτηση είναι ευρεία. Η Abrams (2010: 1) σημειώνει πως η προφορική ιστορία είναι μια μέθοδος έρευνας κατά την οποία καταγράφεται και αναλύεται ο λόγος και οι αναμνήσεις των ανθρώπων σχετικά με ένα συγκεκριμένο θέμα του παρελθόντος, και ως μία επιστημονική μέθοδος έρευνας, έχει και τη δική της θεωρία. Είναι επομένως ένας όρος που αναφέρεται σε δύο πράγματα, πρώτον, στη διαδικασία της διεξαγωγής και καταγραφής των συνεντεύξεων για την απόκτηση πληροφοριών για το παρελθόν και δεύτερον στο ίδιο το προϊόν της αφήγησης (Abrams, 2010: 2).

Η προφορική ιστορία αποτελεί ένα σημαντικότατο κεφάλαιο στις αναζητήσεις της ιστορίας του 20ού αιώνα διότι στρέφει το φακό της έρευνας από το προσκήνιο όπου διαδραματίζονται τα ιστορικά γεγονότα, στον χώρο όπου δρουν οι κοινωνικές ομάδες, φωτίζοντας τις αφανείς πλειονότητες που άλλωστε αποτελούν και την κινητήρια δύναμη του ιστορικού γίνεσθαι (Μπουντζουβή, 1999: 23).

Η προφορική ιστορία είναι εκείνη που εστιάζει στο άτομο πίσω από το κείμενο (Gardner, 2003: 188) ενώ σύμφωνα με την Martin (2012: 101), η μελέτη της προφορικής ιστορίας δημιουργεί ένα «πρίσμα» μέσα από το οποίο διακρίνεται η περίπλοκη δομή της κοινωνίας, η δομή των χαρακτήρων, των συμπεριφορών και των κινήτρων των ατόμων γι' αυτό και η προφορική ιστορία μπορεί να είναι ένας διαφορετικός τρόπος για να γραφτεί η ιστορία: «από τα κάτω» (Lynd, 1993: 8). Αυτός ο τρόπος σύνθεσης της ιστορίας καλεί τον/την ιστορικό να εισέλθει στις ζωές των ανθρώπων που ανήκουν στα χαμηλότερα κοινωνικοοικονομικά στρωμάτων, και είναι οι πρωταγωνιστές της και να αναδείξει την τάξη, την κουλτούρα, την ανάγκη τους να πουν τη δική τους ιστορία και να αναδιαμορφώσουν την κοινωνία μέσα από αυτήν (Lynd, 1993:8).

Μέσω της ιστορίας, οι απλοί άνθρωποι προσπαθούν να κατανοήσουν τις αναταραχές και τις αλλαγές που βιώνουν στη ζωή τους (πολέμους, κοινωνικούς μετασχηματισμούς, τεχνολογικές αλλαγές, μετανάστευση σε μια νέα κοινότητα) ενώ ειδικά το οικογενειακό ιστορικό μπορεί να δώσει σε ένα άτομο μια ισχυρή αίσθηση συνέχειας και διαχρονικότητας (Thompson, 2006: 26).

Η προφορική ιστορία δεν είναι κάτι που προέκυψε πρόσφατα, αντίθετα ήταν ευρέως διαδεδομένη στα πρώτα στάδια ανάπτυξης της κοινωνίας, όπου, εφόσον δεν υπήρχε η γραφή, η παράδοση μεταδιδόταν προφορικά και όσοι αναλάμβαναν

το έργο αυτό έπαιζαν σημαντικό ρόλο στη διατήρησή της στις επόμενες γενιές (Thompson, 2002: 56-57).

Ωστόσο, με τη διάδοση του γραπτού λόγου, φαίνεται ότι ο ρόλος της μνήμης υποβαθμίστηκε και η έγκυρη μετάδοση ιστοριών, δρωμένων, τραγουδιών στηριζόταν στην καταγραφή τους ενώ οι προσωπικές αναμνήσεις δεν αποτελούσαν αντικείμενο καταγραφής, καθώς συνήθως θεωρούνταν ότι δεν είχαν ιδιαίτερη αξία για τους άλλους (Thompson, 2006: 28-29).

Ο διαχωρισμός της ιστορίας από τη μνήμη ουσιαστικά γίνεται όταν η ιστορία διαμορφώνεται πλέον ως επιστημονικός κλάδος και επικρατεί ο ιστορισμός ως κυρίαρχο παράδειγμα ιστορικής γνώσης. Η λεπτομερής αναφορά στο «αρχείο», η ανάγκη ενδελεχούς επαλήθευσης και διασταύρωσης των πληροφοριών και η σχεδόν μεταφυσική σύνδεση θείας βούλησης και παρελθόντος μέσα στο αρχείο αλλά και στα κείμενα των ιστορικών, διαμόρφωσαν ένα ερευνητικό πλαίσιο μέσα στο οποίο η μνήμη και η υποκειμενικότητά της δεν είχαν πλέον θέση (Σαλβάνου, 2018: 20).

Τις τελευταίες δεκαετίες η μελέτη και το ενδιαφέρον για την προφορική ιστορία έχουν επιστρέψει. Η προφορική ιστορία είναι ταυτόχρονα παλιά και νέα, αναβιώνει μέσα από μια συνολική ανανέωση των ιστορικών σπουδών και πυκνώνει όσο οδεύουμε προς το τέλος του 20ού αιώνα (Ρεπούση, 2011). Ταυτόχρονα, μια σειρά από νέους όρους προστίθεται στην εργαλειοθήκη της ιστορικής έρευνας, όπως είναι η μετάβαση από τις ιστορικές προσωπικότητες στα ιστορικά υποκείμενα, η στροφή του ιστοριογραφικού ενδιαφέροντος σε μια ιστορία από τα κάτω, τα νέα αντικείμενα, σε συνδυασμό με σημαντικές επιστημολογικές αλλαγές σχετικές με τη φυσιογνωμία της ιστορίας (Ρεπούση, 2011).

Έως τα τέλη του 20ού αιώνα στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία υπήρχαν μόνο ελάχιστες ιστορικές μελέτες για το πρόσφατο παρελθόν που βασίζονται στις προφορικές μαρτυρίες, με εξαίρεση στην περίοδο της Κατοχής και της Αντίστασης, η οποία άρχισε να μελετάται από τη μεταπολίτευση και ύστερα, και στον Εμφύλιο Πόλεμο, στον οποίο εστιάστηκε το ενδιαφέρον αρκετών ιστορικών κατά τη δεκαετία του 1990 (Βεντούρα, 2002: 369).

Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 και του 1970, η προφορική ιστορία μετασχηματίζεται και από συμπληρωματικό κειμενικό είδος στα ήδη υπάρχοντα, μεταβάλλεται σε αυθύπαρκτο κείμενο που μέσα από την ανάλυσή του αποκαλύπτει την εσωτερική ζωή του παρελθόντος, όπως αναφέρει η Ρεπούση (2011).

Στη συνέχεια, από τις αρχές του 21ου αιώνα, όπως αναφέρει η Βεντούρα (2002: 370), παρατηρείται ένα αυξανόμενο ενδιαφέρον για την πρόσφατη ιστορία, το οποίο εκδηλώνεται με την έκδοση βιβλίων πολιτικής κυρίως ιστορίας, αλλά και με άρθρα, ημερίδες και συνέδρια στα οποία εξετάζονται εκφάνσεις της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτισμικής ιστορίας της μεταπολεμικής Ελλάδας.

Αντίστοιχα, οι Μπουντζουβή & Θανοπούλου (2002: 18-20) αναφέρουν ότι από το 1997 ξεκινά η εισαγωγή του μαθήματος της προφορικής ιστορίας σε αρκετά Πανεπιστήμια της χώρας, είτε ως σεμιναριακό μάθημα είτε ως επιλογής ενώ την ίδια περίοδο φορείς όπως το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, το Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού και το Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού εντάσσουν τις προφορικές μαρτυρίες στα άμεσα ενδιαφέροντά τους.

Η μελέτη της προφορικής ιστορίας εγείρει πολλά ερωτήματα, με κύριο επιχείρημα το ότι η «φωνή» στην ιστορική έρευνα της ιστορίας της εκπαίδευσης δημιουργεί μεθοδολογικά προβλήματα καθώς η μνήμη, ως «φωνή» της κοινωνίας απαιτεί κριτική ανάγνωση των όσων συνέβησαν από διαφορετικές σκοπιές (Armstrong, 2003: 216 – 217). Γι' αυτό το λόγο, ο/η ιστορικός οφείλει να αμβλύνει τις διαφορές μεταξύ επίσημης και προφορικής ιστορίας και να δει την επίσημη μέσα από το πρίσμα της μνήμης (Armstrong, 2003: 216 – 217).

Η μνήμη είναι ένα κατεξοχήν πολυεπιστημονικό πεδίο που αποτελεί αντικείμενο μελέτης για ποικίλους επιστημονικούς κλάδους και ταυτόχρονα, πεδίο μελέτης ενός αυτόνομου επιστημονικού κλάδου, των σπουδών μνήμης (Ένωση Προφορικής Ιστορίας).

Ο Λε Γκοφ (1998: 87) αναφέρει τη μνήμη ως μια ιδιότητα διατήρησης πληροφοριών που παραπέμπει σε ένα σύνολο χάρη στις οποίες ο άνθρωπος μπορεί να ενεργοποιεί εντυπώσεις ή πληροφορίες, οι οποίες έχουν παρέλθει και τις οποίες αναπαριστά ως παρελθούσες, διαδικασία που αποδεικνύεται ιδιαίτερα σύνθετη υπόθεση. Ο Portelli (1998:69) συμπληρώνει πως η μνήμη δεν είναι απλώς ένας στατικός αποθηκευτικός χώρος από τον οποίο ανασύρουμε αυτούσια βιωμένες εμπειρίες του παρελθόντος αλλά μια ενεργή διαδικασία δημιουργίας νοημάτων και δεν αποτελεί το άθροισμα των στοιχείων που την συγκροτούν.

Ακόμα, η ατομική μνήμη ανακαλείται στο κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο έχει διαμορφωθεί, και καθορίζεται από τα κοινωνικά πλαίσια (γλώσσα, χρόνο, χώρο, εμπειρία), επομένως αποτελεί κοινωνική κατασκευή και πτυχή της συλλογικής μνήμης (Halbwachs, 2013 όπως παρατίθεται στην Ένωση Προφορικής Ιστορίας). Ο Halbwachs μάλιστα υποστηρίζει πως, ενώ οι ατομικές μνήμες μπορούν σταδιακά να ξεθωριάσουν, η συλλογική μνήμη επιβιώνει και περνά από γενιά σε γενιά, μέσα από μηχανισμούς και πρακτικές που υιοθετεί η ομάδα, γι' αυτό και είναι κοινωνική, τόσο στη διαμόρφωση όσο και στη μεταβίβαση της (παρατίθεται στο Σαλβάνου, 2018: 21). Η προσωπική εμπειρία του πως βιώνεται η ιστορία δεν είναι πάντοτε συμβατή με τις κυρίαρχες αφηγήσεις της ιστορίας, καθώς η μνήμη μπορεί να εκφράσει ακόμα και την προσωπική ματαιώση και να αποδώσει τον πόνο για τον τελευταίο νεκρό του πολέμου, τη στιγμή που η ιστορία πανηγυρίζει την αρχή της ειρήνης (Λιάκος, 2015: 38). Οι προφορικές μαρτυρίες που συλλέγονται δεν αποδίδουν πλήρως αυτό που στην πραγματικότητα έχει βιωθεί, αλλά την ανάμνηση

που έχουν διατηρήσει οι μάρτυρες, γι' αυτό και θα πρέπει να αντιμετωπίζονται κριτικά (Καρακατσάνη, 2012: 51).

Είναι επομένως σημαντικός ο ρόλος του ερευνητή και της ερευνήτριας, ώστε να καταστεί σαφές πως η υποκειμενικότητα μάς ενδιαφέρει πρώτα να την κατανοήσει κανείς και έπειτα να την επεξεργαστεί, ενσωματώνοντας το ατομικό βίωμα στη συλλογική μνήμη της ομάδας στην οποία ανήκει, μετατρέποντας ουσιαστικά το βίωμα σε ιστορία (Συμεωνίδου, 2012: 1). Η χρησιμότητα άλλωστε των προφορικών πηγών για τους ιστορικούς έγκειται όχι στην ικανότητά τους να διατηρήσουν το παρελθόν αλλά στις πολλές αλλαγές που ενδυναμώνονται από τη μνήμη, σύμφωνα με τον Portelli (2003: 68-69). Οι Hoffman (2009: 124 – 125) αναφέρουν ότι προκειμένου να απαντηθούν ερωτήματα που προέκυπταν αναφορικά με την αξιοπιστία της μνήμης, θα έπρεπε να αποσαφηνιστούν τα ίδια τα είδη της μνήμης, όπως είναι για παράδειγμα, η «αρχεϊακή μνήμη», η οποία περιλαμβάνει αναμνήσεις που επαναλαμβάνονται, είναι άμεσα διαθέσιμες για ανάκληση και διατηρούνται κατά τη διάρκεια της ζωής του ατόμου.

Τα προς μελέτη συμβάντα είναι πιθανόν να παραμείνουν στη μνήμη εάν έχουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, όπως το αν θεωρούνται υψηλής συναισθηματικής αξίας, το αν η επακόλουθη πορεία των γεγονότων κάνει το γεγονός να φαίνεται καθοριστικό ή αντιληπτό ως σημείο καμπής καθώς και το αν το γεγονός που περιγράφεται είναι ξεκάθαρα μοναδικό και δεν επαναλαμβάνεται διαρκώς (Hoffman & Hoffman, 2009: 128). Έτσι, η αρχεϊακή μνήμη διατηρείται για δεκαετίες, χωρίς να χρειάζεται ο άνθρωπος να ανατρέχει σε αυτή στην καθημερινότητά του διότι αποτελείται από ιδιαίτερες αναμνήσεις οι οποίες έχουν παραμείνει ανεξίτηλες (Hoffman & Hoffman, 2009: 129).

Οι N.Hunt και S. McHale (2007: 55) εξηγούν ότι χωρίς ερμηνεία, η μνήμη δεν έχει νόημα και προκειμένου να την κατανοήσει κανείς πρέπει να γίνει πρώτα κατανοητό το κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο έχουν ζήσει οι άνθρωποι, ώστε να συνδέσουμε τις προσωπικές αναμνήσεις με το πλαίσιο αυτό. Η μνήμη αποτελεί βασικό συστατικό των αφηγήσεων και χωρίς αυτήν δεν είναι δυνατόν να υπάρξει αφήγηση, ενώ δεν έχει νόημα να γίνονται προσπάθειες κατανόησης των τραυματικών αναμνήσεων αν δεν εξεταστεί το αντίκτυπό της στον εκάστοτε άνθρωπο (Hunt & McHale 2007: 56).

Επομένως, είναι σαφές ότι ιστορία και μνήμη δεν ταυτίζονται, έχουν ωστόσο ισχυρούς δεσμούς μεταξύ τους, γιατί και οι δύο δίνουν νόημα στο παρελθόν και στα ίχνη του (Pierre, 1989: 8-9). Η Σαλβάνου (2018: 12) επισημαίνει ότι προκειμένου το παρελθόν να γίνει ιστορία πρέπει η αφήγηση να επεξεργαστεί με τέτοιο τρόπο ώστε να γίνει ανοίκειο, να αποστασιοποιηθούμε από αυτό και να σταθούμε κριτικά απέναντί του, προκειμένου να το «επανοικειωθούμε» ως ιστορία, απαλλαγμένο πλέον από συναισθήματα. Ακόμα, ο Μαυροσκούφης (2015: 249) αναφέρει πως η μνήμη και η ιστορία, αν και αποτελούν παράλληλα φαινόμενα, τέμνονται μεταξύ

τους καθώς ανήκουν και οι δύο στην ιστορική κουλτούρα, δίνοντας νόημα στο παρελθόν και τα κατάλοιπά του.

Αν αμφισβητηθεί η ικανότητα της μνήμης να ενημερώνει την ιστορία, είναι απίθανο να μπορέσουν να αξιοποιηθούν τα οφέλη της προφορικής ιστορίας, θα πρέπει λοιπόν να εμπλακεί η προσωπική μνήμη στις απόπειρες ερμηνείας του παρελθόντος, ώστε να γίνει αντιληπτό ότι η μνήμη είναι εκείνη που επιτρέπει να ζουν οι άνθρωποι μέσα στην ιστορία και έτσι της επιτρέπεται να διαμορφώνει τη ζωή τους (Gardner, 2003: 188). Ωστόσο είναι η αμφισβήτηση της μνήμης εκείνη που γεννά τα περισσότερα ερωτήματα για την αξιοπιστία και αντικειμενικότητα της προφορικής ιστορίας (Gardner, 2003: 188).

Όσο σύνθετη είναι επομένως η διαχείριση της μνήμης, τόσο το πρόβλημα περιπλέκεται όταν σε αυτήν εμπλέκεται και το στοιχείο του τραύματος, (Φούκας & Μαρτζιβάνου, 2020). Ο τρόπος που διαχειρίζονται οι άνθρωποι τη μνήμη τους αναφορικά με τη βιωμένη εμπειρία τους από την καταστροφή, δεν είναι εύκολο να ομογενοποιηθεί, διότι ο καθένας βίωσε με διαφορετικό τρόπο την προσφυγιά και η διάκριση μεταξύ ατομικής και κοινωνικής μνήμης είναι ιδιαίτερα δύσκολη υπόθεση, αφού το κοινωνικό πλαίσιο του υποκειμένου παρέχει τους όρους μέσα στους οποίους θα ανακληθεί η μνήμη (Φούκας & Μαρτζιβάνου, 2020).

Το τραύμα, ως ένα ερμηνευτικό εργαλείο για τη μελέτη της μνήμης που προέρχεται από την ψυχιατρική και τη νευρολογία, διαφοροποιείται στο πλαίσιο των κοινωνικών επιστημών και αναφέρεται κυρίως σε δραματικές και βίαιες εμπειρίες υποκειμένων που μέσω διαφορετικών διεργασιών κατέληξαν να αφορούν τον τρόπο με τον οποίο μια ολόκληρη ομάδα αντιλαμβάνεται το παρελθόν και το μέλλον της ενώ μπορεί να λειτουργήσει ακόμα και ως συνδεδεμένος ιστός της κοινότητας μεταξύ της πρώτης γενιάς, αυτής που βίωσε δηλαδή τις τραυματικές εμπειρίες, και των επόμενων γενεών, που μετέχει στο τραύμα μέσω της «μεταμνήμης» (Σαλβάνου, 2018: 25).

Η Μπουσχότεν (2012: 15) αναφέρει ότι η προφορική ιστορία, ως προϊόν της διαλογικής σχέσης ανάμεσα σε ερευνητή/τρια και πληροφορητή/τρια, θεωρήθηκε από πολλούς «μη επιστημονική» μέθοδος, δεδομένου ότι η ερμηνεία της ιστορίας πρέπει να έγκειται πρωτίστως στους κατ' επάγγελμα ιστορικούς. Η σταδιακή επομένως αναγνώριση της προφορικής μαρτυρίας ως έγκυρης επιστημονικής πηγής οφείλεται πρωτίστως στην επίδραση της κοινωνικής ανθρωπολογίας και σε ένα δεύτερο στάδιο στη στροφή – και στις ιστορικές σπουδές – προς τη μελέτη της κοινωνικής μνήμης και της υποκειμενικότητας (Μπουσχότεν, 2012: 15).

Οι Hoffman εξηγούν ότι η κυριότερη απάντηση των ιστορικών σε ερωτήματα όπως «Πώς ξέρετε ότι οι απαντήσεις των πληροφορητών είναι ακριβείς;» είναι ότι τα ερωτήματα αυτά θα μπορούσαν να αντιστοιχούν εξίσου και σε γραπτές μαρτυρίες και η τεκμηρίωσή τους θα βασιστεί στους παραδοσιακούς τρόπους και

κανόνες ιστορικής ανάλυσης, όπως θα γινόταν και με οποιοδήποτε ιστορικό δεδομένο (Hoffman & Hoffman, 2009: 107 – 108).

Οι ιστορικοί της προφορικής ιστορίας, από το 1970, όταν ξεκίνησε η συζήτηση για την αξιοπιστία των πηγών τους, ήταν όλο και πιο προσεκτικοί ώστε να διασφαλίσουν την αντικειμενικότητα και προχώρησαν στη μελέτη του τρόπου που ο ερευνητής και η ερευνήτρια επηρεάζεται από τις συνεντεύξεις και η επιρροή αυτή διαμορφώνει και το τελικό προϊόν ενώ προτάθηκαν ορισμένες ερωτήσεις που θα βοηθούσαν τους ερευνητές και τις ερευνήτριες να βρίσκονται σε εγρήγορση ώστε να ερμηνεύσουν το υλικό τους, όπως το πώς νιώθουν απέναντι στον αφηγητή, τι ομοιότητες και διαφορές διακρίνουν με τη δική τους ιστορία, πώς η προσωπική τους ιδεολογία ταυτίζεται ή βρίσκεται απέναντι, αν οι ερωτήσεις θα μπορούσαν να τεθούν διαφορετικά και ποιες οι πιθανότητες να ισχύει κάτι διαφορετικό από αυτό που αντιλαμβάνονται (Thomson, 2007: 61-62).

Συμπληρωματικά, ο Levi-Strauss εξηγεί ότι η επίσημη ιστορία, λόγω της διαχρονικής οπτικής της, μένει στην επιφάνεια των πραγμάτων, και δίνει προτεραιότητα στα γεγονότα, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να κατανοήσει τις βαθιές και διαρκείς αλλαγές της κοινωνίας και τις διαφορετικές κοινωνικές πρακτικές, γι' αυτό και την κατηγορεί για εθνοκεντρισμό, εκδυτικισμό, για κατακερματισμό της πραγματικότητας ενώ θεωρεί παραλογισμό την κατάταξη των πολιτισμών σε ανώτερους και κατώτερους (Τζήκας, 2009: 19).

Στην πραγματικότητα, οι γραπτές και προφορικές πηγές δεν αλληλοαποκλείονται αλλά έχουν κοινά καθώς και αυτόνομα χαρακτηριστικά, και συγκεκριμένες λειτουργίες που μόνο είτε το ένα είτε το άλλο μπορεί να πραγματοποιήσει, επομένως, απαιτούν και διαφορετικές ερμηνευτικές μεθόδους ενώ τόσο η υποτίμηση όσο και η υπερτίμηση των προφορικών πηγών καταλήγουν να ακυρώνουν τις ιδιότητές τους και να τις μετατρέπουν είτε σε απλά υποστηρικτικό υλικό των παραδοσιακών γραπτών πηγών είτε σε μια απατηλή θεραπεία όλων των δεινών τους (Portelli, 1998: 64).

Αυτό που έχει τελικά σημασία, είναι το γιατί μελετάται η προφορική ιστορία. Η προφορική ιστορία είναι μοναδική στο να τεκμηριώνει τις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις πίσω από τη δημιουργία τους και η ικανότητά της αυτή, της αποδίδει μία κοινωνική δύναμη με πολιτικές δυνατότητες (Starecheski, 2014: 216) και ενώ δεν είναι απαραίτητα ένα μέσο αλλαγής, μπορεί σίγουρα να είναι το μέσο για την μετατροπή του περιεχομένου και του σκοπού της ιστορίας, να χρησιμοποιηθεί για να αλλάξει το επίκεντρό της και να ανοίξει νέους τομείς έρευνας, να δώσει στους ανθρώπους που βίωσαν και δημιούργησαν την ιστορία το δικό τους μερίδιο, μέσα από την αφήγησή της (Thompson, 2006: 22).

Η προφορική ιστορία εμπλέκει τα άτομα στην ίδια την ιστορία, όπως την έχουν βιώσει, και αυτός είναι ο πρωταρχικός λόγος για τη μελέτη της, όπως αναφέρουν οι Armitage και Gluck, που υποστηρίζουν για παράδειγμα ότι η

προφορική ιστορία έχει ιδιαίτερη πολιτική σημασία σε έναν κόσμο όπου η καταπίεση των γυναικών ενισχύεται από τη σιωπή και είναι σημαντικό να ακουστούν οι φωνές και οι ιστορίες των γυναικών ενώ σε πολλές χώρες η προφορική ιστορία αναδεικνύει τις υπάρχουσες επιλογές εκτός της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, των σχολείων, των κοινοτικών έργων (Thomson, 2007: 52-53).

Η προφορική ιστορία προσφέρει πηγές που μοιάζουν αρκετά με τις γραπτές αυτοβιογραφίες, ωστόσο καλύπτουν ένα ευρύτερο πεδίο, καθώς ο ερευνητής και η ερευνήτρια μπορεί να επιλέξει από ποιον θα πάρει συνέντευξη αλλά και το τι θα ρωτήσει: να δημιουργήσει ο ίδιος τα τεκμήρια που χρειάζεται (Thompson, 2002: 34).

Η προφορική ιστορία έρχεται επομένως με συμπληρωματικό τρόπο να δώσει φωνή σε ανθρώπους που δεν είχαν πρόσβαση στον δημόσιο λόγο, δεν είχε κανείς ασχοληθεί με την πορεία της ζωής τους, διαμορφώνοντας αυτό που ονομάζουμε «ιστορία από τα κάτω», μιας και είναι στην ουσία η ιστορία των κατώτερων κοινωνικά στρωμάτων και των περιθωριοποιημένων ομάδων (Ανδρεάδου κ.ά., 2010: 4-6). Η προφορική ιστορία άλλωστε δεν έχει στόχο να εξακριβώσει ή να διαψεύσει τις επίσημες πηγές αλλά να προσφέρει μια εναλλακτική αφήγηση για το παρελθόν, καθώς θεωρείται ότι η μνήμη παρέχει καταφύγιο για τους ηττημένους της ιστορίας, και ενώ η ιστορία εκλαμβάνεται ως αφήγηση των νικητών, η μνήμη δίνει φωνή στις υπάλληλες τάξεις και στους καταπιεσμένους (Ένωση Προφορικής Ιστορίας).

Σήμερα αναγνωρίζουμε ότι η προφορική ιστορία είναι ο πιο ζωντανός κλάδος της ιστορίας, εκείνος που αφορά στο κομμάτι που διασώζεται και συντίθεται από τους ίδιους τους ανθρώπους και αποτυπώνει όχι το «τι» βιώθηκε αλλά το «πώς» (Συμεωνίδου, 2012:1). Άλλωστε, οι θεματικές της προφορικής ιστορίας αφορούν θέματα όπως η οικογένεια, η καθημερινότητα, η καταπίεση, η αντίσταση, η φυλακή, η οικιακή εργασία, η πολιτική στράτευση, είναι δηλαδή ένα είδος «λαϊκής» ιστορίας που ενσωματώνεται στην ιστορία ανοίγοντας καινούργιους δρόμους (Vilanova, 1998:45-46).

Η προφορική ιστορία έχει επίσης χρησιμοποιηθεί εκτός της ακαδημαϊκής κοινότητας, ως αποδεικτικό εργαλείο σε νομικά ζητήματα (π.χ. εγκλήματα πολέμου) ενώ είναι και ένα δημοφιλές εργαλείο που χρησιμοποιεί ο κλάδος υγείας και φροντίδας, αναπτύσσεται σε εκπαιδευτικά προγράμματα, είναι δηλαδή μια μεθοδολογία που αξιοποιείται σε ένα ευρύ φάσμα πειθαρχικών, πρακτικών και κοινοτικών επιχειρήσεων, γι' αυτό και είναι ευρέως διαδεδομένη, προσαρμόσιμη, πρακτική είτε με πολιτικό είτε με ιστορικό στόχο (Abrams, 2010: 2)

1.2 Τοπική Ιστορία

Παράλληλα με την προφορική ιστορία, τα τελευταία χρόνια παρατηρείται και μία αύξηση ενδιαφέροντος και για την Τοπική Ιστορία, και φαίνεται ότι οι δυο τους έχουν αρκετά κοινά, χωρίς ωστόσο να ταυτίζονται.

Στον όρο «Τοπική Ιστορία» έχει κατά καιρούς δοθεί διαφορετικό περιεχόμενο, αν και έως σήμερα δεν έχει διατυπωθεί ένας κοινά αποδεκτός ορισμός, λόγω διαφόρων ζητημάτων που καθιστούν επισφαλής την εννοιολόγησή του και, ενώ η Γενική Ιστορία προάγει την ομογενοποίηση των πληθυσμών, η Τοπική θεωρείται «ύποπτη» για πολιτισμικό και ιστορικό πλουραλισμό που αντιτίθεται στην εθνική ενότητα, γι' αυτό και περιθωριοποιείται από την ιστοριογραφία (Κυρίτσης & Φούκας, 2010: 21).

Σύμφωνα με τον Χαρίτο (2009: 11), η Ιστορία, ως επιστημονικός κλάδος και ως γνωστικό αντικείμενο, μελετά τη ζωή του ανθρώπου κατά τη μακρόχρονη πορεία του στο παρελθόν, μέσα από ένα σύνολο γεγονότων και καταστάσεων, που επέδρασαν θετικά ή αρνητικά στην πορεία του. Η έρευνα αυτή, ορισμένη σε συγκεκριμένο τόπο και χρόνο, δηλαδή σ' ένα τοπικό πλαίσιο, αποτελεί το περιεχόμενο της τοπικής ιστορίας.

Παρά το ότι η Τοπική Ιστορία δεν μπορεί παρά να είναι μέρος της Εθνικής Ιστορίας, σκοπός και λόγος ύπαρξής της είναι η ανάδειξη των ιδιαιτεροτήτων της σε σχέση με τη Γενική Ιστορία (Φασουλάκης, 1988: 91 – 96). Έτσι, στον χώρο της Τοπικής Ιστορίας εντάσσονται οι μελέτες τοπικού χαρακτήρα, είτε παρουσιάζουν τη συνολική ιστορία μιας περιοχής είτε είναι θεματικά προσανατολισμένες αλλά και οι καταγραφές του υλικού που αφορούν διηγήσεις επί ιστορικών θεμάτων μιας περιοχής (Skipp, 2010: 23).

Όπως και η Προφορική Ιστορία, έτσι και η Τοπική, παρά το γεγονός ότι το ενδιαφέρον για το αντικείμενό της (τόπος και άνθρωποι), είναι πολύ παλιό, η αποδοχή της ως ξεχωριστή επιστήμη είναι σχετικά πρόσφατη ενώ αντίστοιχα, δημιουργεί και η ίδια ζητήματα αμφισβήτησης (Κυρίτσης & Φούκας, 2010: 26).

Τα κυριότερα ζητήματα που διατυπώνονται και αμφισβητούν το κατά πόσο η Τοπική Ιστορία είναι επιστήμη είναι, πρώτον, το ότι η ενασχόληση με ζητήματα Τοπικής Ιστορίας πραγματοποιείται όχι μόνο από ακαδημαϊκούς αλλά και από απλούς πολίτες, λόγω της αγάπης για τον τόπο τους, δεύτερον, απουσιάζει η σαφής οριοθέτηση του γνωστικού της χώρου, του σκοπού μελέτης, της μεθοδολογίας της και τρίτον, η υπερβολική έμφαση που ενίοτε έχει δοθεί στο τοπικό στοιχείο και χρησιμοποιείται ως όργανο της συντηρητικής ιδεολογίας, κατόπιν παρερμηνείας της στροφής στην ιδιαίτερη πατρίδα (Κυρίτσης & Φούκας, 2010 : 26 – 27).

Ακόμα, ένα επιχείρημα που κατά κόρον χρησιμοποιήθηκε κατά της αναγκαιότητας μελέτης της Τοπικής Ιστορίας ξεχωριστά είναι το ότι η Τοπική Ιστορία δεν μπορεί να προχωρήσει σε ερμηνείες των γεγονότων χωρίς αναφορές στη Γενική Ιστορία, όπως αντίστοιχα και η Γενική Ιστορία δεν μπορεί να ερμηνευθεί χωρίς αναφορές στην παγκόσμια ιστορία (Κυρίτσης & Φούκας, 2010 : 27).

Το επιχείρημα αυτό αντικρούεται από τους ιστορικούς - υποστηρικτές της Τοπικής Ιστορίας, οι οποίοι υποστηρίζουν πως ακόμα και η μελέτη της Οικουμενικής Ιστορίας έχει διαιρεθεί σε επιμέρους ενότητες (Εθνική Ιστορία) και πως η μελέτη του όλου είναι απαραίτητη για την ανάδειξη ομοιοτήτων ενώ η μελέτη των μερών για τη διατύπωση και επισήμανση των διαφορών, χωρίς το ένα να αποκλείει το άλλο (Κυρίτσης & Φούκας, 2010: 27).

Αποτέλεσμα της αμφισβήτησης αυτής είναι και η γέννηση της μικροϊστορίας, ως «αντίδραση» απέναντι στις μεγάλες αφηγήσεις, την ποσοτική και την κοινωνική ιστορία (Τζήκας, 2009: 22). Αν η κοινωνικο-επιστημονική ιστορία πήγε από τη μελέτη της πολιτικής στη μελέτη της κοινωνίας και η νέα ιστορία στρεφόταν στη μελέτη της κουλτούρας και της καθημερινής ζωής, η μικροϊστορία έστρεψε το βλέμμα στις μικρές κοινωνικά ή περιορισμένες τοπικά κοινωνικές ομάδες και στην ατομικά βιωμένη εμπειρία (Τζήκας, 2009: 23).

Στην ουσία πρόκειται για μια ιστορία που καλεί μπροστά τους «ανεπίσημους και βωβούς» στη μεγάλη αφήγηση και αναδεικνύει την «κουλτούρα της σιωπής», τη ζωή που δε συναντάται στα επίσημα αρχεία αλλά τα βιώματα και τις αναπαραστάσεις ανθρώπων της καθημερινής ζωής (Τζήκας, 2009: 23). Η μικροϊστορία προσανατολίζεται στον πολιτισμό, στις αξίες, στα βιώματα, χωρίς να αποφεύγει τη μελέτη των υλικών όρων της ζωής, τους τρόπους εργασίας, τις οικονομικές συμπεριφορές μικρών ομάδων, ατόμων, επιχειρήσεων (Τζήκας, 2009: 23).

Αντιλαμβανόμαστε επομένως ότι Προφορική και Τοπική Ιστορία σαφώς δεν ταυτίζονται, ωστόσο έχουν αρκετούς κοινούς στόχους και κοινά ζητήματα «παθολογίας», ως προς την εγκυρότητά τους. Η Τοπική Ιστορία και η μικροϊστορία στηρίζονται σε αρχές, που συχνά είναι αντίθετες με εκείνες της Γενικής Ιστορίας καθώς εστιάζουν στη μικροείδηση, στο συμβάν, στην καθημερινότητα και υποκειμενικότητα των ατόμων και προωθούν τη συγγραφή μιας ιστορίας «από τα κάτω» (Κυρίτσης & Φούκας, 2010: 43), και το στοιχείο της ιστορίας «από τα κάτω», είναι από τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά και της Προφορικής Ιστορίας.

Είναι ωστόσο σημαντικό να αναφέρουμε ότι η Τοπική Ιστορία πρέπει σαφώς να απελευθερωθεί από τους κοινούς τόπους, τα παραμύθια της γιαγιάς, της ρητορικής, των κακών εκφράσεων και της κακής λογοτεχνίας και να αποδειχθεί ότι είναι τοπική αλλά με γενικά χαρακτηριστικά, ότι «σκέπτεται και ενεργεί υπό νέους ιστοριογραφικούς όρους» (Romano, 1988: 63). Όπως αναφέρει ο Portelli στην Abrams (2010: 1), η προφορική ιστορία *«μεταφέρει την αίσθηση της ρευστότητας,*

της μη ολοκλήρωσης, της ανεξάντλητης προόδου ενός έργου, αιωρείται όπως συμβαίνει στον χρόνο ανάμεσα στο παρόν και το συνεχώς μεταβαλλόμενο παρελθόν και ταλαντεύεται στον διάλογο μεταξύ ερευνητή και αφηγητή, στη διαδρομή από την προφορική στην καταγεγραμμένη ιστορία και πίσω», επισημαίνοντας την ποιητική της διάσταση και συνοψίζοντας τι είναι αυτό που την κάνει έναν τόσο γοητευτικό και προκλητικό για τον ιστορικό τρόπο μελέτης του παρελθόντος.

1.3 Ιστορικό πλαίσιο

Προκειμένου να μελετήσουμε τις εμπειρίες και τα βιώματα των γυναικών προσφύγων από τη Μικρά Ασία, είναι απαραίτητη η διασαφήνιση, συνοπτικά, του ιστορικού πλαισίου εντός του οποίου έλαβαν χώρα τα γεγονότα τα οποία μελετούμε στην παρούσα εργασία. Η Μικρασιατική καταστροφή υπήρξε ίσως η μεγαλύτερη τομή της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Μετά την ήττα του ελληνικού στρατού, στα λιμάνια της Θεσσαλονίκης και του Πειραιά, αποβιβάζονταν πρόσφυγες άστεγοι και λιμοκτονούντες από κάθε περιοχή της Μικράς Ασίας, από πλοία που έφταναν σε καθημερινή βάση (Mazower, 2006: 422). Η κατάσταση που ακολούθησε αποτέλεσε τη μεγαλύτερη κοινωνικοοικονομική πρόκληση που κλήθηκε να αντιμετωπίσει η Ελλάδα την περίοδο του Μεσοπολέμου (Ανδριώτης, 2003: 79).

Τον Μάιο του 1919 τα ελληνικά στρατεύματα λαμβάνουν τη συμμαχική εντολή και άδεια να αποβιβασθούν στη Σμύρνη, γεγονός που αποτελεί την πρώτη μεγάλη διπλωματική νίκη του Ελευθέριου Βενιζέλου σε πανευρωπαϊκό επίπεδο, την οποία θα ακολουθήσει η ακόμα μεγαλύτερη, αυτή της υπογραφής της Συνθήκης των Σεβρών τον Αύγουστο του 1920, με όρους πολύ ευνοϊκούς για την Ελλάδα. Η ελληνική επικυριαρχία επεκτείνεται σε όλη την Ανατολική και Δυτική Θράκη, λίγο πριν τον Βόσπορο και την Κωνσταντινούπολη ενώ προσαρτώνται τα νησιά Ίμβρος και Τένεδος και η Σμύρνη, παραμένει στην Τουρκία, ωστόσο υπό ελληνική διοίκηση για διάστημα πέντε ετών, μετά το πέρας του οποίου οι κάτοικοί της θα αποφάσιζαν αν θα προσαρτούνταν στο ελληνικό κράτος. Τέλος, η Ελλάδα λαμβάνει τα Δωδεκάνησα, εκτός της Ρόδου και με αυτόν τον τρόπο η Συνθήκη των Σεβρών δημιουργεί την περίφημη Ελλάδα των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών (Λοΐζος, 1994: 15 – 16).

Ωστόσο, παρά την τεράστια διπλωματική επιτυχία, το κόμμα των Βενιζελικών ηττάται στις εκλογές του 1920, καθώς ο διαρκής πόλεμος και η συνέχεια αυτού, που προμηνύει η αποβίβαση στη Σμύρνη, παρά τη λήξη του στην υπόλοιπη Ευρώπη, η προπαγάνδα των πολιτικών του αντιπάλων για επιστροφή των στρατευμένων στις εστίες τους και επίτευξη ειρήνης, οι συνεχείς απουσίες του Βενιζέλου σε διασκέψεις στην Ευρώπη και η πολύ καλά οργανωμένη αντιπολίτευση, είναι οι

κύριοι λόγοι που οι Φιλελεύθεροι χάνουν τις εκλογές, γεγονός που σε συνδυασμό με την επάνοδο του Βασιλιά Κωνσταντίνου μετά το δημοψήφισμα της 5^{ης} Δεκεμβρίου, έχουν ως αποτέλεσμα την απώλεια των μέχρι πρότινος συμμάχων και την εχθρική πλέον συμπεριφορά τους προς τους Έλληνες (Λοΐζος, 1994: 16).

Η νέα κυβέρνηση, παρά τις προσπάθειες να κρατήσει τις ισορροπίες με τις ευρωπαϊκές δυνάμεις, έχει χάσει την εμπιστοσύνη τους αφού οι Ευρωπαίοι πολιτικοί ήξεραν καλά τον Βενιζέλο και τις φιλοβρετανικές – φιλοαντατικές του θέσεις αλλά έβλεπαν καχύποπτα τον γερμανόφιλο βασιλιά Κωνσταντίνο και την αντίστοιχη κυβέρνηση (Λοΐζος, 1994: 16 – 17).

Οι Βρετανοί και οι Γάλλοι, προκειμένου να διαφυλάξουν τα δικά τους συμφέροντα και δυσαρεστημένοι από την αλλαγή του ελληνικού πολιτικού σκηνικού, είναι δύσπιστοι απέναντι στους Έλληνες ενώ οι δεύτεροι προχωρούν σε οικονομικές συμφωνίες με τον Κεμάλ, εγκαταλείποντας τους πρώην συμμάχους τους και προσκολλούνται στην ανερχόμενη Τουρκία. Ακόμα, οι Η.Π.Α. υποστηρίζουν την εδαφική ακεραιότητα της Τουρκίας, και κρατούν ουδετερότητα, η οποία εμμέσως ευνοεί τον Κεμάλ, ενώ η Ρωσία βλέπει στον Κεμάλ τον σύμμαχο που θα κρατήσει τους Ευρωπαίους μακριά από την Ανατολή (Λοΐζος, 1994: 17 – 21).

Έτσι, οι συγκυρίες, που οδήγησαν στη Μικρασιατική καταστροφή το 1922 ήταν πολλές και ποικίλες. Από τη μια, η ελληνική κυβέρνηση της περιόδου 1920-1922 που δεν στάθηκε ικανή να κατανοήσει που κατευθυνόταν η χώρα με την πολιτική που ακολουθούσε και τα πολιτικά και στρατιωτικά λάθη της ελληνικής ηγεσίας ήταν μία από τις αιτίες που οδήγησαν στην ελληνική ήττα (Λοΐζος, 1994: 21), γι' αυτό και οι ηγέτες αυτοί κατηγορήθηκαν για την ήττα, δικάστηκαν και ορισμένοι εκτελέστηκαν. Ίσως όμως ο κυριότερος λόγος που οδήγησε στη Μικρασιατική Καταστροφή ήταν τα αντικρουόμενα συμφέροντα της αγγλικής, γαλλικής, αμερικανικής, ιταλικής και ρωσικής πολιτικής στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου αλλά και η ταχύτητα με την οποία ανασυγκροτήθηκε ο τουρκικός στρατός υπό τον Κεμάλ Ατατούρκ (Λοΐζος, 1994: 21).

Η συνθήκη της Λωζάννης το 1923 ήταν εκείνη που κατοχύρωσε και τη νέα κατάσταση, καθώς η υποχρεωτική ανταλλαγή των ορθόδοξων χριστιανών της Τουρκίας και των μουσουλμάνων της Ελλάδας, η αποδοχή της εκδίωξης των Ελλήνων της Μικράς Ασίας, της Ανατολικής Θράκης και του Πόντου από την Ελλάδα και η ανάκτηση της Ανατολικής Θράκης και της περιοχής της Σμύρνης από την Τουρκία και η παραχώρηση των Δωδεκανήσων στην Ιταλία, έκαναν τη συνθήκη αυτή το ακριβώς αντίθετο από εκείνη των Σεβρών: σκληρή και ταπεινωτική για την Ελλάδα, που αντανάκλούσε την ήττα της σε αυτόν τον ελληνοτουρκικό πόλεμο και τη νέα κατάσταση από το 1920 (Βερέμης & Κολιόπουλος, 2006: 362).

Έτσι, η Ελλάδα του 1923 ήταν μια χώρα στρατιωτικά ηττημένη, πολιτικά διχασμένη, διεθνώς απομονωμένη, οικονομικά κλονισμένη και παράλληλα υποχρεωμένη να περιθάψει περισσότερους του ενός εκατομμυρίου ενδεείς και

άστεγους πρόσφυγες (Βερέμης & Κολιόπουλος, 2006: 363). Σύμφωνα με τον Ανδριώτη (2003: 80), «η οικονομική δυσπραγία, η ελλιπής κρατική οργάνωση, οι πολιτικές περιστάσεις, ο μεγάλος αριθμός τους, καθιστούσαν φανερό ότι η ελληνική κυβέρνηση ήταν ανίσχυρη να αντιμετωπίσει μόνη το τεράστιο έργο της αποκατάστασης των προσφύγων».

Όσον αφορά συγκεκριμένα την πόλη της Θεσσαλονίκης, μόλις δέκα χρόνια μετά την απελευθέρωσή της, η πόλη έχει ήδη φιλοξενήσει το κίνημα της Εθνικής Αμύνης και την προσωρινή κυβέρνηση της «Τριανδρίας» (Βενιζέλος, Δαγκλής, Κουντουριώτης), τις εγκαταστάσεις των συμμάχων κατά τη συμμετοχή της χώρας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την αύξηση της εμπορικής κίνησης εξαιτίας του ενώ, τέλος, έχει χτυπηθεί από τη μεγάλη πυρκαγιά του 1917, η οποία κατέστρεψε το μεγαλύτερο μέρος της και άφησε περίπου εβδομήντα χιλιάδες άστεγους (Πετρίδης, 1985: 152).

Σε αυτούς έρχονται μόλις πέντε χρόνια αργότερα να προστεθούν 117.041 πρόσφυγες, ποσοστό που αγγίζει το 47,8% του συνολικού της πληθυσμού (Ελληνική Δημοκρατία, 1933: ρμθ'). Οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν είτε στον αστικό ιστό είτε σε προσφυγικούς συνοικισμούς στα περίχωρα της πόλης, οι οποίοι, ανεγέρθηκαν με φτηνά υλικά, παρέχοντας στοιχειώδεις συνθήκες διαμονής. Υπολογίζεται ότι την περίοδο 1923-1924 δημιουργήθηκαν περισσότεροι από 50 τέτοιοι προσφυγικοί συνοικισμοί σε ακτίνα 16 χιλιομέτρων γύρω από την πόλη της Θεσσαλονίκης (Φούκας & Μαρτζιβάνου, 2020). Για πρώτη φορά, παρατηρήθηκε εξαιρετικά μεγάλη συμπύεση και τελικά οριστική εγκατάσταση ελληνικών πληθυσμών στη νότια βαλκανική χερσόνησο (Πετρίδης, 1985: 152).

Τον Φεβρουάριο του 1923 η Ελλάδα απευθύνεται στην Κοινωνία των Εθνών αναζητώντας βοήθεια στη διαχείριση του προσφυγικού ζητήματος και κατόπιν διαβουλεύσεων, ιδρύεται η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (στο εξής Ε.Α.Π.) με στόχο να αναλάβει το συνολικό έργο της εγκατάστασης και αποκατάστασης των προσφύγων. Τόσο για την ελληνική κυβέρνηση όσο και για την Ε.Α.Π. η αγροτική αποκατάσταση θεωρήθηκε πιο εύκολη και πιο συμφέρουσα από ό,τι η αστική και, καθώς μετά την αποχώρηση των ανταλλάξιμων, υπήρχαν διαθέσιμες εκτάσεις γης στη Μακεδονία και στη Θράκη ενώ η ανάγκη για «πλήρωση» αυτών των περιοχών των νέων χωρών, το μεγαλύτερο μέρος του προσφυγικού πληθυσμού εγκαταστάθηκε σε αυτό το κομμάτι της Ελλάδας (Κατσάπης, 2003: 20 - 23). Όσον αφορά στην αστική αποκατάσταση, αυτή ήταν δυσκολότερη αφού εκεί προτεραιότητα έπρεπε να δοθεί στην επαγγελματική απορρόφηση των προσφύγων, λαμβάνοντας υπόψη και το επάγγελμα που ασκούσαν στις πατρίδες τους, προκειμένου αυτοί να είναι όσο πιο σύντομα παραγωγικοί και αυτάρκεις, γι' αυτό και έπρεπε να εγκατασταθούν σε περιοχές που μπορούσαν να ασκήσουν το επάγγελμά τους, πράγμα που έκανε τη διαδικασία

πολυπλοκότερη της αγροτικής, αφού εκεί η παροχή κλήρου και γεωργικών εφοδίων ήταν σχεδόν αρκετή (Κατσάπης, 2003: 32 – 33).

Παρά τις δυσκολίες υπό τις οποίες κλήθηκε το ελληνικό κράτος να αντιμετωπίσει ένα τόσο μεγάλο ζήτημα, το οποίο σύμφωνα με τον Κιτρομηλίδη *«Δεν θα ήταν υπερβολή να λεχθεί ότι [...] αποτέλεσε το σημαντικότερο επίτευγμα της ελληνικής κοινωνίας στη διαδρομή του εικοστού αιώνα»* (παρατίθεται στο Φούκας & Μαρτζιβάνου, 2020), η αποτίμηση ήταν τελικά θετική. Σε λίγα μόλις χρόνια φάνηκε ότι ο ερχομός των προσφύγων ήταν «θείο δώρο» για το ελλαδικό κράτος αφού τα χρήματα που ξόδεψε η ελληνική κυβέρνηση για την αποκατάστασή τους, οι πρόσφυγες τα επέστρεψαν στο Δημόσιο μέσα σε μία πενταετία «υπό τύπον φόρου» (Φωτιάδης, 2009: 53). Μια ματιά στα δεδομένα της περιόδου 1923-1930 μάς πείθει ότι η Ελλάδα γνωρίζει σ' αυτό το διάστημα πραγματική οικονομική απογείωση και η οικονομία από οικιακή, μετασχηματίζεται σταδιακά σε επιχειρησιακή, αυξάνεται η καλλιέργεια καπνού, βελτιώνονται οι υπόλοιποι κλάδοι της αγροτικής οικονομίας (αλιεία, σηροτροφία, κτηνοτροφία), πραγματοποιούνται μεγάλα παραγωγικά έργα αποξήρανσης, άρδευσης και προστασίας από πλημμύρες στις πεδιάδες των ποταμών Αξιού και Στρυμόνα, που έχουν ως αποτέλεσμα τη μεταβολή ελωδών περιοχών σε καλλιεργήσιμες αλλά και τη διαμόρφωση ιδανικών συνθηκών απαλλαγής από την ελονοσία ενώ έντονη είναι και η ανάπτυξη της βιομηχανικής δραστηριότητας και του εμπορίου (Πελαγίδης, 2009: 127 – 128).

Η συμβολή των προσφύγων στην οικονομική άνοδο της Ελλάδας είναι αναμφισβήτητη. Ο μικρασιατικός ελληνισμός δεν έμεινε άπραγος, δεν αρκέστηκε στα ψίχουλα της πολιτείας ούτε εκμεταλλεύθηκε την εσωτερική και εξωτερική φιλανθρωπία αλλά στράφηκε κατευθείαν στη δουλειά, *«έχοντας τις αρετές του Ελληνισμού στην καλύτερη μορφή τους, την αντοχή στα δεινά και τους κόπους, τη δύναμη της προσαρμογής σε κάθε κατάσταση, την αγάπη στην εργασία και την πρόοδο, την τιμιότητα και την εξυπνάδα βάλθηκε από τον πρώτο καιρό κιόλας της προσφυγιάς του να κρατηθεί στα πόδια του, να σταθεί με το κεφάλι ψηλά, με αξιοπρέπεια και ευγένεια»* (Φωτιάδης, 2009: 60). Είναι όμως εξίσου σημαντικό να τονιστεί και η συμβολή τόσο των γηγενών όσο και της ελληνικής πολιτείας στην προσπάθεια να απαλύνουν τον πόνο του ξεριζωμού και να τους ενισχύσουν με σημαντικά εφόδια ώστε να ορθοποδήσουν και τελικά να εξελιχθούν σε σημαντικούς παράγοντες του τόπου (Πελαγίδης, 2009: 128).

2. Σκοπός, στόχοι και μεθοδολογία έρευνας

2.1 Σκοπός και επιμέρους στόχοι

Κεντρικός σκοπός, της διπλωματικής αυτής εργασίας είναι η αποτύπωση και διερεύνηση των εμπειριών και βιωμάτων των γυναικών προσφύγων με καταγωγή από τη Μικρά Ασία που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα, και συγκεκριμένα στη Θεσσαλονίκη, μετά τα γεγονότα του 1922, και συγκεκριμένα εκείνων των γεγονότων που αφορούν στην εκπαίδευση και στην οικογενειακή και κοινωνική ζωή τους, όπως αποτυπώνονται στη συλλογή των συγκεκριμένων προφορικών μαρτυριών.

Επιμέρους στόχοι της εργασίας είναι:

1. Να μελετήσουμε τη φοίτηση ή μη των γυναικών στο σχολείο στον τόπο καταγωγής τους και υπό ποιες συνθήκες και προϋποθέσεις και το κατά πόσο αυτή συνεχίζεται στον τόπο εγκατάστασης

2. Να μελετήσουμε την οικογενειακή ζωή των γυναικών προσφύγων τόσο στον τόπο καταγωγής όσο και στον τόπο εγκατάστασής τους, αναφορικά με τους ρόλους της γυναίκας και του άνδρα αλλά και με το οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο της οικογένειας.

3. Να μελετήσουμε την κοινωνική ζωή των γυναικών προσφύγων τόσο στον τόπο καταγωγής όσο και στον τόπο εγκατάστασής τους, αναφορικά με τη θέση της γυναίκας στην κοινωνία και τη συμμετοχή της στην κοινωνική ζωή.

2.2 Ερευνητική μέθοδος

Εφόσον η συγκεκριμένη εργασία αναλύει τις προσωπικές μαρτυρίες των γυναικών προσφύγων και τον τρόπο που οι ίδιες αναλύουν τα βιώματα, θεωρήσαμε ως την πλέον κατάλληλη μέθοδο έρευνας την Ερμηνευτική Φαινομενολογική Ανάλυση (στο εξής Ε.Φ.Α.).

Η φαινομενολογία ενδιαφέρεται για τον κόσμο όπως αυτός βιώνεται από τους ανθρώπους σε συγκεκριμένα πλαίσια και συγκεκριμένες χρονικές στιγμές. Το κάθε γεγονός αντιμετωπίζεται ως αντιληπτικό φαινόμενο και ο τρόπος με τον οποίο αυτό γίνεται αντιληπτό ποικίλλει ανάλογα με τον χώρο, τον χρόνο, την οπτική αλλά και τις επιθυμίες, τις προσδοκίες, τις κρίσεις και τα συναισθήματα αυτού που το αντιλαμβάνεται (Willig, 2015: 212). Ιδιαίτερη σημασία στη φαινομενολογία έχει ο τρόπος παρουσίασης ενός γεγονότος, αφού ουσιαστικά αντικείμενο έρευνας είναι η περιγραφή του γεγονότος από αυτόν που το βίωσε.

Η Ε.Φ.Α. αποτελεί την παραλλαγή της φαινομενολογικής μεθόδου, η οποία αποδέχεται ότι είναι αδύνατον ο ερευνητής να έχει άμεση πρόσβαση στον βίοκοσμο

των συμμετεχόντων, επομένως η μελέτη της εμπειρίας αυτής γίνεται μέσα από την οπτική των ίδιων. Αυτό σημαίνει ότι εμπλέκεται και η οπτική του ερευνητή για τον κόσμο αλλά και η διάδραση μεταξύ ερευνητή και συμμετέχοντα, επομένως, αυτό που τελικά παράγεται είναι η «ερμηνεία της εμπειρίας του συμμετέχοντα»(Willig, 2015: 218).

Η Ε.Φ.Α. χρησιμοποιεί ως εργαλείο τις μετεγγραφές ημιδομημένων συνεντεύξεων ενώ είναι πολύ σημαντικό, καθώς ο ερευνητής πρέπει να εισχωρήσει στο βίωμα του συμμετέχοντα, οι ερωτήσεις να είναι ανοιχτές, διερευνητικές και όχι κατευθυντικές, με σκοπό να δώσουν στον συμμετέχοντα την ευκαιρία να παρουσιάσει τη δική του εμπειρία για το υπό εξέταση γεγονός ή φαινόμενο (Willig, 2015: 219).

Από τη στιγμή που ο ερευνητής έχει στα χέρια του το υλικό, δηλαδή την καταγεγραμμένη εμπειρία του συμμετέχοντα, τα βήματα της Ε.Φ.Α. που ακολουθεί είναι συγκεκριμένα. Αρχικά, κρατά σημειώσεις πάνω σε ευρύτερα θέματα, χωρίς εστίαση, στη συνέχεια εντοπίζει θεματικές και, τέλος, συνδέει αυτές τις θεματικές μεταξύ τους. Ο Smith (2009, παρατίθεται στο: Willig, 2015: 221) παρουσιάζει διάφορες μεθόδους με τις οποίες είναι δυνατή η συγκρότηση θεματικών ενοτήτων: αφαίρεση (συσχέτιση όμοιων θεμάτων για σχηματισμό θέματος ανώτερης τάξης), υπαγωγή (το αναδυόμενο θέμα μπορεί να περικλείει άλλα αναδυόμενα θέματα), καταμέτρηση (καταγραφή συχνότητας εμφάνισης) και λειτουργία (αναγνώριση ρόλου του κάθε θέματος στη συνολική περιγραφή), ωστόσο τονίζει ότι οι μέθοδοι αυτές είναι προτάσεις και όχι συνταγές.

Σημαντικό ρόλο παίζει κυρίως οι αναδυόμενες θεματικές ενότητες που εντοπίζονται να έχουν νόημα σε σχέση με τα αρχικά δεδομένα, γι' αυτό πολύ συχνά ο ερευνητής κάνει «πισωγυρίσματα», μεταξύ θεμάτων που θέλει να εντοπίσει και θεμάτων που όντως εντοπίζει, αφού οι συνδέσεις και οι συσχετισμοί θα πρέπει να εντοπίζονται και στα λεγόμενα των συμμετεχόντων (Willig, 2015: 222).

Στη συνέχεια, ο ερευνητής καλείται να συντάξει τον περιληπτικό πίνακα, ο οποίος περιλαμβάνει τις θεματικές που σχημάτισε μαζί με συγκεκριμένα, αντιπροσωπευτικά αποσπάσματα λόγου, ενώ σε αυτό το σημείο καλείται και να αποκλείσει ορισμένα θέματα. Σκοπός του περιληπτικού πίνακα είναι να αντανακλά τα νοήματα της περιγραφής του συμμετέχοντα και όχι τις προσδοκίες του ερευνητή σχετικά με τον αριθμό των θεματικών (Willig, 2015: 222 – 223).

Είναι αναμενόμενο ότι, όπως και κάθε άλλη ερευνητική μέθοδος, έτσι και η Ε.Φ.Α., έχει ορισμένους περιορισμούς, άλλωστε βασικό της αντικείμενο είναι η εμπειρία, τα νοήματα και οι οπτικές γωνίες όσων τα βιώνουν αλλά και όσων τα αναλύουν. Οι σημαντικότεροι περιορισμοί της λοιπόν αφορούν στον ρόλο της γλώσσας, στην καταλληλότητα των περιγραφών και στην εξήγηση σε αντιδιαστολή με την περιγραφή.

Ως προς τον ρόλο της γλώσσας, γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι εφόσον η φαινομενολογική ανάλυση εξετάζει κείμενα και ενδιαφέρεται για την ίδια την εμπειρία, προϋποθέτει πως η γλώσσα αποτελεί το εργαλείο των συμμετεχόντων για να παρουσιάσουν την εμπειρία τους, επομένως η ανάλυση βασίζεται στην «αναπαραστατική εγκυρότητα» της γλώσσας (Willig, 2015: 234). Ωστόσο, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η γλώσσα δε μεταφέρει απλά την πραγματικότητα αλλά επίσης την κατασκευάζει, για την ακρίβεια κατασκευάζει την εκδοχή της. Έτσι η καταγραφή της εμπειρίας μάς λέει περισσότερα πράγματα για τον τρόπο με τον οποίο μιλάει για την εμπειρία του παρά για την εμπειρία αυτή καθαυτή. Έτσι, είναι εύκολο κάποιος να ασκήσει κριτική στον τρόπο με τον οποίο η φαινομενολογική έρευνα αντιλαμβάνεται τον ρόλο της γλώσσα στη συγκρότηση της εμπειρίας (Willig, 2007 στο: Willig, 2015: 235)

Στη συνέχεια, ως προς την καταλληλότητα των περιγραφών, εφόσον η φαινομενολογία ασχολείται με την εμπειρία και εξετάζει την ποιότητά της, εφόσον η Ε.Φ.Α. προσπαθεί να ανακαλύψει τις εμπειρίες και τα νοήματα που οι άνθρωποι αποδίδουν σε κάποιο συγκεκριμένο γεγονός, μιλάμε για μία ερευνητική μέθοδο που μελετά περιγραφές εμπειρίας, γεγονός που μπορεί να προκαλέσει δύσκολα ερωτήματα, όπως το κατά πόσο οι περιγραφές αποτελούν κατάλληλο υλικό για τη μελέτη ενός θέματος, κατά πόσο οι συμμετέχοντες είναι ικανοί να επικοινωνήσουν την εμπειρία τους και πόσοι άνθρωποι μπορούν να χρησιμοποιήσουν τη γλώσσα με τέτοιο τρόπο ώστε να μεταφέρουν κάθε λεπτή απόχρωση της σωματικής και συναισθηματικής εμπειρίας (Willig, 2015: 236).

Τέλος, όσον αφορά την αντιπαράθεση εξήγησης – περιγραφής, η φαινομενολογία εξετάζει τον τρόπο που οι άνθρωποι βιώνουν τα γεγονότα και αποφεύγει να σχηματίσει ισχυρισμούς για το πώς έγιναν πράγματι αυτά, περιγράφει και καταγράφει τη βιωμένη εμπειρία χωρίς όμως να προσπαθεί να την εξηγήσει, επομένως η κατανόηση του «γιατί» είναι περιορισμένη. Προκειμένου να μπορέσουμε να κατανοήσουμε καλύτερα τη βιωμένη εμπειρία των ανθρώπων είναι σημαντικό να γνωρίζουμε τις κοινωνικές, πολιτικές και ιστορικές συνθήκες κάτω από τις οποίες αυτή δημιουργήθηκε (Willig, 2015: 237).

2.3 Συλλογή ερευνητικού υλικού – Μεθοδολογία ερευνητικής διαδικασίας

Το Ι.Α.Π.Ε. διαθέτει μεταξύ άλλων απομαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις που έχει πραγματοποιήσει το ερευνητικό προσωπικό του, ένα υλικό που έχει μελετηθεί σε διάφορες εργασίες (π.χ. Φούκας & Μαρτζιβάνου, 2020), αλλά και σε άλλες ακαδημαϊκές εργασίες, προπτυχιακού και μεταπτυχιακού επιπέδου, με διαφορετική θεματική και σε διαφορετικά πλαίσια κάθε φορά (π.χ. Γάλλου, 2011). Η παρούσα εργασία αξιοποιεί το πρωτογενές υλικό του Ι.Α.Π.Ε. και συγκεκριμένα

τις δεκάδες προφορικές μαρτυρίες, οι οποίες αποτυπώνουν ένα πολύ σημαντικό κομμάτι των εμπειριών των προσφύγων που προέρχονταν από τη Μικρά Ασία.

Κατά την εκπόνηση της εργασίας αυτής, αρχικά συγκεντρώθηκαν οι απομαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις των γυναικών προσφύγων που προέρχονταν από διαφορετικές περιοχές της Μικράς Ασία, και οι οποίες μετά το 1922 εγκαταστάθηκαν οριστικά στην πόλη ή στα περίχωρα της Θεσσαλονίκης. Το αρχείο προφορικών μαρτυριών του Ι.Α.Π.Ε. περιλαμβάνει περίπου 2.500 αφηγήσεις Ελλήνων προσφύγων, πρώτης αλλά και δεύτερης γενιάς, ανδρών και γυναικών, με καταγωγή από τη Μικρά Ασία, τον Πόντο και την Ανατολική Θράκη.

Επιλέξαμε τις μαρτυρίες που προέρχονταν μόνο από γυναίκες με καταγωγή από τη Μικρά Ασία, στις οποίες πραγματοποιήσαμε πρώτη ανάγνωση ώστε να διαπιστώσουμε αν αναφέρονται σε γεγονότα και αναμνήσεις που απαντούν στα ερευνητικά ερωτήματα, που αφορούν δηλαδή σε βιώματα σχετικά με την εκπαίδευση, την οικογένεια ή την κοινωνία.

Οι θεματικές της εκπαίδευσης, της οικογένειας και της κοινωνίας επιλέχθηκαν διότι αντιστοιχούν στους ρόλους που οι γυναίκες κατά κόρον αναλάμβαναν την χρονική αυτή περίοδο, ρόλοι όπως της μητέρας, συζύγου, κόρης, μαθήτριας, δασκάλας, νοικοκυράς, εργάτριας, αγρότισσας.

Η θεματική της εκπαίδευσης επιλέχθηκε διότι φανερώνει αρκετά στοιχεία τόσο για τον τρόπο ζωής και το μορφωτικό επίπεδο των οικογενειών όσο και για τη θέση της γυναίκας μέσα σε αυτό και τις απόψεις της εποχής και της περιοχής για τη γυναικεία εκπαίδευση ευρύτερα.

Η οικογένεια επιλέχθηκε ως θεματική διότι παρείχε πληροφορίες για τον τρόπο ζωής των προσφύγων στους τόπους καταγωγής τους σε αντιδιαστολή με αυτόν στη Θεσσαλονίκη, για το οικονομικό επίπεδο της οικογένειας, για το αν αυτό επηρέασε ή όχι την προσαρμογή τους στις νέες συνθήκες, για τους ρόλους του άντρα αλλά κυρίως της γυναίκας στο σπίτι και στην οικογένεια και το αν αυτοί διαφοροποιούνται μετά την εγκατάστασή τους στη Θεσσαλονίκη.

Η κοινωνία, τέλος, επιλέχθηκε ως θεματική διότι παρείχε πληροφορίες για το βιοτικό και κοινωνικό επίπεδο των προσφύγων στους τόπους καταγωγής αλλά και για τη συμμετοχή των γυναικών στην κοινωνική ζωή του τόπου τους, προκειμένου να διερευνηθούν κατά πόσο και με ποιον τρόπο οι τομείς αυτοί μεταβάλλονται μετά τον ξεριζωμό και την εγκατάσταση στη Θεσσαλονίκη.

Στη συνέχεια, αποκλείσαμε τις μαρτυρίες που δεν περιείχαν σχετικές αφηγήσεις, καθώς οι αφηγήτριες επικεντρώνονταν στην περιγραφή των γεγονότων της μικρασιατικής καταστροφής ή οι αναμνήσεις τους δεν περιλάμβαναν σχετικές αναφορές και δεύτερον, εκείνες που δεν εγκαταστάθηκαν τελικά στη Θεσσαλονίκη αλλά μετά τις πρώτες μέρες ή μήνες διαβίωσης σε αυτή, μετέβησαν τελικά σε άλλες γειτονικές περιοχές ή πόλεις.

Έπειτα, προχωρήσαμε στην εκτενή μελέτη των 22 μαρτυριών που επιλέξαμε με βάση τα παραπάνω κριτήρια, προκειμένου να εντοπίσουμε τα αποσπάσματα και τις αφηγήσεις που αφορούν τα βιώματα των γυναικών που εντάσσονται στις τρεις κύριες θεματικές της εργασίας (εκπαίδευση, οικογένεια, κοινωνία). Οι 22 αφηγήτριες των οποίων μελετήσαμε είναι γεννημένες από το 1900 έως το 1919, το 1922 επομένως είναι από 3 έως 22 ετών, άλλες ενήλικες, ήδη σύζυγοι και μητέρες, και άλλες σε ηλικία όπου οι περισσότερες αναμνήσεις τους προέρχονται από τις διηγήσεις των οικείων τους, όπως και οι ίδιες μαρτυρούν.

Κατά τον εντοπισμό των αποσπασμάτων διαπιστώσαμε ότι οι αφηγήτριες παρείχαν διαφορετικές πληροφορίες σε κάθε θεματική, επομένως κατά την καταγραφή των σημειώσεων, προέκυψαν και οι επιμέρους άξονες κάθε θεματικής. Ακολουθήθηκε επομένως η επαγωγική προσέγγιση, η οποία λειτουργεί από κάτω προς τα πάνω, καθώς ο ερευνητής δεν προκαθορίζει το υλικό και τους άξονες τους οποίους θα μελετήσει το οποίο θα βρει αλλά προκύπτουν από τη μελέτη του ίδιου του υλικού (Willig, 2015: 161).

Στη θεματική της εκπαίδευσης, οι αφηγήτριες αναφέρονταν στο κατά πόσο φοίτησαν ή όχι στο σχολείο, είτε αιτιολογώντας το γεγονός αυτό, είτε όχι αλλά και κατά πόσο συνέχισαν τη φοίτηση τους μετά την εγκατάσταση στη Θεσσαλονίκη, ενώ αναφέρονται επίσης και στα σχολικά διδακτήρια στους τόπους καταγωγής τους, στα μαθήματα που διδάσκονταν, στους εκπαιδευτικούς τους αλλά και στη σχολική καθημερινότητα, τις μεθόδους διδασκαλίας και τις σχολικές γιορτές και εκδρομές.

Στη θεματική της οικογένειας, οι αφηγήτριες αναφέρονταν τόσο στους γυναικείους ρόλους, της συζύγου, της μητέρας, της νοικοκυράς και της κόρης που είτε οι ίδιες, είτε οι μητέρες τους αναλάμβαναν, όσο και στους αντρικούς ρόλους, του συζύγου και του πατέρα, αλλά και του παππού, του θείου και του υιού, ενώ σημαντικό μέρος των αναμνήσεων τους αποτελούν και οι περιγραφές του κοινωνικοοικονομικού επιπέδου της οικογένειας τους, μέσα από τις αναφορές στο επάγγελμα των γονιών, στα περιουσιακά στοιχεία αλλά και τις αναλυτικές περιγραφές των κατοικιών τους.

Στη θεματική της κοινωνίας, οι αφηγήτριες αναφέρονται στον ρόλο της γυναίκας ως εργαζόμενης εκτός σπιτιού και στη Μικρά Ασία αλλά, σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό στη Θεσσαλονίκη, στην συμμετοχή των γυναικών στην κοινωνική ζωή τους τόπους καταγωγής (συμμετοχή σε θρησκευτικές γιορτές, χορούς, γάμους, βαφτίσεις) και την αντιμετώπιση του κοινωνικού περιγύρου απέναντι στις γυναίκες, σε θέματα λαογραφίας, όπως η γαστρονομία και η ενδυμασία των γυναικών σε κάθε περιοχή αλλά και στις περιγραφές του ευρύτερου περιβάλλοντος, κοινωνικού και οικονομικού, όπως είναι οι περιγραφές των τόπων καταγωγής τους και οι δραστηριότητες των κατοίκων εκεί.

Οι κατηγορίες επομένως προκύπτουν ως εξής:

1. Εκπαίδευση
 - 1.1. Τα σχολεία
 - 1.2. Φοίτηση και σχολική διαρροή
 - 1.3. Μαθήματα και Γλώσσα
 - 1.4. Εκπαιδευτικοί και Μαθητές
 - 1.5. Σχολικές Γιορτές και Εκδρομές
 - 1.6. Μέθοδοι Διδασκαλίας και Εξετάσεις
2. Οικογένεια
 - 2.1. Οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο οικογένειας
 - 2.2. Οι αντρικοί ρόλοι: Ο ρόλος του συζύγου και του πατέρα
 - 2.3. Οι γυναικείοι ρόλοι
 - 2.3.1. Η γυναίκα ως σύζυγος: Ο γάμος
 - 2.3.2. Η γυναίκα ως μητέρα
 - 2.3.3. Η κόρη
 - 2.3.4. Η γυναίκα ως νοικοκυρά
3. Κοινωνία
 - 3.1. Τόπος καταγωγής
 - 3.2. Κοινωνική και θρησκευτική ζωή
 - 3.3. Η θέση της γυναίκας
 - 3.3.1. Εργασία
 - 3.3.2. Κοινωνική ζωή και κοινωνική αντιμετώπιση
 - 3.3.3. Ενδυμασία

Ο τρόπος με τον οποίο μελετήθηκαν τα αποσπάσματα των μαρτυριών είναι η θεματική ανάλυση λόγου καθώς πρόκειται για μια ανάλυση που «αφορά την αναζήτηση θεμάτων τα οποία φαίνονται να είναι σημαντικά για την περιγραφή του (υπό εξέταση) φαινομένου» (Fereday & Muir-Cochrane στη Willig, 2015: 152) και μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την εξέταση ερευνητικών ερωτημάτων που αφορούν αντιλήψεις και τρόπους σκέψης των ατόμων για συγκεκριμένα κοινωνικά θέματα και γεγονότα (Willig, 2015: 155).

2.4 Ερευνητικά ερωτήματα

Με βάση τα παραπάνω ευρήματα, συντάξαμε τον περιληπτικό πίνακα, με τις θεματικές ενότητες, τους επιμέρους άξονες και τα αντίστοιχα αποσπάσματα ενώ αποκλείστηκαν οι θεματικές εκείνες οι οποίες δεν αντιστοιχούσαν στους στόχους της εργασίας (όπως η γαστρονομία). Στη συνέχεια, μελετήθηκαν πλέον οι μαρτυρίες ως αποσπάσματα ενώ έγινε και συσχετισμός της βιβλιογραφίας με τα λεγόμενα των αφηγητριών, προκειμένου να απαντηθούν τα ερευνητικά ερωτήματα και να εξαχθούν τα αντίστοιχα συμπεράσματα.

Έτσι, τα ερευνητικά ερωτήματα, όπως προκύπτουν από την παραπάνω διαδικασία και τους επιμέρους στόχους είναι τα εξής:

1. Ποια είναι η σχέση των αφηγητριών με την εκπαίδευση; Φοιτούν στο σχολείο στους τόπους καταγωγής τους, συνεχίζουν την φοίτηση μετά την εγκατάσταση στη Θεσσαλονίκη και τι αναμνήσεις έχουν σχετικά με τα σχολικά διδακτήρια, τα μαθήματα και τη γλώσσα που διδάσκονταν, τους/τις εκπαιδευτικούς, τους/τις μαθητές/μαθήτριες, τις σχολικές γιορτές και τις μεθόδους διδασκαλίας και εξετάσεων;

2. Ποια είναι η κοινωνικοοικονομική προέλευση των οικογενειών των αφηγητριών, ποιους ρόλους αναλαμβάνουν οι άνδρες της οικογένειας και ποιους οι γυναίκες και πώς μεταβάλλονται τόσο το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο της οικογένειας όσο και οι ρόλοι ανδρών – γυναικών μετά την εγκατάσταση στη Θεσσαλονίκη;

3. Ποια είναι τα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά των τόπων καταγωγής των αφηγητριών, πώς διαμορφώνεται η επαγγελματική, κοινωνική και θρησκευτική ζωή των κατοίκων και ποια είναι η θέση της γυναίκας στην κοινωνία, ως εργαζόμενη αλλά και πώς συμμετέχει στην κοινωνική ζωή του τόπου της και πώς η συμμετοχή αυτή μεταβάλλεται μετά την εγκατάσταση στη Θεσσαλονίκη;

3. Εκπαίδευση: «Από την Τρίτη τάξη δεν πήγα σχολείο. Πήγα, ε, η αλήθεια πήγα σχολείο και είδα τα παιδιά όλα ντυμένα, παπούτσια εγώ δεν είχα»

Η εκπαίδευση στις ελληνικές κοινότητες του οθωμανικού χώρου, τόσο σε αυτές τις οποίες μελετάμε μέσω των συγκεκριμένων μαρτυριών όσο και στις υπόλοιπες, ορίζεται από ένα καίριας σημασίας χαρακτηριστικό: δεν συνιστά φαινόμενο που αναπτύσσεται στο πλαίσιο ενός έθνους-κράτους, επομένως δεν οργανώνεται από την κρατική εξουσία ούτε προσδιορίζεται από τις ηγεμονικές εθνοπολιτισμικές παραμέτρους, όπως συμβαίνει στα έθνη-κράτη κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, στο πλαίσιο της εθνικής τους ομογενοποίησης (Δαλακούρα & Καραστεργίου, 2015: 43). Αντίθετα, κάθε επιμέρους ορθόδοξη κοινότητα έχει τις δικές της διοικητικές αρχές και το δικό της εκπαιδευτικό σύστημα, διοικούμενο από κοινοτικά λαϊκά όργανα, το οποίο λειτουργεί παράλληλα με το οθωμανικό δημόσιο εκπαιδευτικό σύστημα, στο οποίο έχουν δικαίωμα πρόσβασης όλες οι κοινότητες (Δαλακούρα & Καραστεργίου, 2015: 44). Έτσι, το εκπαιδευτικό σύστημα διαφοροποιείται από περιοχή σε περιοχή, ανάλογα με τις τοπικές ιδιαιτερότητες ως προς την οικονομική ανάπτυξη, την πολιτισμική κίνηση και παράδοση, την πληθυσμιακή πυκνότητα και τον βαθμό αστικοποίησης, τους δεσμούς με τη Δύση και το εθνικό κέντρο, τη στάση στα νέα φιλοσοφικά συστήματα και την απορρέουσα κοινωνική και εκπαιδευτική φιλοσοφία (Δαλακούρα & Καραστεργίου, 2015: 44).

Αυτό συνεπάγεται ότι την κύρια ευθύνη της ίδρυσης σχολείων και της οργάνωσης και λειτουργίας της εκπαίδευσης έχουν οι κοινότητες με τα εκπαιδευτικά τους όργανα ενώ σε πολλές περιπτώσεις την πρωτοβουλία ίδρυσης σχολείων αναλαμβάνουν είτε φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι είτε πλούσιοι ομογενείς και ιδιώτες, οι οποίοι με τη δραστηριότητά τους αυτή, συμπληρώνουν τα κενά του κοινοτικού εκπαιδευτικού δικτύου, ικανοποιώντας κυρίως τις εκσυγχρονιστικές για την εποχή εκπαιδευτικές ανάγκες των κοινοτήτων (Δαλακούρα & Καραστεργίου, 2015: 44).

Διαπιστώνουμε ότι οι αναμνήσεις που αφορούν την εκπαίδευση στον τόπο καταγωγής είναι περισσότερες σε αριθμό αλλά και αναλυτικότερες σε περιεχόμενο. Αρχικά φαίνεται ότι αυτό συνέβαινε λόγω των διαφορετικών προτεραιοτήτων που έχουν οι πρόσφυγες μετά την εγκατάστασή τους, αφού κυρίαρχο ζήτημα είναι πια η επιβίωση, η εξασφάλιση στέγης αλλά και εργασίας και έτσι η εκπαίδευση μπαίνει σε δεύτερη μοίρα: άλλοτε συνεχίζεται, άλλοτε όχι.

Σημαντικό ρόλο διαδραματίζει και η ηλικία, αφού οι αφηγήτριες που είναι μικρές σε ηλικία δεν μπορούν εύκολα να θυμηθούν και να περιγράψουν τη φοίτησή τους στα σχολεία της Θεσσαλονίκης, παρά μόνο με πολύ γενικές αναφορές ενώ οι λίγο μεγαλύτερες συνήθως δεν συνεχίζουν το σχολείο αλλά αρχίζουν να εργάζονται.

Ωστόσο, ενώ περιμέναμε ότι λόγω των αλλαγών των προτεραιοτήτων των προσφυγικών οικογενειών, η επαφή με την εκπαίδευση, θα ήταν αρκετά περιορισμένη, δεν φαίνεται να συμβαίνει αυτό. Αντίθετα, βλέπουμε ότι το ίδιο το ελληνικό κράτος επιθυμεί να εντάξει τα παιδιά των προσφύγων στα σχολεία, θεσμοθετώντας μάλιστα και τη δωρεάν φοίτησή τους με το νομοθετικό διάταγμα «Περί εγγραφής προσφύγων μαθητών άνευ καταβολής νομίμων τελών» ήδη από τον Οκτώβριο του 1922, δηλαδή ένα μήνα μετά την έναρξη του πρώτου σχολικού έτους αφού οι πρόσφυγες έχουν φτάσει στην Ελλάδα (Ζιώγου – Καραστεργίου, 2006: 456). Μάλιστα, η δωρεάν φοίτηση αφορά μεγάλο μέρος του προσφυγικού μαθητικού πληθυσμού, αφού ισχύει ήδη από την 26^η Σεπτεμβρίου 1922 έως και την 23^η Ιανουαρίου 1923, επιθυμώντας να συμπεριλάβει όσο περισσότερους μαθητές είναι δυνατόν ενώ αφορά ακόμα και ανώτερες και ανώτατες σχολές (Ζιώγου – Καραστεργίου, 2006: 456).

Συγκεκριμένα στη Θεσσαλονίκη το 1920 λειτουργούν συνολικά 20 δημοτικά σχολεία (7 αρρένων, 5 θηλέων, 8 μεικτά) και το 1932 το σύνολο των μικτών δημοτικών σχολείων ανέρχεται σε 75 (Ζιώγου-Καραστεργίου, 2006: 458) ενώ έως τον Μάιο του 1923 έχουν συσταθεί υπαίθρια δημοτικά σχολεία, σε προαύλια ναών, προκειμένου η σχολική χρονιά 1923 -1924 να ξεκινήσει κανονικά (Αγραφιώτου-Ζαχοπούλου, 1997: 35).

Ακόμα, φαίνεται ότι και οι ίδιοι οι πρόσφυγες επιδιώκουν να συνεχιστεί η φοίτηση στο σχολείο. Έτσι επιλέγουν να εγκαθίστανται σε αστικά κέντρα και μάλιστα στο κέντρο της πόλης, αφού δεδομένων των συγκοινωνιακών συνθηκών, μόνο έτσι είναι εύκολα προσεγγίσιμα τουλάχιστον τα σχολεία της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (Ζιώγου – Καραστεργίου, 2006: 459).

Από την άλλη, σε περιοχές όπου εγκαθίσταται μεγάλος αριθμός προσφύγων, όπως για παράδειγμα η Τούμπα, από τη στιγμή που δεν υπάρχει ήδη σχολείο στον συνοικισμό και η Ε.Α.Π. δεν μπορεί βάσει του καταστατικού της να ανοικοδομήσει, οι ίδιοι οι πρόσφυγες, και με πρωτοβουλία φορέων, προχωρούν στην ίδρυση σχολείων, προκειμένου να καλύψουν την ανάγκη πρόσβασης στην εκπαίδευση (Τζιούτζια, 2013: 105). Ένα τέτοιο σχολείο είναι το επονομαζόμενο «Τενεκεδένιο Σχολείο», που δημιουργήθηκε το 1923, στην περιοχή της Τούμπας (Τζιούτζια, 2013: 105).

Το παρόν κεφάλαιο χωρίζεται σε επιμέρους ενότητες, όπως αυτές προκύπτουν από τους στόχους της εργασίας και τις θεματικές που αναδύονται από τις μαρτυρίες, και διαρθρώνονται ως:

- Τα σχολεία
- Φοίτηση και σχολική διαρροή
- Μαθήματα και γλώσσα
- Εκπαιδευτικοί και μαθητές/μαθήτριες

- Σχολικές γιορτές και εκδρομές
- Μέθοδοι διδασκαλίας και εξετάσεις

3.1 Τα σχολεία

Στην ενότητα αυτή αναφερόμαστε στις βαθμίδες εκπαίδευσης, στο είδος των σχολείων, στα σχολικά διδακτήρια και στην ανώτερη φοίτηση, όπου αυτή εντοπίζεται.

Η συχνότερα εμφανιζόμενη βαθμίδα εκπαίδευσης είναι η πρωτοβάθμια, καθώς η φοίτηση σε αυτή είναι η πλέον συνηθισμένη. Οι περισσότερες γυναίκες έχουν φοιτήσει σε δημοτικό σχολείο, τουλάχιστον στις πρώτες τάξεις: Η Κ.Φ. θυμάται ότι στη Σμύρνη «*Είχε σχολείο, βέβαια είχε, είχε σχολείο, εκεί έμαθα κι εγώ το Α εκεί, είχε*» (ΜΑ 41)¹ ενώ η Α.Θ. θυμάται ακόμα και την ύπαρξη νηπιαγωγείου στη Φιλαδέλφεια της Σμύρνης: «*[...] είχαμε νηπιαγωγείο, τι να σε πω; Πολύ μεγάλο νηπιαγωγείο. Και δεν είχε θρανία, έτσι στα σκαλοπάτια ήτανε. Και σειρά σειρά καθόμασταν. Πολλά παιδιά ήμασταν, μεγάλο νηπιαγωγείο είχαμε*» (ΜΑ 288).

Η Δ.Μ αναφέρεται και στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση στην Πάνορμο: «*είχε ωραιότατο σχολείο γαλλικό, το οποίο που ήτανε καλόγριες και είχαμε και γυμνάσιο και σχολείο δημοτικό*» (ΜΑ 02) ενώ η Π.Κ. από την Αττάλεια θυμάται πως «*γυμνάσια, εκείνα τα χρόνια παγαίνανε... στη Σμύρνη πηγαίνανε; Πού πηγαίνανε δεν ξέρω, για γυμνάσια*» (ΜΑ171). Όσον αφορά την «ανώτερη» γυναικεία εκπαίδευση, την εποχή αυτή αφορά τα Ανώτερα Παρθεναγωγεία και τα Διδασκαλεία, όπως για παράδειγμα το Παρθεναγωγείο της Αγίας Φωτεινής (1840-1922), μετέπειτα Κεντρικόν Παρθεναγωγείο και το Ομήρειον Παρθεναγωγείο στη Σμύρνη, το Ζάππειο, το Κεντρικό και το Ιωακείμιο στην Κωνσταντινούπολη, αυτή συναντάται σε συγκεκριμένες περιοχές και πόλεις, όπως οι προαναφερθείσες, στις οποίες αναφέρεται η Κ.Γ. «*Απ' όλα, απ' όλα! - Πανεπιστήμιο υπήρχε στη Σμύρνη; Σχολές ανώτερες; Είχε, είχε*» (ΜΑ52) αλλά και η Β.Ε.: «*είχε το Ιωακείμιο Σχολείο. Πώς λέτε τώρα το πανεπιστήμιο, ήταν το Ιωακείμιο Σχολείο. Έβγαινες απ' όλα.*» (ΜΑ162).

Το Ιωακείμιο Παρθεναγωγείο ιδρύθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1882 με στόχο να ικανοποιήσει την ανάγκη για εκπαίδευση των κοριτσιών των λαϊκών συνοικιών της Κωνσταντινούπολης, αρχικά την πρωτοβάθμια και μετέπειτα τη δευτεροβάθμια (Δαλακούρα, 2008: 132). Υπήρξε ένα από τα σημαντικότερα Παρθεναγωγεία της εποχής και διατήρησε το κοινωνικό του προφίλ καθ' όλη την περίοδο λειτουργίας του, ωστόσο ο ταξικός του αυτός χαρακτήρας δυσχέραινε τη λειτουργία του καθώς τα έξοδά του καλύπτονταν από συνδρομές των εύπορων

¹ Η αρίθμηση των μαρτυριών των πληροφορητριών ακολουθεί την αρίθμηση του Ι.Α.Π.Ε. Έτσι, τα αρχικά ΜΑ παραπέμπουν σε πρόσφυγα προερχόμενη από τη Μικρά Ασία ενώ το ονοματεπώνυμο των πληροφορητριών αναγράφεται με τα αρχικά γράμματα για λόγους δεοντολογίας της έρευνας (π.χ. Κ.Φ.).

κατοίκων της Πόλης, αφού τα δίδακτρα του ήταν ιδιαίτερα χαμηλά, με αποτέλεσμα να καθυστερήσει σημαντικά η λειτουργία του Διδασκαλείου του (Δαλακούρα, 2008: 136). Το 1909 λειτούργησε μονοετές Διδασκαλείο με τη μετατροπή της Δ' γυμνασιακής τάξης σε τάξη Διδασκαλείου ενώ η αποφοίτηση από αυτό έδινε το δικαίωμα όχι μόνο «του διδάσκειν» αλλά και «του διευθύνειν» σχολεία θηλέων (Δαλακούρα 2008: 134).

Τόσο οι μαρτυρίες όσο και η βιβλιογραφία καθιστούν σαφές ότι η εκπαίδευση για τους Έλληνες Μικρασιάτες ήταν μεγάλης σημασίας. Όπως αναφέρει ο Σολδάτος (1991: 11), σε όλες τις ελληνικές κοινότητες της Μικράς Ασίας, ήταν αδιάκοπος ο αγώνας για την ίδρυση σχολείων, τη διάδοση των γραμμάτων και της παιδείας, ως μέσο αφύπνισης της εθνικής τους συνείδησης και της επιθυμίας για εθνική αποκατάσταση.

Μία άλλη διάκριση που εντοπίζεται στα σχολεία της περιοχής είναι η διάκριση σε μεικτά και αμιγή. Μεικτά σχολεία είναι μόνο τα δημοτικά, συνήθως για λόγους ανεπάρκειας κτιρίων, σύμφωνα με την Μ.Ε: *«Τον παλιό καιρό ήταν χωριστά. Εγώ όταν πήγα, τον ένα χρόνο πήγα με αγόρια γιατί ήταν το σχολείο ερείπιο, δεν είχε τζάμια, δεν είχε θρανία, δεν είχε πολλά. Και συμπύκνωσαν τα παιδιά, αγόρια κορίτσια, και τα βάλανε στο ένα μέρος του σχολείου, στον ίδιο τόπο»* (ΜΑ70), χωρίς να υπάρχουν «πονηριές», όπως αναφέρει η Σ.Α. από την Αρτάκη: *«Αφού ήτανε μάλιστα... μάλιστα έκτη τάξη με παιδιά ήμασταν, μικτό! [...] Μαζί. Αλλά δεν είχαμε πονηριές, δεν είχαμε αυτά»* (ΜΑ 76) ενώ σε άλλες περιπτώσεις παρατηρούμε ότι τα σχολεία είναι μεν μεικτά, ωστόσο η φοίτηση παραμένει χωριστή, με ξεχωριστούς χώρους και διαφορετικές ώρες διαλειμμάτων: *«Ένα σχολείο είχαμε μικτό, [...] το άλλο ήτανε αρένων και το ένα ήτανε θηλέων το πάτωμα, αλλά ήτανε διαφορετικές ώρες τα διαλείμματα [...] μικτό, αλλά ήταν διαφορετικές οι ώρες στο διάλειμμα, ποτέ δεν ανταμωνόμασταν με τα αγόρια. Πάντα είχανε νωρίτερα, ή μισή ώρα εκείνοι ή εμείς. Μπαίναν εκείνοι μέσα, κάναμε εμείς διάλειμμα. Ποτέ δεν ανταμωνόμασταν και ήταν ωραίο αυτό. Ε ωραίο ήταν, τώρα που είναι μεικτά και είναι έτσι...»*, όπως αναφέρει η Ζ.Δ (ΜΑ 128). Αντίθετα, τα σχολεία μέσης εκπαίδευσης είναι αμιγή, σε αντίθεση με τα δημοτικά σχολεία, όπως σημειώνει η Χ.Μ: *«Α, χωριστά το Παρθεναγωγείο ήταν, χωριστά το Αρρεναγωγείο ήταν. Είχαμε. Και είχαμε μέχρι... δευτέρα γυμνασίου»* (ΜΑ 184) και η Κ.Γ: *«Είχανε, κάθε μέρος είχε και το σχολείο του. [...] Αλλά βάζανε χώρια τα αγόρια, χώρια τα κορίτσια»* (ΜΑ52).

Οι αφηγήτριες αναφέρονται και στα σχολικά κτίρια, στους τόπους καταγωγής τους και η ύπαρξη του σχολικού διδακτηρίου είναι κάτι το οποίο θυμούνται και περιγράφουν με λεπτομέρειες οι περισσότερες από αυτές.

Συνήθως επρόκειτο για μεγάλα διώροφα κτίρια όπου *«το πρώτο πάτωμα ήτανε η Πρώτη, η Δευτέρα, και Τρίτ'. Από πάν είχαμε Τετάρτ', Πέμπτ' και Έκτ'»*, σύμφωνα με την Σ.Ε. (ΜΑ 73), με αρκετές σκάλες που φαίνεται να χρησιμεύουν και ως θρανία, όπως σημειώνουν από το Ουσάκ της Σμύρνης η Θ.Σ.: *«χώρια κάθονταν τα*

αγόρια, μια φορά πήγα και το είδα και χώρια τα κορίτσια και τα νήπια... στις σκάλες! Κάθονταν, πέρα για πέρα σκάλες, και καθόντουσαν τα νήπια εκεί πέρα» (ΜΑ 166) και η Τ.Χ. «Τότε είχε σκάλα. Σκάλες είχε. Το πρώτο... το πρώτο σχολείο που πηγαίναμε καθόμασταν τις σκάλες. Πώς είν' οι σκάλες ανεβαίνεις... τ' αυτά, τα μέγαρά, εκεί» (ΜΑ179) αλλά και η Α.Θ. από τη Φιλαδέλφεια της Σμύρνης: «Όλα νηπιαγωγείο, όλα αρρένων, όλα είχανε διώροφο και τριώροφο [...] Και δεν είχε θρανία, έτσι στα σκαλοπάτια ήτανε» (ΜΑ288), χωρίς να διασαφηνίζει η ίδια η αφηγήτρια ποιο κτίριο στεγάσει το κάθε σχολείο.

Ακόμα, υπήρχαν σχολικά κτίρια καλοδιατηρημένα, όπως αυτό που αναφέρει η Σ.Α. από τους Ελιγμούς της Προύσας: «στη θάλασσα πολύ κοντά ήτανε, πολύ ωραίο σχολείο και πηγαίναμε και πρωί και απόγευμα» (ΜΑ 61), η Α.Θ. από τη Φιλαδέλφεια: «Ναι μες στη μέση ήτανε το σχολείο, μεγάλο σχολείο ήτανε[...] Μεγάλο σχολείο, μεγάλη αυλή. Ένα μεγάλο τετράγωνο γύρω γύρω, με κάγκελα, το θυμάμαι» (ΜΑ288) ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις πρόκειται για κτίρια υψηλής αισθητικής, που συνήθως έχουν ανεγερθεί με ιδιωτική πρωτοβουλία ευκατάστατων συμπατριωτών, που ζούσαν στο εξωτερικό, όπως σημειώνει η Χ.Α., επίσης από τη Φιλαδέλφεια: «Εμείς είχαμε πολύ ωραία σχολεία γιατί... και λέγονταν «Θεολόγια Σχολεία». Πολλοί από την πατρίδα είχαν πάει στην Αμερική και γι' αυτό το 'βγαλαν πολύ... κι έκαναν πολύ ωραία σχολεία! Όλο μάρμαρο! Πολύ ωραία ήταν» (ΜΑ184).

3.2 Φοίτηση και σχολική διαρροή

Ένα από τα κύρια θέματα που διαπιστώνεται στην εκπαίδευση είναι η φοίτηση και η σχολική διαρροή των μαθητριών τόσο στους τόπους καταγωγής τους όσο και στη Θεσσαλονίκη, καθώς και οι λόγοι που σχετίζονται και προκαλούν είτε τη φοίτηση είτε την παύση της.

Διαπιστώνουμε ότι, όσο οι αφηγήτριες ζούσαν στους τόπους καταγωγής τους, φοιτούσαν στο σχολείο τόσο τα αγόρια όσο και τα κορίτσια, αν και, τα τελευταία σε μικρότερο βαθμό, ανάλογα και με τις οικογενειακές συνθήκες.

Η Σ.Α. από τους Ελιγμούς της Προύσας αναφέρει ότι «πηγαίναν και στο σχολείο όμως τα κορίτσια [...], βέβαια» (ΜΑ61). Η Α.Κ. από το Ρύσιο της Μικράς Ασίας διευκρινίζει ότι δεν πήγαιναν όλα τα κορίτσια στο σχολείο αλλά «όσες ήτανε να μάθουνε» και συνεχίζει λέγοντας ότι «Πήγαιναν όλα τα παιδιά πήγαιναν. Τα έγγραφαν οι γονείς τους και αν μάθαιναν τα έστελναν» ενώ «Όσα δεν μάθαιναν τα κρατούσαν και τα έστελναν στο χωράφι και στη θάλασσα» (ΜΑ56).

Μάλιστα, παρά το γεγονός ότι ενώ η ύπαρξη μέσης εκπαίδευσης είναι γνωστή στις αφηγήτριες, ελάχιστες από αυτές εισήχθησαν σε αυτήν και μόνο αναφορές σε συγγενικά τους πρόσωπα υπάρχουν σχετικά, όπως αυτή της Β.Ε. από την Κωνσταντινούπολη, που αναφέρεται στη ξαδέρφη της, η οποία επιθυμούσε μεν να

γίνει δασκάλα, ωστόσο δεν διευκρινίζεται αν αυτό συνέβη: «Όταν ήρθε η εξαδέρφη μου εδώ, έλεγε για δασκάλα. [...] Εγώ δεν πρόλαβα, αλλά η Ζηνοβία εκεί σπούδαξε»(ΜΑ162) σύμφωνα με την Β.Ε. από την Κωνσταντινούπολη η οποία σχολιάζει και τη σημασία του Ιωακείμειου Σχολείου: «Το Ιωακείμειο Σχολείο περνάει και το πανεπιστήμιο εδώ. Τόσα γράμματα που ξέραν', εδώ χαρτωσιά δεν πιάνει. Τόσο ωραίο εκείνο το σχολείο» (ΜΑ162).

Πράγματι, βασική προϋπόθεση της φοίτησης των γυναικών στη μέση εκπαίδευση την περίοδο αυτή (τέλη 19^{ου} - αρχές 20^{ου} αιώνα) προϋποθέτει οικονομική άνεση, καθώς τα ιδιωτικά σχολεία έχουν υψηλά δίδακτρα και στα κοινοτικά, παρά τα χαμηλότερα δίδακτρα, το συνολικό κόστος ανεβαίνει αν αναλογιστεί κανείς τις δαπάνες αγοράς εγχειριδίων, γραφικής ύλης, υλικών για το εργόχειρο), πράγμα που συνεπάγεται ότι αυτή αφορά τις γυναίκες των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων (Δαλακούρα, 2004: 283).

Από την άλλη, η μέση εκπαίδευση, όσον αφορά το επαγγελματικό της μέλλον αφορά αποκλειστικά την εκπαίδευση των μελλοντικών διδασκαλισσών ενώ η οποιαδήποτε τεχνική επαγγελματική εκπαίδευση των γυναικών λειτουργεί έξω από το θεσμοθετημένο εκπαιδευτικό δίκτυο και επαφίεται στην πρωτοβουλία φιλανθρωπικών και φιλεκπαιδευτικών συλλόγων, καθώς ο κύριος λόγος παρέμβασης του ελληνικού κράτους στην επίσημη εκπαίδευση των γυναικών αφορά εθνικοπολιτικές στοχεύσεις και τον βαθμό στον οποίο η εγγραμματοσύνη των γυναικών τις θέτει στην υπηρεσία του εθνικού πολιτικού σχεδιασμού και όχι στην οργάνωση μιας εκπαίδευσης που να σχετίζεται με τις κοινωνικοοικονομικές ανάγκες του γυναικείου πληθυσμού και των κοινοτήτων που αυτός ζει (Δαλακούρα, 2008: 344).

Ιδιαίτερη εντύπωση μάς προκαλεί η διατύπωση της Β.Ε. σχετικά με το Ιωακείμειο Παρθεναγωγείο, το οποίο η αφηγήτρια συγκρίνει με το Πανεπιστήμιο: «Το Ιωακείμειο Σχολείο περνάει και το πανεπιστήμιο εδώ. Τόσα γράμματα που ξέραν', εδώ χαρτωσιά δεν πιάνει. Τόσο ωραίο εκείνο το σχολείο» (ΜΑ162). Αντιλαμβανόμαστε ωστόσο ότι η σύγκριση ενός Παρθεναγωγείου, με το Πανεπιστήμιο δεν αφορά σύγκριση σε επίπεδο βαθμίδας εκπαίδευσης, όσο στο γεγονός ότι οι απόφοιτές του, και κυρίως αυτές των μεγάλων και επώνυμων παρθεναγωγείων/διδασκαλείων αποκαθίστανται επαγγελματικά, προσλαμβάνονται σε σχολεία των αστικών κέντρων και έχουν υψηλότερες αποδοχές (Δαλακούρα & Καραστεργίου, 2015: 234). Μάλιστα, οι απόφοιτες του Διδασκαλείου του Ιωακείμειου είχαν το δικαίωμα όχι μόνο να εργάζονται ως δασκάλες αλλά και να διευθύνουν σχολεία θηλέων (Δαλακούρα, 2008: 134).

Ωστόσο, ιδιαίτερη σημασία παρουσιάζουν οι λόγοι για τους οποίους τα παιδιά δεν φοίτησαν στο σχολείο. Όσον αφορά τον τόπο προέλευσης, ο κυριότερος λόγος είναι η ηλικία, το γεγονός δηλαδή ότι οι αφηγήτριες ήταν μικρές όταν ζούσαν ακόμη στις πατρίδες τους (πριν τη Μικρασιατική Καταστροφή) και επομένως πρόλαβαν

είτε μόνο τις πρώτες τάξεις του δημοτικού σχολείου, όπως αναφέρει η Α.Κ: «[...] αλλά εγώ δεν πήγα. Γιατί έφυγα έξι χρόνων από την Αρετσού και πήγα στην Πόλη. Στην Πόλη πήγα σ' ένα – στο Κατίκιοϊ επήγα στην ενορία του Αγίου Γεωργίου πήγα μέχρι το '22 σε τρεις τάξεις πήγα στο σχολείο.[...] Μέχρι την 3η Δημοτικού δεν την τελείωσα. Γιατί τον Σεπτέμβριο που γράφτηκα στην Γ' Δημοτικού, στο Κατίκιοϊ, φύγαμε και ήρθαμε πρόσφυγες. Το Σεπτέμβριο του '22 έπρεπε να πάω εγώ την Τρίτη δημοτικού φύγαμε» (ΜΑ 56) ή το νηπιαγωγείο, όπου υπήρχε, όπως η Κ.Φ. από την Σμύρνη: «Εγώ πή(γ)αινα στα νήπια, στα νήπια ρε, εε... δυο-τρεις λέξεις, πού ξέρω; στα νήπια ήμουνε [...]Μόνο στα νήπια επή(γ)α» (ΜΑ 41) είτε ακόμα και καθόλου, όπως αναφέρουν η Σ.Ε. από την Κούταλη: «Όταν πήγαμε στην εξορία στην Ανατολή, ήμουνα δυόμισι χρονών τρία χρονών παιδί. Πως θα πάω σχολείο. Όταν επιστρέψαμε τότες πήγαμε. Πρώτ' τάξ', Δευτέρα τάξ', προβιβάστηκα στην τρίτ' τάξη αλλά δεν πρόλαβα. Μας εσηκώσανε και δεν πρόλαβα να πάω. Μετά ήρθαμε στη Λήμνο, ούτε σχολείο ούτε εκκλησία είχαμε» (ΜΑ73) και η Β.Ε. από την Κωνσταντινούπολη: «Ε, γιατί ήμουνα μικρή. Δεν πήγαινα, δεν πήγαινα. 5 χρονών, 6, δεν πηγαίναμε» (ΜΑ162).

Ένας άλλος λόγος πιθανής μη φοίτησης ήταν η ορφάνια, όπως στην περίπτωση της Τ.Χ. από το Ουσάκ της Σμύρνης, η οποία εν τέλει για μικρό χρονικό διάστημα, φοίτησε στο σχολείο: «Εμείς να σου πω, ήμασταν μικρά, ορφανά μείναμε, είχε πεθάνει η μάνα μου το Σεπτέμβρη απ' τη πείνα... βύζαινε το κοριτσάκι μας και πέθανε. Και... ήρθε το ελληνικό στρατό, τότε πήγαμε στα σκολεία. Δυο χρόνια διαβάσαμε, Δευτέρα τάξη ξέρω, άλλο τίποτα...» (ΜΑ179).

Ακόμα, παρατηρούμε και την άτυπη ύπαρξη της αυτομόρφωσης στην περίπτωση της αφηγήτριας Γ.Χ. από τη Σμύρνη, που αναφέρει ότι «αυτά που διάβασα, κι αυτά που έμαθα..., είμαι αυτοδίδακτη» (ΜΑ06), λόγω του ότι φοίτησε λίγα χρόνια στο σχολείο στην Αλεξάνδρεια όπου ζούσε με τη γιαγιά της και στη συνέχεια, κατά την επιστροφή της στη Σμύρνη δεν μπόρεσε να πάει στο σχολείο αλλά έμεινε στο σπίτι και μελετούσε με τη βοήθεια του πατέρα της: «όταν ήρθα από την Αίγυπτο ήμουνα μεγάλη και δε με 'παιρναν στο σχολείο γιατί το νηπιαγωγείο συμπληρώθηκε», έτσι συνέχισε την κατ' οίκον διδασκαλία με τον πατέρα της: «Λέει ο πατέρας μου, θα αγοράσουμε ένα βιβλίο, θα κάνω και μαθήματα στο σπίτι, θα βοηθήσω. Άρχισε ο πατέρας μου και μου 'γραψε την αλφαβήτα κεφαλαία το μισό πίνακα, πώς ξεκίνησα στα γράμματα λέω, και τον άλλο μισό πίνακα, τον έγραψε στα συνηθισμένα, τα μικρά. Έτσι ξεκίνησα κι έμαθα γράμματα, μόνη μου τα 'μαθα» (ΜΑ06).

Επίσης, αξίζει να αναφερθούμε και σε κοινωνικούς λόγους αναφορικά με τη θέση της γυναίκας, οι οποίοι στέκονταν εμπόδιο στη φοίτησή της στο σχολείο, όπως συνέβαινε στο Κουρί της Μικράς Ασίας και η Ζ.Δ. αναφέρει πως: «Από τη δική μου την ηλικία και ύστερα άρχισαν να πηγαίνουν στο σχολείο πολλά παιδιά. Αλλά πριν από μένα ήταν δύσκολα να πάνε οι γυναίκες, πολύ λίγες πήγαιναν» και εξηγεί ότι τα προηγούμενα χρόνια «δεν τα 'στελναν τα κορίτσια εκεί για να μάθουν γράμματα

γιατί στέλνουν ραβασάκια λέει. Η γιαγιά μου είχε 4 κορίτσια και δεν έστειλε κανένα στο σχολείο και η μικρή, της μητέρας μου η αδερφή ήθελε πολύ να πάει στο σχολείο. «Τι να σε στέλνω, να στέλνεις ραβασάκια;» (MA128).

Η μαρτυρία αυτή φανερώνει έντονα την στερεοτυπική αντίληψη της εποχής ότι, εφόσον τα κορίτσια πάνε στο σχολείο, θα έχουν τη δυνατότητα ανάπτυξης ερωτικής αλληλογραφίας και εν δυνάμει αισθηματικών σχέσεων, συμπεριφορών δηλαδή που δεν είναι κοινωνικά αποδεκτές, εφόσον σύμφωνα με τα κοινωνικά δεδομένα της εποχής, η οικογένεια ήταν εκείνη που αποφάσιζε τον μελλοντικό σύζυγο της κόρης. Από τη στιγμή μάλιστα που η μόρφωση δεν ήταν αναγκαία και απαραίτητη στα κορίτσια για να αναλάβουν τους μελλοντικούς ρόλους της συζύγου, μητέρας και νοικοκυράς, περισσότερο βλαβερή και αποπροσανατολιστική φαίνεται να θεωρείται, με βάση τουλάχιστον τα συγκεκριμένα κοινωνικά στερεότυπα. Όπως αναφέρει ο Σολομωνίδης, μπορεί σήμερα αυτός ο λόγος να φαίνεται άτοπος, ωστόσο εκπηγάει από την ηθική αντίληψη της τότε κοινωνίας, η οποία θεωρούσε ότι εφόσον τα κορίτσια μάθαιναν γράμματα, θα γίνονταν περισσότερο ατίθασα ενώ με αυτόν τον τρόπο θα διευκολύνονταν και η αισθηματική αλληλογραφία: «έως το πρώτον τέταρτον του 19ου αιώνα οι γονείς δεν επέτρεπαν να μαθαίνουν οι κορασίδες γράμματα, ίνα μη γράφωσι ραβασάκια» (Σολομωνίδης, 1962: 224).

Όσον αφορά τη σχολική φοίτηση ή, κατά κύριο λόγο, τη διαρροή μετά την εγκατάσταση των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη, αυτή προκύπτει ως αποτέλεσμα πολλών αιτιών. Ο κυριότερος λόγος είναι η φτώχεια και οι διαφορετικές οικογενειακές προτεραιότητες, η ανάγκη στέγασης, εργασίας, επιβίωσης, η απόσταση από τα υπάρχοντα σχολεία και η μη ύπαρξη νέων σε αρκετές περιπτώσεις αλλά και η ηλικία των παιδιών που σε ορισμένες περιπτώσεις είναι αρκετά μεγάλη για να συνεχίσουν το σχολείο από εκεί που το άφησαν ενώ συναντάμε και την περίπτωση να θεωρείται το σχολείο κατώτερου επιπέδου και άρα ανούσια η φοίτηση σε αυτό.

Όσον αφορά τη φτώχεια, τη συναντάμε να συνδέεται με το αίσθημα της ντροπής, όπως στην περίπτωση της Χ.Ε.: «Ε, από την τρίτη τάξη δεν πήγα σχολείο. Πήγα, ε, η αλήθεια πήγα σχολείο και είδα τα παιδιά όλα ντυμένα, παπούτσια εγώ δεν είχα» (MA18) αλλά και της Σ.Α.: «Ε, πήγα κι εγώ κι η αδερφή μου. Ένα κόκκινο σχολείο το λέγαν εδώ στην Καλαμαριά και πήγα, ένα μήνα πήγα εκεί. Ύστερα έπιασε το κρύο, ο χειμώνας, δεν είχαμε ρούχα, δεν είχαμε τίποτα. Δεν μας έστειλε η μαμά μου» (MA61). Η αφηγήτρια φαίνεται ότι νιώθει ιδιαίτερα μειονεκτικά απέναντι στους γηγενείς μαθητές, και αναπτύσσει αισθήματα κατωτερότητας, λόγω των υφιστάμενων δυσμενών συνθηκών διαβίωσής της και αποδίδει σε αυτές την αδυναμία να συνεχίσει το σχολείο, επομένως και την εγκατάλειψή του.

Ο συνηθέστερος λόγος μη φοίτησης είναι οι οικογενειακές προτεραιότητες που αλλάζουν ραγδαία. Πλέον, πρώτη ανάγκη είναι η ικανοποίηση των βασικών

πρώτων αναγκών της εκάστοτε οικογένειας, όπως η στέγαση, η τροφή, η ένδυση, η περίθαλψη, επομένως και η εργασία ώστε να είναι δυνατή η κάλυψη των παραπάνω. Έτσι παρατηρείται αρκετά μεγάλη διαρροή ειδικότερα στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, κυρίως στις μεγαλύτερες τάξεις, όταν τα παιδιά αναγκάζονται να συμμετέχουν στον αγώνα της επιβίωσης (Ζιώγου – Καραστεργίου, 2006: 467). Η Β.Α. δεν πήγε στο σχολείο λόγω εργασίας της μητέρας της: «*εδώ Δευτέρα κάπου σταμάτησα γιατί δεν μπόρεσε να μας κοιτάξει η μαμά μας [...] η μικρότερη πήγε μέχρι Πέμπτη τάξη πήγε*» (MA127) και η Κ.Κ. λόγω του ότι έμεινε ορφανή: «*Δεν πρόλαβα να πάω. [...] Γιατί πέθανε ένας, πέθαν' άλλος, πέθαν' η μάνα μου, εμείς τα ορφανά, μαζί με τον αδελφό μου*» (MA286). Σε άλλες περιπτώσεις, η φοίτηση διακόπηκε λόγω ασθένειας, όπως συνέβη για την Α.Π.: «*Πήγα και εγώ σ' αυτό το σχολείο τελευταία και αρρώστησα και... επειδή η μάνα μου με είχε μια, δεν ήθελ' να μην κουραστώ, με σταμάτησε απ' το σχολείο*» (MA145) και για την Σ.Ε.: «*Με τα πόδια, δεν είχαμε μέσα [...] Και ένα χειμώνα κρύωσα και έπαθα πλευρίτη και δε μ' άφηκε ο πατέραμ' να πάω και 'μεινα μισή*» (MA73). Η Χ.Μ δεν ξαναγράφηκε ποτέ στο σχολείο: «*βέβαια δεν μας είχε γράψει. Δε... ίσως να μην είχε και σχολείο ακόμη τότε. Ξέρω 'γω; Δεν ξέρω. Όχι, εδώ ξανά σχολείο δεν πήγα*» (MA184) ενώ η Κ.Φ. απορεί με την ερώτηση αυτή, θεωρώντας αυτονόητο ότι δεν ξαναπήγε σχολείο: «*Δεν πή(γ)αμε. Σε ελληνικό σχολείο εδώ; Εδώ; Πού να πάω;*» (MA41).

Η πραγματικότητα είναι ότι στη Θεσσαλονίκη υπάρχουν σχολεία το 1920 και μάλιστα ιδρύονται περισσότερα μετά την άφιξη των προσφύγων το 1922, τόσο αρρένων όσο και θηλέων. Ωστόσο, υπάρχουν δυσκολίες στην πρόσβαση σε αυτά, κυρίως οικονομικές, αφού ναι μεν τα εκπαιδευτικά τέλη είναι χαμηλά, αλλά συνυπολογίζοντας τα έξοδα αγοράς σχολικών ειδών και ποδιάς σε μια περίοδο φτώχειας και προσφυγιάς με πρώτο μέλημα των οικογενειών την επιβίωση, οι προτεραιότητες αλλάζουν και η εκπαίδευση είναι μάλλον πολυτέλεια (Αγραφιώτου, 1997: 28).

Η Σ.Α. αναφέρει ότι ολοκλήρωσε τις σπουδές της στο Δημοτικό ήδη από την Αρτάκη της Μικράς Ασίας και στη Θεσσαλονίκη έδωσε εξετάσεις για το Διδασκαλείο. Η φοίτησή της διακόπηκε όμως λόγω οικογενειακών πιέσεων: «*Πέρασα για να... μπω δασκάλα! Αλλά ύστερα ο συχωρεμένος ο αδερφός μου λέει: «Πώς θα ζήσουμε;». Κι έτσι σταμάτησα. Δεν πήγα. Έπρεπε να εργασθούμε*» (MA76). Η ίδια μάλιστα αντιλαμβάνεται ότι αν συνέχιζε και γινόταν δασκάλα, επίσης θα μπορούσε να εργαστεί αλλά σταμάτησε «*ε, αφού είπε ο αδερφός μου έτσι...*» (MA76), πράγμα που φανερώνει και την υποταγή της γυναίκας στα άρρενα μέλη της οικογένειας, ανεξάρτητα από το μορφωτικό τους επίπεδο.

Παρ' όλα αυτά, υπάρχουν μαθήτριες οι οποίες, παρά τις δυσκολίες, συνέχισαν τις σπουδές τους και στη Θεσσαλονίκη. Η Μ.Ε. εξηγεί ότι ήθελε πάρα πολύ να πάει στο σχολείο και τη βοήθησε και ο πατέρας της: «*Ο μπαμπάς μου έδειχνε λίγο κι έγγραφα και μου διάβαζε, εκείνος με ξετρώπωσε με τα γράμματα πρώτα [...] Γι' αυτό,*

μετά που ήρθαμε ήμουν μεγάλη που πήγα στο σχολείο...» ενώ θυμάται πόσο πολύ αγαπούσε το σχολείο, αφού κατά τον διωγμό: «*Η τσάντα μου κολυμπούσε στο γιαλό, μέσα σ' όλα πήρα και την τσάντα στο χέρι στο καράβι που πηγαίναμε*» (ΜΑ70).

Από την άλλη, η Σ.Ε. θυμάται χαρακτηριστικά τη μη ικανοποίηση της μητέρας της από το σχολείο στη Θεσσαλονίκη: «*Ο αδελφός μου πήγε στο ελληνικό σχολείο κι ήρθε η μάνα μου απογοητευμένη [...] "κρίμα τον κόπο που έκανα και πήγα!". Είχε και το μωρό και το κούρασε...*» και συγκρίνει με τον τόπο καταγωγής της: «*Ήταν τα δικά μας ωραία, είχε πρόοδο στα γράμματα η Τρίγλια*» (ΜΑ70). Η Κ.Α. επίσης συνέχισε το σχολείο, αρχικά, στην περιοχή της Κασσάνδρου και μετά τη μετακόμιση της οικογένειας, στο Τενεκεδένιο Σχολείο: «*Πρώτη τάξη πήγα εκεί στην Κασσάνδρου. Ύστερα πρώτη και δεύτερα ίσως. Ύστερα πήγα στο τενεκεδένιο οπότε θα πρέπει να ήμασταν το 1926, το 1927 [...] Αλλά ήταν πολύ καλό σχολείο, φήμη είχε αφήσει από τους καλούς μαθητές*» και μάλιστα έτυχε να έχει την ίδια δασκάλα που είχε στην Άγκυρα. Η ίδια ήθελε να συνεχίσει το σχολείο, και οι δάσκαλοι του σχολείου είχαν την ίδια γνώμη, πράγμα που τελικά δεν έγινε: «*Και αυτή η δασκάλα και ο δάσκαλος μου ερχόντουσαν στην μάνα μου έκτη τάξη πια όταν... να με στείλουν στο γυμνάσιο, στο ΠαρθENAγωγείο, τότε υπήρχε ένα ΠαρθENAγωγείο εκεί που είναι η Έκθεση, στο Σιντριβάνι. Και εγώ έκλαιγα, μου άρεσαν τα γράμματα, η ξένη γλώσσα μου άρεσε πολύ. Ήθελα να μάθω γαλλικά, ήθελα να μάθω γράμματα*» (ΜΑ198).

Η αφηγήτρια αναφέρεται στο ΠαρθENAγωγείο Θεσσαλονίκης το οποίο στεγαζόταν σε κτίριο στην τότε οδό Νοσοκομείων, στο Σιντριβάνι, στη σημερινή είσοδο της Δ.Ε.Θ., από το 1920, ωστόσο το 1922 το κτίριο εκκενώθηκε για να στεγάσει Αρμένιους πρόσφυγες και μετακόμισε στο Διδασκαλείο Θηλέων (οδός Φιλίππου με Αγίας Σοφίας) για να επιστρέψει στο κτίριο στο Σιντριβάνι δύο χρόνια αργότερα, το 1924 και να παραμείνει έως το 1936 (Αγραφιώτου, 1997: 87).

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι το ποσοστό των μαθητριών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση είναι μεγαλύτερο από εκείνο των μαθητών, αφού το σχολικό έτος 1922-1923, οι πρόσφυγες μαθήτριες αποτελούν το 26% του μαθητικού πληθυσμού και οι πρόσφυγες μαθητές μόλις το 17% (Ζιώγου – Καραστεργίου, 2006: 464). Αυτό συμβαίνει πρώτον γιατί στα περισσότερα αστικά κέντρα του αλύτρωτου ελληνισμού υπάρχει παράδοση συστηματικής μόρφωσης των γυναικών και δεύτερον γιατί ένας μεγάλος αριθμός ανδρών είτε έχει αποδεκατιστεί λόγω των συνθηκών είτε αναλαμβάνει την ευθύνη της οικογένειας και αναγκάζεται να εργασθεί (Ζιώγου – Καραστεργίου, 2006: 471).

Ειδικότερα, στο κομμάτι της γυναικείας εκπαίδευσης, παρατηρείται σταδιακή προτίμηση για τη φοίτηση στο ΠαρθENAγωγείο και μάλιστα ο αριθμός των προσφύγων μαθητριών σε αυτά ανέρχεται το σχολικό έτος 1925 – 1926 στο 49,2% του συνολικού πληθυσμού (Ζιώγου – Καραστεργίου, 2006: 464). Μάλιστα, η προτίμηση αυτή εξηγείται λαμβάνοντας υπόψη πρώτον το γεγονός ότι πρόσφυγες επιλέγουν να εγκατασταθούν σε περιοχές όπου τα σχολεία είναι παρόμοια με τον

τόπο καταγωγής τους και στις περιοχές του αλύτρωτου ελληνισμού λειτουργούσαν ήδη Παρθεναγωγεία αλλά και το ότι οι γονείς προτιμούν για τις κόρες τους το εκπαιδευτικό εκείνο ίδρυμα που θα δώσει έμφαση στην προετοιμασία τους για το σπίτι, την οικογένεια ή κάποια απασχόληση σχετική με το φύλο τους (Ζιώγου – Καραστεργίου, 2006: 464).

Οι συγκεκριμένες μαρτυρίες των προσφύγων τις οποίες επεξεργαζόμαστε στην παρούσα εργασία αναφέρονται στο Τενεκεδένιο Σχολείο στην Τούμπα, σε ένα σχολείο στην οδό Ιταλίας και στο Κόκκινο Σχολείο στην Καλαμαριά (*Πήγατε και σε κάποιο άλλο σχολείο; - στην Ιταλίας. Μέχρι την Τρίτη δημοτικού, τελείωσα την Τρίτη, εδώ Τετάρτη...όχι τελείωσα την Τετάρτη και πήγα στην Πέμπτη εδώ έκανα δυο.../ Όχι, όχι στο κόκκινο, αυτό εδώ της Αρετσούς το σχολείο όπως είναι τώρα ακριβώς ήταν αλλά με το σεισμό νομίζω έπεσε και το ξαναδιόρθωσαν κι' ακόμα υπάρχει (ΜΑ145).*

Το Τενεκεδένιο Σχολείο ιδρύθηκε το 1923 και στεγάστηκε πρόχειρα στον προαύλιο χώρο του ορφανοτροφείου «Μέγας Αλέξανδρος». Στην πραγματικότητα ήταν μια πρόχειρα φτιαγμένη αποθήκη από σκουριασμένους ντενεκέδες κηροζίνης, απομεινάρια των συμμάχων από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οι οποίοι έδωσαν και το όνομα τους στο σχολείο. Παρέμεινε εκεί μέχρι το 1936 και μετά από απαιτήσεις των γονέων για συγκρότηση σχολικής εφορίας, το Ορφανοτροφείο έδωσε 70.000 δραχμές για να ξαναστήσουν το σχολείο σε παρακείμενο χώρο, στη συμβολή των οδών Πυλαίας και Βιζύης, ενώ το 2001 μεταφέρθηκε στην συμβολή των οδών Τσέλιου και Τσιάπανου όπου βρίσκεται μέχρι σήμερα ως 21^ο Δημοτικό Σχολείο Τούμπας (Τζιούτζια, 2009: 171-174).

Αναφορικά με το Κόκκινο Σχολείο που αναφέρει η μάρτυρας, πρόκειται για το 2^ο Δημοτικό Σχολείο Καλαμαριάς, το οποίο λειτούργησε για πρώτη φορά το σχολικό έτος 1921- 22, με μαθητές από τον Πόντο, τη Μ. Ασία, την Ανατολική Θράκη και τη Νότια Ρωσία. Στεγάστηκε αρχικά σε παράγκα και από το 1925 σε ξύλινο προσφυγικό θάλαμο με την ονομασία «Το Κόκκινο Σχολείο» ενώ από το 1930 μεταφέρθηκε στη σημερινή του τοποθεσία, στην οδό Παπάγου – Καλλίδου 1 (Ιστοσελίδα 2^{ου} Δημοτικού Σχολείου Καλαμαριάς). Από την άλλη, δεν φοιτούν όλα τα παιδιά σε ξεχωριστά σχολεία, αφού όπως αναφέρει η Δ.Μ, στο σχολείο για τις μαθήτριες, στο οποίο φοίτησε στη Θεσσαλονίκη, οι πρόσφυγες μαθητές ήταν μαζί με τους ντόπιους και η ίδια δε θυμάται κάτι διαφορετικό: *«Στο σχολείο που γραφήκαμε στην πρώτη γυμνασίου , ήμασταν από την Πάνορμο τέσσερα παιδιά, τέσσερα κορίτσια τα οποία γραφήκαμε στην πρώτη γυμνασίου και είχαμε σχέσεις με τους ντόπιους, δηλαδή δεν ξέρω αν ήτανε ντόπιοι» (ΜΑ02)* ενώ το ίδιο σημειώνει και η Α.Π, αν και με επιφύλαξη: *«Όχι (δεν ήταν περισσότερα τα προσφυγόπαιδα), ανάμεικτα, ανάμεικτα ήτανε, τώρα που να ξέρω γω» (ΜΑ145).*

Όσον αφορά τα σχολεία «ανώτερης» γυναικείας εκπαίδευσης την εποχή αυτή, στη Θεσσαλονίκη λειτουργεί ήδη από το 1918 το Παρθεναγωγείο Θεσσαλονίκης,

που συστεγάζεται με το Διδασκαλείο και το 1920 αποκτά δικό του κτίριο στο Συντριβάνι, επιστρέφει στο κτίριο του Διδασκαλείου το 1922 ώστε το κτίριο να στεγάσει Αρμένιους πρόσφυγες για να ξαναγυρίσει στο Συντριβάνι το 1924 (Αγραφιώτου, 1997: 87). Επίσης, το Διδασκαλείο, που έχει ιδρυθεί από το 1915 και βρίσκεται στη γωνία Φιλίππου με Αγίας Σοφίας (Αγραφιώτου, 1997: 91) και από το 1920 το Α' Γυμνάσιο Θηλέων που από το 1923 στεγάζεται σε δημόσιο οίκημα, μετά από επίταξή του, στην Εθνικής Αμύνης (Αγραφιώτου, 1997: 95).

3.3 Μαθήματα και γλώσσα

Στην παρούσα ενότητα παρουσιάζουμε τα μαθήματα τα οποία διδάσκονταν οι μαθήτριες, κυρίως στα σχολεία της Μικράς Ασίας και λιγότερο στη Θεσσαλονίκη, καθώς οι αναμνήσεις τους αναφέρονται κυρίως στη φοίτησή τους πριν από τον διωγμό.

Διαπιστώνουμε ότι οι μαθήτριες θεωρούν ότι διδάσκονταν «όλα» τα μαθήματα, εννοώντας ότι μάθαιναν «ελληνικά απ' όλα, αριθμητική, ελληνικά, θρησκευτικά, ιστορίες απ' όλα» (MA288) αν και αυτά ήταν λιγότερα από ό,τι σήμερα, σύμφωνα με την Γ.Χ.: «Δεν είχε τότε τόσα πολλά μαθήματα. Τι να τα κάνεις αυτά τα πράγματα, αι, οι, ένα «ι» να τελειώνουμε» (MA06) αλλά και την Μ.Ε. από την Τρίγλια: «δεν είχαμε τότε πολλά, ήταν τα συνηθισμένα που κάνουν στο δημοτικό. Είχαμε το αναγνωστικό, είχαμε την ελληνική ιστορία, ιερά ιστορία, έτσι το λέγαμε, αριθμητική, πατριδογνωσία. Μαθαίναμε ελληνική ιστορία» (MA70). Ιδιαίτερη αναφορά στο μάθημα της ιστορίας κάνουν η Χ.Μ από τη Φιλαδέλφεια: «Ελληνική ιστορία τη θυμάμαι. Και γαλλικά κάναμε» (MA184) αλλά και η Σ.Ε από την Κούταλη, που επισημαίνει ότι την διδάσκονταν κρυφά: «Βέβαια! Ελληνική ιστορία. Κρυφά (MA73).

Για το μάθημα της γλώσσας, η Σ.Α. από την Αρτάκη σημειώνει ότι διδάσκονταν αρχαία από τη ΣΤ' Δημοτικού: «Από τότε μαθαίναμε τα αρχαία. (ενν. από ΣΤ' δημοτικού) [...] Και από την πέμπτη-έκτη κάμαμε «Δαρείου και Παρυσάτιδος, αρχαία!», συμπληρώνει ότι διδάσκονταν ακόμα και γαλλικά στο δημοτικό σχολείο: «τα δημοτικά τα σχολεία ήτανε δυνατά. Από τετάρτη δημοτικού κάμαμε γαλλικά, Γαλλικά!» και σχολιάζει: «Ορθογραφία ήμουνα άσσοσ! Γραμματική, αυτά μαθαίναμε» (MA76). Ακόμα, η Ζ.Δ. σχολιάζει τα τραγουδάκια τα οποία μάθαιναν στα σχολεία: «Θυμάμαι πως 'εις το βουνό ψηλά εκεί είναι εκκλησιά ειρηνική, το σήμαντρό της δεν χτυπά, δεν έχει ψάλτη, ούτε παπά και ένα καντήλι λαμπερό έχει στη μέση του σταυρό, αυτό το ξέχασα εδώ κοντά. [...] Είχανε και τραγουδάκια, ναι και διηγήματα, ναι είχανε όλα. Για τις Σουλιώτισσες γράφανε πολλά, για το Σούλι γράφανε πολλά, θυμάμαι και μας είχε συγκινήσει [...] ναι μέσα τα έγγραφε στην Ελληνική ιστορία όλα, τα διαβάσαμε στη Δευτέρα τάξη, στην Τρίτη τα διαβάσαμε» (MA128).

Φυσικά, δε λείπουν και οι αναφορές για τη διδασκαλία του εργόχειρου, τόσο στη Μικρά Ασία όσο και στη Θεσσαλονίκη. Η Ζ.Δ. αναφέρεται εκτενώς στο μάθημα του εργόχειρου όπως το διδάχθηκε στο Κουρί της Μικράς Ασίας: «Από μικρά ήμαστε 8 χρονών που πήγαμε [...] έμαθα ωραία κεντήματα, ωραία αζούρ ωραία πράγματα. [...] Μαθαίναμε φαρδιά, αυτά τα δουλεμένα τα αζούρ που κάναμε. Είχαμε δύο ώρες, ήταν κάθε μέρα... [...] Και κέντημα κάναμε και λουρίδες, παίρναμε λουρίδες τις λέγαμε, πως είναι το φάρδος στο χασέ, κόβαμε έτσι μια τόση λουρίδα που τις χρησιμοποιούσαμε ξέρω 'γω, τις έκανα και στην προίκα μου μαξιλάρια, τις έβαζα αντί δαντέλες, τις λουρίδες εκείνες. [...] Και ιστορία κάναμε και όλα τα κάναμε ναι. [...] Ε ράψιμο δεν έφτασα στην ηλικία για να μάθουμε τέτοια, κόψιμο, ράψιμο κάναν στις μεγαλύτερες τάξεις. Η ΣΤ' τάξη έκανε και κοπτική σε χαρτιά επάνω. [...] Και ιστορία κάναμε και όλα τα κάναμε ναι» (ΜΑ128) ενώ η Σ.Α. από την Τρίγλια, αναφέρεται στη διδασκαλία του στη Θεσσαλονίκη και συγκεκριμένα στο Αρμένικο σχολείο, όπου μάλιστα οι μαθήτριες αμείβονταν για την εργασία τους: «[...] τότε είχε ανοίξει ένα σαν σχολείο, το είχαν οι Αρμένιοι. Αλλά η διευθύντρια ήταν αμερικανίδα. Και πήγαιναν τα κορίτσια και μαθαίνανε μπιμπίλα. Δαντέλα ε, ξέρεις από μπιμπίλα; [...] Σχολείο δεν πήγαινα, εγώ αγαπούσα το εργόχειρο πολύ, πήγαινα κάθε μέρα [...] ναι, ήτανε σχολείο, κάναμε προσευχή αρμένικα το πρωί, έτσι μας κάνανε και μετά μας δίνανε αυτά τα μαντιλάκια, κάναμε στην αρχή μαντιλάκια με μπιμπίλα γύρω- γύρω. Μας δίναν 12,5 δραχμές το μαντιλάκι. Εμ μετά παίρναμε περισσότερα, 35 δραχμές κάναμε πιο μεγάλη δαντέλα, δουλέψαμε ε 2 χρόνια τα δούλεψα εκεί. Και μάθαμε μπιμπίλα, μέχρι τώρα κάνω» (ΜΑ61).

Όσον αφορά τη γλώσσα την οποία διδάσκονταν οι μαθήτριες στη Μικρά Ασία, αυτή είναι αναμφισβήτητη η ελληνική, όπως σημειώνει χαρακτηριστικά η Δ.Μ. από την Πάνορμο: «ούτε και στα σχολεία μας διδασκόμασταν την τουρκική γλώσσα. [...] Τα (ενν. ελληνικά) μαθαίναμε από τους γονείς μας, τους παππούδες μας οι οποίοι μιλούσανε πάντοτε ελληνικά και τα μαθαίναμε και στα σχολεία [...]» και συνεχίζει: «διδασκόμασταν τα γαλλικά. Διδασκόμασταν την ελληνική, με την ιστορία μας, τα θρησκευτικά μας με τα διάφορα τέτοια πράγματα και εγώ βέβαια ήρθα Πέμπτη δημοτικού από την Πάνορμο και τότε διδασκόμασταν και γαλλικά.» (ΜΑ02).

Μάλιστα, η Μ.Σ. στην ερώτηση της συνεντεύκτριας για το αν διδάσκονταν την τουρκική γλώσσα στο σχολείο, το αρνείται κατηγορηματικά: «-Την τουρκική, διδασκόμασταν μήπως την, τουρκικά, εκεί στο σχολείο; - Όχι, όχι, όχι» (ΜΑ48) και αντίστοιχη είναι και η αντίδραση της Γ.Χ.: «Την τούρκικη γλώσσα την μαθαίνατε στο σχολείο; -Όχι καλέ, γιατί να μάθουμε την τουρκική;» (ΜΑ06), ενώ στην καθημερινότητα χρησιμοποιούνταν τα τουρκικά σε μεγάλο βαθμό: «Ναι, τούρκικα μιλούσαμε. [...] και στο σχολείο διαβάζαμε ελληνικά, διαβάζαμε» (ΜΑ171) και «Ε φυσικά, όλοι τουρκικά μιλούσαν γιατί ήταν όλοι Τούρκοι εκεί μέσα. Με τους Τούρκους ήταν ανακατεμένοι, τουρκικά μιλούσαν. Μιλούσαν κι ελληνικά γιατί πήγαιναν σχολείο» (ΜΑ286).

Όπως αναφέρει και ο Καμούζης (2015: 126), διαπιστώνεται μία ήπια αποδοχή της τουρκικής γλώσσας σχεδόν ως μητρικής, χωρίς να προκαλεί εντύπωση αφού άλλωστε βρισκόμαστε στο πλαίσιο της ιδεολογίας του ελληνοθωμανισμού, όπου η ιδιότητα του Οθωμανού υπηκόου συνυπάρχει αρμονικά με τη διαφορετική ταυτότητα της κάθε εθνοθησκευτικής ομάδας και την ιδιαίτερη παιδεία της. Αντίστοιχα, ο Πρόεδρος της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας, Π. Όμηρος στο Υπόμνημα που υποβάλλει στον Πρωθυπουργό της Ελλάδας, Χαρίλαο Τρικούπη, αναφέρει πως «Την τουρκικήν γλώσσαν και την ωμίλησαν από αιώνων και θα εξακολουθήσι να την ομιλούν, το δ' ελληνιστί ομιλείν θα είναι τίτλος ευγενείας και καλής ανατροφής, όπως εν Σμύρνη σπουδάζομεν την Γαλλικήν» (παρατίθεται στο Στεργέλλης, 1993: 233).

3.4 Εκπαιδευτικοί και μαθητές

Αναφορικά με τους εκπαιδευτικούς και το προφίλ των μαθητών, την ενδυμασία και τις υποχρεώσεις τους, η Δ.Μ. θυμάται ότι στο σχολείο στην Πάνορμο «Είχαμε τον κύριο Νεράντζη, ο οποίος ήταν διευθυντής του αρρεναγωγείου στο δημοτικό σχολείο ήταν η κυρία Δέσποινα της οποίας το επίθετο δεν θυμάμαι και είχαμε γαλλίδα η οποία ήταν πάλι ελληνίδα» και συμπληρώνει ότι «Ο Νεράντζης ήταν κάτοικος Πανόρμου» (ΜΑ02) ενώ η Ζ.Δ. από το Κουρί σημειώνει ότι ακόμα και οι εκπαιδευτικοί του σχολείου κάθονταν χωριστά: «Κάτω καθόνταν οι δασκάλοι από πίσω εκείνοι... χωρισμένα (Χωριστά οι δασκάλες...) Ναι χωριστές πόρτες είχανε, χωριστές κουζίνες, δωμάτια [...] Ε δύο δασκάλους είχαμε τα αγόρια και δύο δασκάλες είχαμε εμείς τα κορίτσια» (ΜΑ128).

Αναφορικά με τις σχέσεις των εκπαιδευτικών – μαθητών, συναντάμε περιστατικά όπως αυτό της Κ.Φ. από τη Σμύρνη: «Ήταν ο Κουκουλάκης τότες ήτανε, Κουκουλάκη τον ελέγανε τον δάσκαλο. Κατάλαβες; [...] Βέβαια!!! Όσοι δεν ήξερανε γράμματα τους έδερνε, βέβαια!!! Αφού ο δάσκαλος ήτανε η κόρη του εκεί και δεν ήξερε και την ξυλοφόρτωνε. Κι έλεγα “καλέ το παιδί του το σκότωσε! Παιδί του” λέω “και το χτυπάει;;” “Για να μάθει γράμματα” λέει» (ΜΑ41). Από την άλλη, η Μ.Ε. από την Τρίγλια, διατηρεί μια πολύ διαφορετική εικόνα για τη δασκάλα της: «[...] ίσως οι δασκάλες μας ήταν, πώς να το πω, δεν ήταν όσα έρθουν κι όσα πάνε, τον είχαν μέσα τους τον καημό τι περάσανε τα παιδιά και φρόντιζαν να τα μάθουν. Δίνανε μεγάλη προσπάθεια για να μάθουμε γράμματα, εξηγούσαν, ξανα-εξηγούσαν και στα κουτά παιδιά, ήταν προοδευμένα πολύ τα σχολεία μας, πάρα πολύ. Και πριν τους διωγμούς ακόμα πιο καλά, με γυμναστικές, με στολές ωραίες, με ωραία εθνικά τραγούδια...» (ΜΑ70), αν και αντιλαμβάνεται ότι δεν αντιμετώπιζαν όλοι οι μαθητές με τον ίδιο τρόπο τους εκπαιδευτικούς: «Ε, ήταν και παιδιά που δεν τις συμπαθούσαν. Εκείνο ήταν, τι να πω δεν ξέρω... Κι εγώ τη λυπόμουνα κι αυτή όταν τα 'λεγε και τα ξανάλεγε,

κι έλεγα αμάν πια κι από μέσα μου στεναχωριόμουνα. Κι εκείνο που έτρωγε το ξύλο κι εκείνη που θύμωνε» (MA70).

Αξιοσημείωτη είναι μάλιστα και η παρατήρηση της ίδιας αφηγήτριας σχετικά με τις σπουδές των ιδίων των εκπαιδευτικών: «Ναι! Οι δασκάλες κι όλες αυτές, οι πιο πολλές έτσι βγήκανε, άλλη στη Σμύρνη σπούδασε, άλλη στην Πόλη, σε άλλα μέρη της Τουρκίας» (MA70), καθώς «ανώτερα» σχολεία λειτουργούσαν σε μεγάλα αστικά κέντρα όπως Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Θεσσαλονίκη, τα οποία αποτελούσαν ταυτόχρονα ιδρύματα εκπαίδευσης των γυναικών εκπαιδευτικών, καθώς η αποφοίτηση από το «ανώτερο» τμήμα παρέχει τη δυνατότητα άσκησης του επαγγέλματος της δασκάλας (Δαλακούρα – Καραστεργίου, 2015: 226).

Στο κομμάτι της εμφάνισης των μαθητριών, μόλις δύο αφηγήτριες αναφέρουν ότι ως μαθήτριες φορούσαν μαθητικές ποδιές. Η Σ.Ε. θυμάται πως οι ποδιές ήταν «Μαύρες. Με τσέπες με ζω... τέτοιο [...] Άσπρο ρεβέρ, άσπρο γιακά κεντημένο» ενώ στα μαλλιά τους οι μαθήτριες είχαν «κοτσίδες, [...] φιόγκοι, κορδέλες» (MA73) ενώ η Ζ.Δ. περιγράφει με περισσότερες λεπτομέρειες τη μαθητική ποδιά αλλά και τα παπούτσια και το χτένισμα: «Βέβαια, η ποδιά ήταν απαραίτητη μπότα ...τα μαλλιά μαζεμένα, πλεξίδες βέβαια με κορδέλες... [...] Και άσπρες κάλτσες και τα αγόρια με το καπέλο ήτανε και μπλε ρούχα φορούσαν και εκείνα. [...] Ναι μποτάκια φορούσαμε, τα παπούτσια μοιάζαν μποτάκια [...] Μπλε, μπλε φορούσαμε, μπλε ποδιές» ενώ σημειώνει ότι η ποδιά εξαρτάται και από την δυνατότητα της οικογένειας: «Ε όχι τώρα όσοι μπορούσανε παίρνανε, όσες μπορούσανε, δεν μπορούσανε να πάρουν τα παιδιά, δεν ήτανε...» (MA128).

Σχετικά με τις υποχρεώσεις των μαθητριών, η Ζ.Δ. θυμάται πως τα παιδιά περνούσαν όλη τη μέρα στο σχολείο: (Πηγαίνατε στις 8 το πρωί και φεύγατε στις 12...;) «Στις 12 και πηγαίναμε στις 2 ύστερα πάλι... Και φεύγαμε στις 5-5.30 εκεί γύρω. [...] Όλα, όλα, αγόρια, κορίτσια, ναι, ναι, ναι, όλα, όλα, όλα, έτσι πηγαίναμε στο σχολείο. Όλη την ημέρα πηγαίναμε σχολείο» (MA128). Ακόμα, θυμάται ότι η συμπεριφορά των μαθητριών μέσα στην τάξη έπρεπε να είναι «πολύ σοβαρή»: «Τότε ήταν πολύ αυστηρά τα σχολεία δεν επιτρεπόταν, μόνο με το γνέψιμο να πεις. Έπρεπε να ήσουν πολύ σοβαρή πολύ μετρημένη στο σχολείο [...]» (MA128).

Όσον αφορά τη μελέτη και τις επιδόσεις τους, εντός του σχολείου «Είμαστε υποχρεωμένες το μάθημα, κάθε μέρα κάναμε μάθημα, δεν αφήναμε ώρα να περάσει χωρίς να ερχόμουν, σήμερα είχαμε πατριδογνωσία, είχαμε γεωγραφία, είχαμε μαθηματικά το απόγευμα, έπρεπε να το κάνουμε, κανένα κορίτσι δεν έπρεπε να ξεφεύγει» ενώ μετά το σχολείο «Ναι, διαβάζαμε, πολύ διαβάζαμε, δεν παίζαμε, παίζαμε μόνο την Κυριακή που καθόμασταν» (MA128). Ακόμα, η ίδια εξηγεί ότι στο σπίτι έγραφαν στις πλάκες: «Το κάναμε στην πλάκα και ύστερα το κάναμε στο κυρίως τετράδιο το... [...] Κοντήλια είχαμε και το είχαν δεμένο κι το κοντήλι, την σβυστήρα, η σβυστήρα ήταν ένα σφουγγαράκι. Τα σβήναμε εκείνα, κάναμε λάθος, ξανά». Σχολιάζει μάλιστα ότι τη βοηθούσε ο μπαμπάς της: «Ο πατέρας μου στα

μαθηματικά ήταν λογιστής γιατί ήτανε λογιστής και με πρόσεχε πάρα πολύ. [...] Και μορφωμένος ήταν και άνθρωπος κοινωνικός» και όταν εκείνη κουραζόταν από το διάβασμα: «καταλάβαινε και με λέει “άντε Δ. τώρα κατέβα λίγο να παίξεις αφού με διάβασες”, καθόταν και με παρακολουθούσε και τώρα κατέβα να παίξεις και κατέβαινα έτσι με τα γειτονάκια κοντά λιγάκι έπαιζα, ξανά επάνω πάλι για διάβασμα» (MA128).

Αξιοσημείωτη είναι η παρατήρηση της Μ.Ε. σχετικά με τη σημασία των σπουδών για την οικογένεια αφού «Όλα τα έξυπνα παιδιά τα είχανε σε κατάλογο πρώτα για να τα στείλουν να σπουδάσουν να μην αδικηθούνε, να μείνουνε με το δημοτικό» (MA70) αλλά και για την ευρύτερη κοινωνία, αφού γίνονταν προσπάθειες να φοιτήσουν στο σχολείο ακόμα και τα παιδιά φτωχότερων οικογενειών, μέσω του ταμείου, όπως σχολιάζει η Σ.Ε.: «Τους δε πλούσιους, τους φτωχούς οι γονείς πλερώνανε για τα παιδιάτς, οι πλούσιοι. Τα δε πτωχοί, τους είχαμε Ταμείο Πτωχών και τα σπουδάσαμε τζάμπα και φροντίζαμε για τις οικογένειες. Θέλανε το χειμώνα κάρβουνα, ξύλα λάδια, τους τα δίναμε. Είχαμε φτωχών, ταμείο φτωχών» (MA73), πράγμα που υποδηλώνει, για άλλη μια φορά, τη σημασία που έδιναν οι Έλληνες Μικρασιάτες στην εκπαίδευση των παιδιών τους και τη δυνατότητα πρόσβασης σε αυτήν όσο περισσότερων παιδιών ήταν δυνατόν. Όσον αφορά μάλιστα την πολιτική των διδάκτρων, ως μέρος της δημοσιονομικής πολιτικής των κοινοτήτων, ήταν γενικευμένη, με πρόνοια όμως για τα πιο αδύναμα ή άπορα κοινωνικά στρώματα, τα οποία απαλλάσσονταν των διδάκτρων ή πλήρωναν μικρότερα ποσά, αναλογικά με την οικονομική τους δύναμη (Δαλακούρα & Καραστεργίου, 2015: 45).

3.5 Σχολικές γιορτές και εκδρομές

Όσον αφορά την επέτειο της 25^{ης} Μαρτίου, οι περισσότερες θυμούνται ότι τιμούσαν τη γιορτή χωρίς ιδιαίτερα εμπόδια. Η Δ.Μ. θυμάται ότι στην Πάνορμο «γιορτάζαμε την 25 Μαρτίου πάρα πολύ καλά χωρίς να έχουμε κανένα εμπόδιο από κανέναν» (MA02), όπως και η Μ.Σ. αναφέρει για τα Βουρλά ότι «ιερό τώρα ήτανε, μεγάλη γιορτή και προπαντός στα σχολεία!» (MA48) ενώ αξίζει να σημειώσουμε και την μαρτυρία της Θ.Σ. η οποία προσθέτει ότι «Όταν κάναμε τις εθνικές και στα σχολεία που κάναμε εξετάσεις δικοί μας και λέγανε τα ποιήματα [...] όλοι οι Τούρκοι οι μεγάλοι ερχόντουσαν και παρακολουθούσαν» (MA 166).

Όπως αναφέρουν οι μαθήτριες, στα πλαίσια της γιορτής είτε διάβαζαν ποιήματα, είτε, ακόμα συχνότερα, ολόκληρα θεατρικά, όπως χαρακτηριστικά θυμάται η Γ.Χ. από τη Σμύρνη, η οποία μάλιστα διευκρινίζει ότι ήταν πολύ μικρή για να το απαγγείλει αλλά τα κατάφερε με ελάχιστες πρόβες: «Υστερα βάλαν ένα διάλογο. [...] Βάζουν μια άλλη κοπέλα, κι η άλλη δεν είχε το ταλέντο. Πιάνουν και μου

δίνουν ένα κείμενο τόσο, να το διαβάσω και να κάνω αύριο πρόβα. Λέει η μαμά μου “ακούτε να σας πω εμένα το παιδί μου ακόμα είναι μικρό, δεν μπορεί να σας παρουσιάσει αυτό το σκίτσο που θέλετε εσείς” Τότε δεν είχε ηλεκτρικά, είχε λάμπες. Άναψε η μάνα μου τη λάμπα κι όλη νύχτα ο πατέρας μου, μου διάβασε 5-6 φορές, το διάβασα κι εγώ, κι ύστερα μου λέει “θα το πεις μόνη σου τώρα”. Και το πα και δεν έκανα τόσο λάθος» (ΜΑ06).

Ακόμα, παρατηρούμε ότι η ίδια αφηγήτρια αναφέρει ότι στη Σμύρνη γίνονταν ακόμα και παρέλαση, χωρίς κανένα πρόβλημα, αφού η τουρκική διοίκηση σεβόταν την πίστη τους: «Παρέλαση κάναμε. [...] Όχι καλέ στο σχολείο. Είχαμε ολόκληρη περιφέρεια[...]Μας αφήνανε (ενν. οι Τούρκοι) Το αντέρτι σας είναι λέγανε η πίστη σας είναι.» (ΜΑ06). Παρ’ όλες τις μαρτυρίες των προσφύγων όμως για την θετική στάση των Τούρκων απέναντι στους Έλληνες, φαίνεται ότι από το 1908 και μετά, τα πράγματα είναι διαφορετικά, και μετά την επικράτηση των Νεότουρκων και της σοβινιστικής πολιτικής του Κομιτάτου τους, παρατηρείται μια συστηματική προσπάθεια απόσπασης των ελληνικών σχολείων από τη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου και υπαγωγής τους στο υπουργείο Παιδείας της Τουρκίας, με την άσκηση ποικίλων πιέσεων και αυθαιρεσιών σε βάρος των Ελλήνων, που προσπαθούν, υπό αντίξοες συνθήκες, να συντηρήσουν τα ελληνικά σχολεία και από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1914) αρχίζει πια η αντίστροφη πορεία: η λειτουργία των σχολείων γίνεται προβληματική, τα ελληνικά σχολεία κλείνουν το ένα μετά το άλλο, πολλοί φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι διαλύονται, και δάσκαλοι διώκονται (Σταματοπούλου – Βασιλάκου, 2011:92-97).

Αντίθετα, σε περιοχές όπως η Τρίγλια της Προύσας ή τη Φιλαδέλφεια της Σμύρνης, η Μ.Ε και η Α.Θ. αντίστοιχα, αναφέρουν πως οι εθνικές γιορτές γίνονταν με πολύ διακριτικό τρόπο και μόνο μέσα στο σχολείο: «Όχι έτσι φανταχτερά. [...] Πριν λέγανε τραγούδια σχολικά, ίσως δεν τους παίρνανε και χαμπάρι πολύ, ποιος ξέρει...» (ΜΑ70) ενώ η Α.Κ. από το Ρύσιο διευκρινίζει ότι γιορτές έκαναν μόνο τα «μεγάλα σχολεία»: «Α! Δεν είχαμε εμείς. Α! Πα! Πα! Δεν είχαμε τέτοια πράγματα. Δεν είχαμε. Εκτός τα μεγάλα τα σχολεία» (ΜΑ56).

Όσον αφορά τις θρησκευτικές γιορτές, εκεί βλέπουμε ότι περιλαμβάνεται εκκλησιασμός, όπως αναφέρει η Μ.Ε. για την εορτή των Τριών Ιεραρχών: «Κάθε Τριών Ιεραρχών! Ωραίες γιορτές, πιο ωραίες από τις εδώ που κάνουνε! Πηγαίναμε στην εκκλησία όλα τα παιδιά κι ύστερα σ’ αυτή τη μεγάλη αίθουσα καθόμασταν κι ακούγαμε τις πιο μεγάλες που είχαν «τους Διαλόγους», ωραίες φωνές» (ΜΑ70) ενώ στολιζόταν και το σχολείο, σύμφωνα με την Σ.Ε.: «Εμείς είχαμε του Τρεις Ιεράρχες και στολίζαμε τα σχολεία με δάφνες με λουλούδια και κάναμε γιορτές και λέγαμε των τριών Ιεραρχών Τι σημαίνει τούτο τι δάφνη δέτε τί μυρίζει των Τριών η εορτή. Τον σχολών και των δασκάλων και όλο το μονογενή» (ΜΑ73).

Στο κομμάτι των εκδρομών, ελάχιστες είναι οι σχετικές αναφορές και αυτές μιλούν για περιορισμένο, ωστόσο υπαρκτό αριθμό. Η Μ.Ε. εξηγεί ότι ορισμένες

φορές έκαναν κάποια εκδρομή κοντά στο σχολείο: «Καμιά ώρα μας βγάζανε έξω από την Τρίγλια, σε κανένα ωραίο κτήμα, πρασινάδα, σε κανένα ξωκκλήσι, για λίγη ώρα, ένα παιχνίδι εκεί όσο να κάνουμε και μεταβολή» (ΜΑ70) ενώ η Σ.Ε. αναφέρει ότι πήγαιναν μία εκδρομή κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους, την άνοιξη, σε κάποια εξοχή ή σε κάποιο ξωκκλήσι: «Μια φορά το χρόνο, το Μάη, πηγαίναμε εκδρομή. Και μας επήαιναν με μαύρες ποδιές, άσπρα γιακαδάκια, ρεβέρια άσπρα. Μας εβλέπαν τα αγόρια και λέγαν οι γαλλίδες πέσαν στα κουκιά [...] Ε, είχαμε το Προφήτ' Ηλία, απάν'. Ο Προφήτ Ηλίας, ήτανε ένας μεγάλος, περιβόλ' με μυγδαλιές με ... [...] Και πηγαίναμε και σ' ένα δάσος που είχαμε, με δέντρα πολλά, δάσος κατά την Αγία Τριάδα» (ΜΑ73).

3.6 Μέθοδοι διδασκαλίας και εξετάσεις

Αναφορικά με τον τρόπο και τις μεθόδους διδασκαλίας που εφαρμόζονται την εποχή αυτή στα σχολεία, τον τρόπο διεξαγωγής των εξετάσεων και τα διοικητικά θέματα των σχολείων, το πρώτο στοιχείο που παρατηρούμε είναι η αυστηρότητα των εκπαιδευτικών για την οποία κάνουν λόγο οι περισσότερες μαθήτριες. Η Μ.Ε. θυμάται τις τιμωρίες με τη «βίτσα»: «Με τη βίτσα στο χέρι. Πόσες βιτσιές στο χέρι! Εγώ δεν έφαγα βιτσιές (γέλια). Καμιά φορά στο διάλειμμα που τρέχανε έτσι όλα, έπαιρνε τη βίτσα κι όποιον πάρει η μπόρα, μ' έτυχε στα πόδια. Αλλά σε τιμωρία όχι.» (ΜΑ70), η Σ.Ε. εκτός από τη βίτσα, αναφέρει και την στέρηση του διαλείμματος: «Μεγάλη, αυστηρή τιμωρία τότε. Στα γόνατα και μια βέργα. Έτς, όρθια Άμα δεν ήξερε το μάθημα και τιμωρία: “Δε θα βγεις στο διάλειμμα”» (ΜΑ73) και η Ζ.Δ. μιλά για πιθανούς λόγους τιμωρίας: «Ε μιλούσε τις διπλανές της. Τότε ήταν πολύ αυστηρά τα σχολεία δεν επιτρεπόταν, μόνο με το γνέψιμο να πεις. Έπρεπε να ήσουν πολύ σοβαρή πολύ μετρημένη στο σχολείο. Η αδελφή μου ήταν πολύ ζωηρή, έτσι, θέλει να μιλεί πολύ...» (ΜΑ128).

Η αυστηρότητα και η τιμωρία δεν είναι κάτι που παρατηρείται μόνο στα σχολεία της Μικράς Ασίας αλλά εντοπίζεται και στη Θεσσαλονίκη, όπως αναφέρει η Β.Ε για το σχολείο που φοίτησε στη Θεσσαλονίκη: «Ε, καλός ήτανε. Είχε μια βέργα. Όταν ήσουνα εκεί, δεν σηκώνονταν από την έδρα, ως εκεί έφτανε (η βέργα) και έλεγε «βγάλ' το χέρι σου απ' το θρανίο», να σε χτυπήσει. Δεν σηκώνονταν ο τεμπέλης» (ΜΑ162).

Ωστόσο, παρά την αυστηρότητα, οι μαθήτριες φαίνεται να σχολιάζουν θετικά τους εκπαιδευτικούς, όπως σχολιάζει η Σ.Ε.: «Πολύ καλές! Αυστηρές! Αυστηρότατες. Καλές» (ΜΑ73) ενώ αντίθετα η Κ.Γ. σχολιάζει ότι δεν υπήρχε αυστηρότητα και ότι φέρονταν ήρεμα στα παιδιά: «Όχι. Εξίσου τα παιδιά. Δεν είχε να κάνουν αγριάδες και τέτοια» (ΜΑ52).

Προκειμένου να νομιμοποιηθεί η παρουσία των γυναικών στην εκπαίδευση, δημιουργήθηκε ένα «παιδαγωγικό μοντέλο» της μητρότητας, που κατασκευάστηκε

πάνω στις αρχές του μητρικού ιδεώδους καθιστούσε προσδοκώμενη τη μητρική συμπεριφορά των διδασκαλισσών και σύμφωνα με αυτό η δασκάλα διδάσκει μεν αλλά παράλληλα καθοδηγεί, φροντίζει, κοινωνικοποιεί τις μαθήτριες στις αρχές και στις αξίες των μελλοντικών τους κοινωνικών ρόλων (Ζιώγου & Καραστεργίου, 2015: 243).

Αξιοσημείωτο είναι το ότι στην κυρίαρχη έμφυλη κοινωνική ιδεολογία του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού, κύριος προορισμός των γυναικών είναι ο γάμος και η οικογένεια και η αγαμία στις γυναίκες επικρίνεται ως «ανώμαλη εξαίρεση» προκειμένου να διατηρηθεί το κύριο διακύβευμα της υπεράσπισης του οικογενειακού ιδεώδους και της διατήρησης των πατριαρχικών κοινωνικών δομών (Δαλακούρα & Ζιώγου- Καραστεργίου, 2015: 243). Ταυτόχρονα, το παράδοξο είναι ότι την ίδια στιγμή, στην περίπτωση των διδασκαλισσών η απουσία γάμου και προσωπικής οικογένειας, στη χρονική περίοδο που προαναφέρθηκε, αποτελεί προϋπόθεση για την άσκηση του επαγγέλματος, όχι μόνον στον ελληνόφωνο χώρο, αλλά και σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες με μόνες εξαιρέσεις μόνο κάποιες περιπτώσεις επώνυμων έγγαμων διδασκαλισσών των μεσαίων αστικών στρωμάτων ενώ στο ελληνικό κράτος από το 1911, δια νόμου οι έγγαμες διδασκάλισσες απολύονται και οι χήρες διδασκάλισσες δεν επαναπροσλαμβάνονται (Ζιώγου & Καραστεργίου, 2015: 244). Το αίτημα περί απόλυσης των έγγαμων διδασκαλισσών επανέρχεται κατά τον Μεσοπόλεμο αφού το 1914 είχε αποκατασταθεί το δικαίωμα στην εργασία (Αβδελά στις Δαλακούρα & Ζιώγου-Καραστεργίου, 2015: 244).

Έτσι, οι γυναίκες εκπαιδευτικοί βρίσκονται ανάμεσα σε αντιφατικούς κοινωνικούς κανόνες: ενώ οι ανύπανδρες δασκάλες θεωρείται ότι στο πλαίσιο του παιδαγωγικού μοντέλου της «δασκάλας-μητέρας» μπορούν να ασκήσουν το μητρικό τους ρόλο στην τάξη, την ίδια στιγμή θεωρούνται ότι αποτελούν «κίνδυνο» για τις μαθήτριες και τα ιδανικά της οικογένειας και της οικιακής ζωής στα οποία πρέπει να κοινωνικοποιούνται οι μαθήτριες, μέσω του «μοντέλου ζωής» που οι ίδιες εκπροσωπούν ως νέες, ανύπανδρες, εργαζόμενες γυναίκες (Δαλακούρα & Ζιώγου-Καραστεργίου, 2015: 244).

Αντίστοιχα, το ίδιο ισχύει και για τις παντρεμένες δασκάλες, η παρουσία των οποίων στο σχολείο «αμφισβητεί» το ίδιο αυτό ιδεώδες, αφού με την εργασία τους παραμελούν τον κύριο γυναικείο προορισμό, την οικογένεια και την ανατροφή των δικών τους παιδιών, ένα επιχείρημα άλλωστε που αφορά όλες τις εργαζόμενες παντρεμένες γυναίκες και κυριαρχεί προς τα τέλη του 19ου αιώνα στους λόγους κατά της εργασίας των γυναικών των μεσαίων στρωμάτων.

Παράλληλα, από την στιγμή που οι γυναίκες δασκάλες αναμένεται να παραμείνουν άγαμες, πολλές γυναίκες προκειμένου να αποφύγουν τη μοίρα της δημιουργίας οικογένειας, επέλεξαν τη διδασκαλία, αφού αποτελούσε μία από τις λίγες εναλλακτικές λύσεις (Tamboukou, 2000: 469) ενώ είναι αξιοσημείωτο το

σχόλιο της Βαρίκα, ότι «Η επαγγελματική κατηγορία των διδασκαλισσών έχει γελοιογραφηθεί και σατιριστεί περισσότερο από κάθε άλλη» και πραγματικά, είναι δύσκολο να εντοπιστεί κάποια άλλη επαγγελματική κατηγορία που να υπήρξε τόσο συστηματικά αντικείμενο επιθέσεων και σάτιρας (Ζιώγου & Καραστεργίου, 2015: 252).

Το αποτέλεσμα είναι ότι οι ηθικοί και κοινωνικοί κώδικες ζωής και συμπεριφοράς, το ελεγκτικό περιβάλλον στο οποίο καλούνται να λειτουργήσουν οι γυναίκες εκπαιδευτικοί, το ασυμβίβαστο μεταξύ γάμου και εργασίας και η αδυναμία διαμόρφωσης σταθερών συνθηκών προσωπικής και ιδιωτικής ζωής, συχνά οδηγεί συχνά στην οργάνωση μιας αυστηρής και μοναχικής ιδιωτικής ζωής, σύμφωνα με την Βαρίκα (Δαλακούρα & Ζιώγου- Καραστεργίου, 2015: 250 – 251), όπως αποτυπώνεται και στα σχόλια των αφηγητριών, αφού η Σ.Ε., παρουσιάζει τη δασκάλα της ως πολύ καλή αλλά και αυστηρή παράλληλα: «Αυστηρότατες. Καλές» (ΜΑ73).

Ίσως έτσι μπορούμε να εξηγήσουμε και την αντίθεση στην μαρτυρία της Σ.Ε., η οποία παρουσιάζει τη δασκάλα της ως πολύ καλή αλλά και αυστηρή παράλληλα, αναφερόμενη σε μια προσιτή μεν αλλά και απόμακρη παράλληλα εκπαιδευτικό.

Οι μαθήτριες κάνουν αρκετές αναφορές στον τρόπο με τον οποίο εξετάζονταν, όπου συναντάμε επιτροπές καθηγητών και προφορική εξέταση των μαθητριών ενώπιον της επιτροπής. Η Μ.Ε. εξηγεί ότι: «Μαζεύοταν όλη η επιτροπή, [...]οι πίνακες στη μέση στημένοι κι αρχίζανε με τα ονόματα, με τον κατάλογο, πως το κάνανε... και βγάζανε, όχι όλα τα παιδιά, έτσι 5-6, όποια ήθελε ο καθένας, [...]πρόβλημα ήταν (εννοεί μαθηματικό), έλεγε το πρόβλημα, όλη την έννοια, τι ήταν και σημειώνες και το έβρισκες, με πρόσθεση, με αφαίρεση, με πολλαπλασιασμό, με διαίρεση» (ΜΑ70) ενώ περίπου ανάλογα περιγράφει τη διαδικασία και η Σ.Ε.: «Οι εξετάσεις, εκεί γινόντανε – ερχόντανε δημογεροντία και καθόντανε στην έδρα και ο δάσκαλος μας έβαζε στον πίνακα και σηκωνόμασταν στον πίνακα, αναλόγως το μάθημα. Μαθηματικά είχαμε, θα τα γράψουμε στον πίνακα. Ελληνικά είχαμε, θα σηκωθούμε καθένας τον φώναζε και βαστούσανε όλ' το βιβλίο και παρακολουθούσανε πως λέμε το μάθημα. Αν ξέρουμε. [...]Δεν είχαμε γραπτά όπως εδώ. [...] Με άλλο τρόπο. Δικό μας» (ΜΑ73).

Η Σ.Α. προσθέτει ότι στην επιτροπή ανήκαν και σημαντικά πρόσωπα της τοπικής κοινωνίας, πέρα από τους εκπαιδευτικούς: «Ερχότανε και η επιτροπή όλη [...] Οι δεσποτάδες, οι παπάδες, οι ψάλτες... Βέβαια και παίρνανε και το βιβλίο, καθότανε εκεί στην έδρα και παίρνανε το βιβλίο, άνοιγαν εκείν' και μας ρωτούσανε το μάθημα» και συμπληρώνει ότι έκαναν και γραπτές εξετάσεις, τις οποίες χαρακτηρίζει δύσκολες: «Κάναμε και γραπτές [...]Εεε δύσκολες. Αφού σας λέγω, κάναμε «Παιδες δύο». Αρχαία κάμναμε» (ΜΑ76).

Αξιοσημείωτη είναι η αναφορά της Ζ.Δ. στα τραγούδια τα οποία διδάσκονταν, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τις «Σουλιώτισσες»: «Και αντί εθνικό ύμνο, τραγουδούσαμε... Τις σουλιώτισσες. Τις σουλιώτισσες και ένα άλλο τραγούδι, στη

στεριά δεν ζει το ψάρι, ούτε ανθός στην αμμουδιά κι οι Σουλιώτισσες δεν ζούνε και το λέγαμε οι Κουριώτισσες δεν ζούνε, δίχως την ελευθεριά. Ήταν ο εθνικός μας ύμνος αυτό, δεν μπορούσαμε να πούμε τον ύμνο που λέγαν εδώ γιατί θα ακουγόμασταν. Ναι αυτό το τραγουδούσαμε κάθε μέρα στο σχολείο» και σημειώνει και την καθιερωμένη πρωινή προσευχή: «Προσευχή απαραίτητη και που φεύγαμε και που πηγαίναμε, προσευχή ήταν απαραί, όλα τα κορίτσια με τη σειρά, θα σηκωθείς εσύ Ζαμπέτογλου, Καραθανάση, Κόλια ξέρω γω, μια τη σειρά» (MA128).

Τέλος, οι μαθήτριες διαπιστώνουν ότι υπάρχει αυστηρή διοίκηση στα σχολεία από τις τουρκικές αρχές, οι οποίες ήταν αρκετά κοντά στα ελληνικά σχολεία: «οι Τούρκοι πώς είδαν την παράσταση; - Κοίταξε, έχει πρόεδρο, έχει νομάρχη. Κατάλαβες; Δηλαδή είχαμε την υπηκοότητα, αλλά είχαμε και τους βοηθούς μας. Εφόσον έχεις την υπηκοότητα, πρέπει να έρθει να σε δει, πώς είσαι», όπως αναφέρει η Γ.Χ. (MA 06). Μάλιστα, η Μ.Ε. αναφέρει σχετικό παράδειγμα για παρατήρηση που έγινε στη δασκάλα της για την ενδυμασία της, από τις τούρκικες αρχές: «Μόνο μια φορά απαγόρευσαν μια δασκάλα μας, μεγάλη, διευθύντρια κιόλας ήταν, γιατί φορούσε μπλε φούστα κι άσπρη μπλούζα, συμβόλιζε τη σημαία» (MA70), αφού όπως ήδη αναφέραμε, οι τουρκικές αρχές παρενέβαιναν συχνά με συστάσεις, προκειμένου να θεωρούν ότι έχουν τον έλεγχο και να μετριάζουν την επιρροή του σχολείου (Σολδάτος, 1991).

3.7 Διαπιστώσεις

Από όλα τα παραπάνω, αντιλαμβανόμαστε ότι η εκπαίδευση αποτελεί σημαντικό κομμάτι της ζωής των Μικρασιατών, τόσο στους τόπους καταγωγής όσο και στον τόπο εγκατάστασής τους, στη Θεσσαλονίκη. Σαφώς, τα εμπόδια πρόσβασης στην εκπαίδευση υπάρχουν για ορισμένους μαθητές και για ορισμένες μαθήτριες και πριν το 1922 και τον ξεριζωμό, ωστόσο διευρύνονται μετά την προσφυγιά, όταν οι συνθήκες και οι προτεραιότητες αλλάζουν.

Η γυναικεία εκπαίδευση συναντάται και στη Μικρά Ασία και στη Θεσσαλονίκη και φυσικά μεταβάλλεται ανάλογα με τις ιστορικές συνθήκες και τις εξελίξεις, χωρίς ωστόσο να παύει οριστικά μετά το 1922, τον διωγμό και τις αλλαγές στις συνθήκες και προτεραιότητες που αυτός έφερε.

Οι μαρτυρίες των αφηγητριών είναι πολύ πιο πλούσιες και πλήρεις όσον αφορά στην εκπαίδευση στους τόπους καταγωγής τους, αφού ήταν ένα θέμα υψίστης σημασίας, και για τα αγόρια, αλλά και για τα κορίτσια, αν και με διαφορετικό περιεχόμενο. Οι γονείς επιθυμούν να στέλνουν τα παιδιά τους σχολείο αφού μεταξύ άλλων, θεωρούν τη μόρφωση μέσο ανάπτυξης εθνικής συνείδησης, και αν και η εκπαίδευση θηλέων περιορίζεται κυρίως σε θέματα οικιακής οικονομίας ή εκπαίδευσης διδασκαλισσών, στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα

προσανατολίζεται επίσης στην προετοιμασία δασκάλων και μητέρων που θα αναπτύξουν την εθνική συνείδηση στα παιδιά τους.

Διαφορετική είναι η κατάσταση μετά τον ξεριζωμό και την εγκατάσταση στη Θεσσαλονίκη. Οι προτεραιότητες έχουν αλλάξει και πρώτη είναι πλέον η επιβίωση, στην οποία πολλές φορές αναγκάζονται να συμμετέχουν περισσότερα ή και όλα τα μέλη της οικογένειας, με αποτέλεσμα η σημασία της εκπαίδευσης να παραμερίζεται. Παρά το γεγονός ότι το κράτος δημιουργεί ολοένα και περισσότερα σχολεία ώστε να καλύψει τις νέες ανάγκες, σύμφωνα με την επίσημη ιστορία, οι μαρτυρίες μας λένε ότι τα σχολεία είναι λίγα ή χαμηλού επιπέδου και αρκετοί γονείς θεωρούν επουσιώδες το να στείλουν τα παιδιά τους, ειδικά μάλιστα στις περιπτώσεις που οι γονείς, είτε ο ένας είτε και οι δύο, έχουν χαθεί και τα παιδιά αναγκάζονται να εισέλθουν στην όποια αγορά εργασίας για να βγάλουν τα προς το ζην, ή, ειδικότερα, όταν πρόκειται για τα κορίτσια, να παντρευτούν, όσες, κυρίως, είναι λίγο μεγαλύτερης ηλικίας.

Τέλος, διαπιστώνουμε ότι οι ίδιες οι αφηγήτριες αναφέρονται λιγότερο στις μνήμες τους από την εκπαίδευση μετά την εγκατάσταση στη Θεσσαλονίκη, και θεωρούμε ότι αυτό συμβαίνει είτε γιατί η εκπαίδευση δεν υπήρχε πλέον στα βιώματα ορισμένων, λόγω συνθηκών ή και λόγω ηλικίας, είτε γιατί η μνήμη εστίασε στις υπόλοιπες πτυχές της ζωής, που ήταν πλέον οι κυρίαρχες.

4. Οικογένεια: *«Μόνη της, μόνη της, ήταν νοικοκυρά αξία... [...] η μάνα μας ήτανε πολύ νέα, νεότατη γυναίκα ήτανε»*

Αναφορικά με τη θέση της γυναίκας και τον κοινωνικό της ρόλο, η Δαλακούρα (2008) τον χωρίζει σε τρεις διαστάσεις: α) αυτόν της οικοδέσποινας, συζύγου, μητέρας και κόρης, β) αυτόν της φιλόνηθρης κυρίας και γ) αυτόν της εργαζόμενης για βιοποριστικούς λόγους. Έτσι, στην πρώτη διάσταση του ρόλου της, ανήκει το έργο της διαπαιδαγώγησης των παιδιών, της μέριμνας για τις βιοτικές ανάγκες της οικίας, της οικονομικής διαχείρισης και της εξάσκησης των τεχνών εκείνων που απαιτούνται για την διαχείριση αυτή, (Δαλακούρα 2008). Οι μαρτυρίες που εξετάζουμε, όπως θα αναλυθεί στη συνέχεια, δείχνουν ότι αυτός ο ρόλος της μητέρας, της νοικοκυράς και της συζύγου είναι ο κυρίαρχος, τουλάχιστον όσο οι μάρτυρες ζουν στον τόπο καταγωγής τους και ο ρόλος της εργαζόμενης περιορίζεται εντός της οικίας ή στις αγροτικές εργασίες της οικογένειας.

Ωστόσο, συναντάμε μεμονωμένες περιπτώσεις, όπως το παράδειγμα του Κουρί στο οποίο, παραδοσιακά, *«Εκεί δουλεύαν οι Κουριώτισσες χαλιά»* αφού *«πηγαίνουν όλα τα κορίτσια του χωριού και φτιάχναν χαλιά, τα καλά τα χαλιά, τα περσικά. Όλα τα κορίτσια εκεί πηγαίνουν και δουλεύαν και φτιάχναν τις προίκες τους»*, σύμφωνα με την Ζ.Δ. (ΜΑ128). Η Δαλακούρα (2008) εξηγεί ότι με το να είναι η εργασία όχι μόνο απαγορευτική αλλά και ηθικά καταδικαστέα για τις γυναίκες των μεσαίων και ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, αναγκαστικά γίνεται αποδεκτή μόνο για αυτές των χαμηλότερων κοινωνικοοικονομικών στρωμάτων, για τις αδύναμες ή άπορες, όπου βιοποριστικοί λόγοι το επιβάλλουν (Δαλακούρα, 2008: 301).

Μετά την εγκατάσταση στη Θεσσαλονίκη, βλέπουμε ότι η αυστηρότητα που περιβάλλει τους γυναικείους ρόλους ελαχιστοποιείται, αφού σε πολλές οικογένειες η μητέρα είναι πια αρχηγός της οικογένειας και σε αρκετές περιπτώσεις αναγκάζεται να δουλέψει εκτός σπιτιού για να συντηρήσει την οικογένειά της. Η Κυριακίδου το 1923 στο περιοδικό *Ελληνίς*, στο άρθρο «Ηθική και Εργασία» σημειώνει χαρακτηριστικά ότι *«Γυναίκες και κορίτσια από κάθε κοινωνική τάξη με αποτυπωμένη τη δυστυχία και την κακοπέραση πάνω στο πρόσωπο και στα μάτια τους, αναζητούν τρόπους επιβίωσης στην Ελλάδα, εφόσον κατόρθωσαν να γλιτώσουν από την κεμαλική κόλαση. Η εύρεση εργασίας είναι αυτή που θα συντελέσει στην ηθικοποίηση της γυναίκας που βρέθηκε χωρίς κανένα στήριγμα, ορφανή και εγκαταλελειμμένη»* ενώ η Αβδελά (1988: 195 – 196) αναφέρει πως αν και ήδη από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα οι γυναίκες απασχολούνται στη βιομηχανία, η αύξηση είναι σημαντική με την έλευση των προσφύγων και οι

γυναίκες απασχολούνται κατά κύριο λόγο στον τομέα της υφαντουργίας, βιομηχανίας χάρτου και βιομηχανίας καπνού, κατά κύριο λόγο σε θέσεις ανειδίκευτης εργασίας. Αξιοσημείωτες είναι και οι μεταβολές στο ευρύτερο οικονομικό επίπεδο της οικογένειας, αφού οι περισσότεροι ως έμποροι ζούσαν αρκετά άνετα και πλέον προσπαθούν να επιβιώσουν και ενίοτε να κάνουν μια νέα αρχή.

Έτσι, οι υποενότητες στις οποίες χωρίζεται το κεφάλαιο αυτό είναι οι εξής:

- Οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο οικογένειας
- Οι αντρικοί ρόλοι: Ο ρόλος του συζύγου και του πατέρα
- Οι γυναικείοι ρόλοι

4.1 Οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο οικογένειας

Οι περισσότερες οικογένειες από αυτές που μελετήσαμε φαίνεται να ανήκουν στα μεσαία κοινωνικά στρώματα όσο ζουν στους τόπους καταγωγής τους, πράγμα το οποίο οι μάρτυρες διατυπώνουν είτε ρητά, όπως η Β.Ε. από την Κωνσταντινούπολη: *«Αυτά όλα τα είχε ο μπαμπάς μου και έβγαζε πολλά λεφτά»* (MA162) είτε άρρητα, περιγράφοντας συνήθως τα περιουσιακά στοιχεία που θυμούνται: *«Είχαμε δεκαπέντε κτήματα. Με ελιές, ελιόδεντρα [...] Είχε καφενείο απέναντι στην εκκλησία»* (MA76), το επάγγελμα του πατέρα, το οποίο συνήθως σχετίζεται με το εμπόριο: *«Ο μπαμπάς μου...Τσαγκάρης, τσαγκάρης ήτανε. Τσαγκάρης, έραβε παπούτσια. [...]Δηλαδή όχι μόνο επιδιορθώσεις, έφτιαχνε και παπούτσια, πουλούσε παπούτσια. Όχι έφτιαχνε, έφτιαχνε καινούρια παπούτσια»* (MA286), *«Φόντιατζης (=Τσαγκάρης). Είχε μαγαζί, δικό του. [...] Είχανε...σαν εργοστάσιο»* (MA162) ή το είδος και το μέγεθος της κατοικίας τους: *«Ένα που καθόμασταν και ένα που κάναμε καινούργιο, ούτε κάτσαμε [...] ε, τριώροφα! Τρία, τρία πατώματα κανέναν δεν είχε [...]ε, ναι πλουσιότεροι ήμασταν, δεν ήμασταν ντιπ ντιπ φτωχοί που δεν είχαμε τίποτα»* (MA18).

Αναλυτικότερα, όσον αφορά τα περιουσιακά στοιχεία, αυτά συνήθως αφορούν είτε καταστήματα είτε γεωργικές εκτάσεις προς αξιοποίηση είτε και τα δύο. Η Μ.Ε από την Τρίγλια θυμάται ότι η οικογένειά της είχε μεν κτήματα, διευκρινίζει όμως ότι *«Εμείς δεν σπέρναμε, δεν ήμασταν γεωργοί»* (MA70) αλλά ότι είχαν δέντρα ενώ απασχολούσαν και προσωπικό: *«είχαμε λάδι, ελιές, τα κουκούλια [...] Είχαμε πολλά δέντρα μουριές κι αυτά τα κλωνάκια τα ταΐζανε. Από αυτά παίρναμε εισόδημα, από τα κουκούλια που τα πουλούσανε στην Προύσα. Και από το λάδι. [...] Είχαμε όλοι κτήματα κι ο μπαμπάς μου είχε εργάτες»* αφού, όπως συμπληρώνει η ίδια, φανερώνοντας την οικονομική ευμάρεια της περιοχής: *«όλοι οι Τριγλιανοί είχανε, κι αν ήταν πιο φτωχοί είχαν δέντρα»* (MA70). Η Σ.Ε. από την Κούταλη θυμάται ότι: *«Είχαμε πέντε καΐκια εμείς»* αφού οι δικοί της ασχολούνταν

με τη θάλασσα: «Ήτανε σφουγγαράδες και είχαν ένα κότερο μεγάλο, τρικάταρτο» (MA73).

Αναφορικά με τα επαγγέλματα των γονέων και συγκεκριμένα των πατεράδων, η Ζ.Δ. θυμάται ότι ο πατέρας της είχε παντοπωλείο: «Είχαμε μεγάλο μαγαζί που ήταν και παντοπωλείο. Το νοίκιαζε του πεθερού μου ο αδελφός και το είχε και παντοπωλείο και ουζερί. Το έχτισε, τ' αγόρασε ο πατέρας μου και η μητέρα μου και το κτίσανε» (MA128), η Τ.Χ. ότι «ο μπαμπάς μου και κα... και καφετζής ήτανε στο τρένο... απάνω» (MA179) ενώ η Σ.Α. θυμάται ότι ο πατέρας της, άτυπα, ασκούσε και το επάγγελμα του οδοντιάτρου: «Ο πατέρας μου και δόντια έβγαζε, αίμα έπαιρνε, αυτά ήτανε... πολύ αυτός. Ήξερε και τον παίρνανε και έβγαζε δόντια» αφού, όπως εξηγεί η ίδια, δεν υπήρχαν τότε οδοντίατροι όπως σήμερα (MA76).

Η Μ.Σ. θυμάται την προσπάθεια των γονιών της να προστατέψουν την περιουσία τους: «τότε εγώ με τη μαμά μου πιάσαμε σε ένα πάπλωμα εκεί, έβαλε ο μπαμπάς χρυσές λίνες και τις ράψαμε μεσ' στο πάπλωμα» [...] Γυρίσαμε πάλι πίσω, πήραμε ωραίο σπίτι» ενώ τους περιγράφει λέγοντας πως: «Ήταν πολύ ηθικοί άνθρωποι, νοικοκυρεμένοι, κοιτάζαν τη δουλειά τους, ήτανε στη Νέα Κρήνη, εκεί είχανε σπίτι» (MA48). Η Κ.Γ. θυμάται τον πλούτο των κατοίκων της Σμύρνης μέσα από τα κοσμήματα των κοριτσιών τους: «Ενώ αυτές αλυσίδες, πράματα... πλούτος. Ήταν πολύ πλούσια η Σμύρνη» (MA52) και η Κ.Κ. θυμάται πως και η Φιλαδέλφεια της Σμύρνης ήταν μια εξίσου πλούσια περιοχή: «Όχι στάβλο δεν είχαμε, είχαν όλοι οι... αυτοί ας πούμε... Άλλος τσαγκάρης, άλλος ο υφασματοπώλης.. Δεν είχαμε ζωάκι, δεν είχαμε. [...] Μεγάλο σπίτι είχαμε. Είμασταν πολλά άτομα έξι-εφτά παιδιά είχε, και ο μπαμπάς κι η μαμά [...] Αλλά ήμασταν πολύ πλούσιοι εκεί κάτω στο χωριό. Στην πατρίδα η μαμά μου ήτανε πρώτη!» (MA286).

Από την άλλη, η Κ.Φ., επίσης από τη Σμύρνη, παρουσιάζει μια αντίθετη οπτική, αφού η δική της οικογένεια φαίνεται να είναι λιγότερο άνετη οικονομικά: «Είχε χασάπηδοι τότε, λεφτά δεν είχαμε να αγοράζουμε. [...] Είχε μπακάλικο εκεί και ψωνίζαμε βερεσέ, “θα τα πλερώσουμε”, περιμένανε να τα πλερώσουμε, βερεσέ, δεν είχαμε τότες» (MA41) και συμπληρώνει: «Φτώχεια, φτώχεια είχαμε, μεγάλη φτώχεια είχαμε, δεν... [...] Εμείς είμαστε φτωχολογιά, δεν..., με ένα μεροκάματο τι να φας!!» (MA41).

Εκεί που ωστόσο παρατηρούμε τη μεγαλύτερη αλλαγή στον τρόπο ζωής είναι μετά την εγκατάσταση στη Θεσσαλονίκη, όπου στις περισσότερες περιπτώσεις οι κάτοικοι δύσκολα μπορούν να συγκρατήσουν συνήθειες και ασχολίες της προηγούμενης ζωής τους, δεδομένων των νέων συνθηκών. Η Κ.Κ. εξηγεί ότι πλέον ήταν διαθέσιμες κατά κύριο λόγο οι αγροτικές εργασίες, έτσι ο πατέρας της από τσαγκάρης με δικό του μαγαζί στη Φιλαδέλφεια της Σμύρνης, γίνεται πια αγρότης, μετά τις ελάχιστες παροχές της Ε.Α.Π.: «Πήραμε ζώα αλλά τα πληρώσαμε ύστερα. Με δόσεις. Από ένα ζευγάρι βόδια δίνανε. Ή από ένα άλογο, δεν πήγαινε το άλογο μόνο του να οργώσει, το ζευγάρι με το δικό σου και μια μέρα σε μένα μία μέρα σε κείνο

έτσι. *Ή ένα βόδι, ένα βόδι τί να σε κάνει; Ζευγάρωνε με του άλλονε και οργώνανε*» (ΜΑ286), όπως η ίδια αναφέρει, σε αντίθεση με τη βιβλιογραφία αναφέρει πως έτσι και αλλιώς η Ε.Α.Π. εστίασε το έργο της αποκατάστασης των προσφύγων στην αγροτική (Πελαγίδης, 2009: 81), δίνοντας ιδιαίτερο βάρος στη Μακεδονία και με την άρτια διοικητική, οικονομική και τεχνική της οργάνωση, μπόρεσε να προχωρήσει στην εφαρμογή του προγράμματος αποκατάστασης των προσφύγων, παραχωρώντας βιώσιμο γεωργικό κλήρο, αγροτική κατοικία και τα ανάλογα εφόδια για την κάλυψη των αγροτικών και κτηνοτροφικών τους αναγκών, όπως σπόρους, μεγάλα ζώα για όργωμα, γεωργικά και μελισσοκομικά εργαλεία και άλλα χρήσιμα αντικείμενα (Φωτιάδης, 2009: 62).

Άλλοι, μέσα από προσπάθειες, προσπαθούν να ξαναρχίσουν τη ζωή τους είτε σε μικρότερο βαθμό, όπως ο πατέρας της Χ.Ε.: *«Ναι, μας έφερνε ο μπαμπάς μου, δυο ψωμιά την ημέρα θέλαμε [...] Καλά περάσαμε. Ύστερα λοιπόν, έκανε λίγα λεφτά και άνοιξε μαγαζί. Όχι μαγαζί, έναν πάγκο»* (ΜΑ18), είτε σε μεγαλύτερο, όπως ο πατέρας της Β.Ε., από το Φανάρι της Κωνσταντινούπολης: *«Εδώ στην Καλλιθέα, μας είχαν για πλούσιοι, τον μπαμπά μου. Σε είπα, γιατί ο μπαμπάς μου ήταν δουλευτάρης φόντιατζης. Αλλά είχε τα καλύτερα μαγαζιά, Χρηστίδη, Καρύδα που λένε. Αυτά όλα τα είχε ο μπαμπάς μου και έβγαζε πολλά λεφτά. Κι όταν ψούνιζε το Σάββατο, είχε ένα ψάθινο καλάθι, καλαθούνα, και το γέμιζε εκεί και τό 'φερνε. Κι όταν πήγα στα μπάνια με βρήκε εκεί ένας, η γυναίκα του, και λέει «έχει να πει ο Σωτήρης, οι πιο πλούσιοι ήσασταν στο Μέβλανε, στην Καλλιθέα»* (ΜΑ162). Η Ε.Α.Π. συνέβαλε και σε αυτό το κομμάτι, της αστικής αποκατάστασης, φροντίζοντας μάλιστα να την κάνει ισάξια με την αγροτική, προκειμένου να ενισχυθούν και τα μικρότερα αστικά κέντρα και να αποφευχθεί η μαζική διαρροή προς την πρωτεύουσα, δίνοντας δυνατότητα επιλογής πόλεων, κατασκευάζοντας έργα κοινής ωφελείας αλλά και, το κυριότερο, παρέχοντας δυνατότητα αγοράς με ευκολίες πληρωμής των παραχωρηθέντων κατοικιών και καταστημάτων (Πελαγίδης, 2009: 91-92).

Ένας ακόμα δείκτης που φανερώνει τη σχετική οικονομική άνεση των οικογενειών των αφηγητριών είναι οι περιγραφές των κατοικιών τους, όπου επρόκειτο για μονοκατοικίες, μονώροφες, διώροφες ή και τριώροφες. Η Σ.Α. περιγράφει το σπίτι της στους Ελιγμούς της Προύσας: *«[...] ωραίο ήτανε το σπίτι μας, διώροφο ήτανε. Όλα τα σπίτια φυσικά, διώροφα ήτανε. Έμπαινες μέσα, ήταν η τραπεζαρία, η κουζίνα. Στο ισόγειο. Μετά είχαμε σκάλα, ανεβαίναμε απάνω στο πρώτο πάτωμα, είχαμε το δωμάτιο που είχαμε το τζάκι, είχαμε ένα άλλο δωμάτιο, λεγότανε τζαμαρία, όλο με τζάμια. Μετά ανεβαίναμε στο δεύτερο πάτωμα. Μια σάλα μεγάλη, δύο δωμάτια, αυτά»* (ΜΑ61), η Θ.Σ. θυμάται ότι το πατρικό της ήταν μονώροφη μονοκατοικία ενώ το σπίτι της γιαγιάς της διώροφη: *«Ήτανε χαμηλό (ενν. το σπίτι) ... είχε δύο δωμάτια. Όχι, όχι (δεν ήταν δίπατο) ... της γιαγιάς μου ήταν πολύ μεγάλο... πλούσιοι ήτανε... ε, ήτανε χαμηλό, δύο δωμάτια είχε, είχε πλυσταριό, είχε... με συγχωρείς... καμπινέ, λουτρά, αυτά. Τέτοια πράματα, ναι. [...] είχε αυλή*

μπροστά, στην αυλή είχε μεγάλο αργαλειό, τρία άτομα δουλεύανε χαλί... το αργαλειό, όχι από αυτά που υφαίνουνε» (MA166) ενώ η Β.Α. αμυδρά θυμάται το σπίτι της πως «διώροφο θα ήταν ναι, γιατί πάνω ήμασταν και κάτω είχε, σαν εργαστήριο ήτανε λέει που φέρνανε και κάνανε και το κάτω άχρηστο το είχαν αλλά απάνω καθόμασταν εμείς» (MA127). Η Κ.Φ. από την άλλη θυμάται το δικό τους σπίτι ως “χαμηλό”, μονώροφο δηλαδή, με αρκετές λεπτομέρειες για τη διάταξη των χώρων του: «Χαμηλό, χαμηλό ήτανε [...] Είχαμε ένα διάδρομο, χαγιάτι το λέγανε, ξύλινο, και από δω ήταν το κρεβατοκάμαρα, είχε και ένα παραθυράκι με... με σίδερα, με σίδερα, και απέναντι ήτανε το - νταμάκι το λέγαμε τότε - νταμάκι, κουζινίτσα ήτανε. [...] Ναι, και μαγειρεύε η μάνα μου - Θεός σχωρέστην. Και από κει είχε μια πορτούλα και έβγαινες από δω... είχε μια χαβούζα μεγάλη εκεί» (MA41). Επίσης, η Μ.Ε. αναφέρεται στη χρήση των χώρων του σπιτιού, όπου άλλοι προορίζονταν για κατοικία και άλλοι για οικιακές εργασίες: «Το κάτω ήταν αποθήκη, το πρώτο πάτωμα. Και μια σκάλα ανεβαίναμε, κι ήτανε το πρώτο, πως είναι τώρα τα διαμερίσματα, έτσι, κι από ‘δω ήταν να γίνει κι άλλο ένα δωμάτιο, αλλά το είχαμε με κάγκελα γύρω γύρω και γινόταν μια ιδιαίτερη σάλα και βάζαμε τα κουκούλια, τους μεταξοσκώληκες εκεί σαν βοηθητικό χώρο. Το πρώτο πάτωμα είχε αυτό το μεγάλο χώρο, “μεσιά(;)” τα λέγανε, σαν μπαλκόνι αλλά σάλα, ένα σκαλί πιο ψηλό, κι έβλεπε προς την αυλή κάτω, όχι αυλή εξωτερικά αλλά μέσα, του σπιτιού αυλή, μ’ ένα στενό χωλ και την αποθήκη. Και πάνω ήτανε δυο δωμάτια μεγάλα, το ένα προς το δρόμο, όπως ήταν κάτω η είσοδος και το άλλο προς τη θάλασσα. Και είχε σε τρία μέρη παράθυρα. [...] Παλιά είχε σκάλα. Δυο σκάλες ωραίες. [...] Η κουζίνα ήτανε... μες το τζάκι μαγειρεύαμε [...] Και πάνω ήταν όλα τα τετζερικά, τα κίτρινα, τα γανωμένα, ειδών ειδών, κι όταν άνοιγε η πόρτα του σπιτιού φαινόταν από μακριά αυτό το τζάκι, κόκκινο με τούβλα, βαμμένο, όπως κάνουν τα τζάκια αλλά αυτό ήταν πιο ψηλό... Και μαγειρεύανε εκεί. Και πλάι ήταν οι πιατοθήκες» (MA70) ενώ αναφέρεται και στη θέα του σπιτιού: «Ωραίο σπίτι, πολύ ωραίο [...] από όλα τα μέρη βλέπαμε τη θάλασσα... ύψωμα» (MA70)

Συνηθιζόταν ακόμα τα σπίτια να διαθέτουν κουζίνα ή πλυσταριό στο υπόγειο αλλά και αυλή. Η Α.Θ. περιγράφει την κουζίνα, την αποθήκη στο υπόγειο και το πλυσταριό: «Κάτω αυλή ήτανε, ήτανε μακρόστενα έτσι, κι έβγαινες από κει. Το δικό μας όχι δεν είχε έναν, έναν.(όροφο). Υπόγειο είχε. Είχε ναι. Πρώτα είχε ένα, μια αποθήκη είχαμε και πάνω ήτανε το σπίτι. Εκεί στην αποθηκούλα τρόφιμα βάζαμε. [...] Έξω είχε κουζίνα. Είχε πλυσταριό κάτω.. [...]» (MA288) και η Κ.Α. θυμάται επίσης λεπτομέρειες από την κουζίνα τους: «Η κουζίνα, όσο θυμάμαι, υπήρχε βέβαια νεροχύτης, υπήρχαν ράφια, όχι ντουλάπια, ράφια με δαντέλες και κορδέλες που λέμε στα ράφια, κάπως έτσι ήταν» (MA198) ενώ διευκρινίζει ότι ήταν ένα “κανονικό”, όπως λέει η ίδια σπίτι, εννοώντας πως «Ήταν κανονικό σπίτι, όχι από κείνα τα πολύ χαμηλά σπίτια, πώς να πω, σπίτι κανονικό, για όλα φτιαγμένο. [...] Από την αυλή είχε σκάλα» (MA198).

Αξιοσημείωτη είναι η ανάμνηση της Ζ.Δ., η οποία θυμάται ότι μέσα στο σπίτι υπήρχε και τουαλέτα, “καμπινές”, όπως τον αναφέρει: «*Το δικό μας ήταν τριώροφο. [...] Το έχτισε, τ’ αγόρασε ο πατέρας μου και η μητέρα μου και το κτίσανε. Το κάτω είχε τρία δωμάτια και μια μεγάλη σάλα και το καμπινέ. Κάτω στο ισόγειο είχαμε το πρώτο καμπινέ*» (MA128).

Η Β.Ε. τέλος, θυμάται μεταξύ άλλων την αυλή του πατρικού της σπιτιού στην Κωνσταντινούπολη: «*Κοίταξε, αυτά ήτανε μονοκατοικίες...Και αυλίζονταν η αυλή μας με το Πατριαρχείο. Βγαίναμε στο Πατριαρχείο, κατάλαβες; [...] Ο μπαμπάς μου είχε ένα στενό και είχε μια κούνια και μας κουνούσε ο άνθρωπος [...]Λοιπό, το σπίτι ήτανε ξύλινο, τότε τα σπίτια δεν ήτανε χτιστά, ήτανε ξύλινα, μονά ήτανε. [...] Και μπαλκονάκια είχανε και... τι άλλο είχανε; Δεν είχανε. Σάμπως τα θυμάμαι κιόλας, πού κοιμόμουνα και πού σηκωνόμουνα; Εμείς παίζαμε εκεί πέρα, αλλά ήτανε δίπατα γιατί είχανε και μπαλκόνια [...]*» (MA162).

Επιπλέον, φαίνεται ότι οι κάτοικοι με τη μεγαλύτερη οικονομική δυνατότητα, έδιναν ιδιαίτερη βαρύτητα στη διακόσμηση της κατοικίας. Έτσι, η Μ.Ε. περιγράφει την είσοδο του σπιτιού «*Ένα στεφάνι αυτός που το ετοίμασε και το ζωγράφισε, χρυσό, σε μπλε φόντο, αυτό θυμούμαι και χρονολογία. [...]Και πειράζανε τη μάνα μου οι γειτόνισσες και λέγανε: «όλοι του σπιτιού σου τα παράθυρα βλέπουνε Αναστασία, τις κόρες σου βλέπουνε!», επειδή ήμαστε μικρά... «Τη χρονολογία βλέπουνε» έλεγε, τη διαβάζανε...» (MA70) αλλά και το ταβάνι και το τζάκι: «*Και η μέση και όλο το ταβάνι ήταν ένα χρώμα μπορντώ, ένα μπλε σκούρο, ωραία, κιμπάρικα(;) χρώματα και η μέση τους, που εκεί κόνταιναν, είχε αφαλό γύρω γύρω, πάλι τα ίδια χρώματα, για να κρεμάς πολυέλαιο ήταν. [...] Η κουζίνα ήτανε... μες το τζάκι μαγειρεύαμε και κάτω, εκεί που πρωτομπαίνουμε, είχε πάλι ένα, εκείνο ήταν σαν βιτρίνα, τα λέγανε στα τούρκικα «νουρπάκια(;)», στολισμένα τζάκια. Και πάνω ήταν όλα τα τετζερικά, τα κίτρινα, τα γανωμένα, ειδών ειδών, κι όταν άνοιγε η πόρτα του σπιτιού φαινόταν από μακριά αυτό το τζάκι, κόκκινο με τούβλα, βαμμένο, όπως κάνουν τα τζάκια αλλά αυτό ήταν πιο ψηλό...» (MA70).**

Λεπτομέρειες από τη διακόσμηση του πατρικού της σπιτιού θυμάται και η Ζ.Δ, όπως το βιτρό στο μπαλκόνι, μοναδικό για την εποχή: «*Και μάλιστα είχαμε ένα βιτρό στο μπαλκόνι μας, στην ταρατσα του μπαλκονιού, όλο το Κουρί τότε το κοίταζε, γιατί ήτανε φαινόμενο, δεν υπήρχε άλλο μες στο Κουρί*» (MA128), το οποίο αγόρασε ο πατέρας της όταν φτιάχνανε το σπίτι και ήταν ιδιαίτερα ακριβό για την εποχή αφού «*ένας Άραβας είχε αυτό το γυαλί στην πόρτα και του (ενν. του πατέρα) άρεσε πολύ. Και την πήρε πέντε λίρες, τότε χρυσές ήταν οι λίρες, δεν ήταν άλλες, ναι. Και η μητέρα μου τον μάλωνε που έδωσε πέντε λίρες, «...θα κάναμε το μισό το σπίτι»..., ξέρω ‘γω, «μ’ άρεσε Κυριακή...» και το είχαμε στο μπαλκόνι και σας λέω ήτανε πια... [...]» (MA128). Η ίδια θυμάται και κάποιο συγκεκριμένο διακοσμητικό, που της άρεσε όταν ήταν παιδί: «*Ήταν ένας φοίνικας πάρα πολύ ωραίος, είχε πράσινα φύλλα, είχε μια χρυσή γραμμή στη μέση - το θυμάμαι γιατί πήγαινα και το χάιδευα κάθε ώρα**

- μια χρυσή γραμμή και ήταν από χρυσό, αληθινό χρυσό μέσα η γραμμή εκείνη, μέσα στον κορμό του φοίνικα ήταν αυτή η χρυσή γραμμή και είχε σαν χρυσά φύλλα καφέ, πράσινα, τις ρίζες του κάτω θυμάμαι που ήταν πάρα πολύ ωραίες, πολύ φυσικές ήταν τώρα που το σκέφτομαι, τότε ήμουν παιδί δεν μπορούσα να... [...]» (MA128).

Η ίδια αφηγήτρια αναφέρεται και στο «καλό» δωμάτιο, το «μουσαφίρικο», όπως το λέει: «Ένα δωμάτιο ήτανε... μουσαφίρικο το λέγαμε, ήταν το καλό, αυτό που έβγαινε στο μπαλκόνι, με τζαμαρία το είχαμε, και μια σάλα απέραντη. Σκέψου, είχε δεκαοκτώ μέτρα πρόσωπο το σπίτι μας και η σάλα ήταν δεκαοκτώ μέτρα μάκρος και δέκα φάρδος. [...] Το καλό το δωμάτιο ήταν αυτό που βγαίναμε στο μπαλκόνι. Αλλά αυτό ήταν έτσι, να καθίσουν, να πάρουν έναν καφέ, ένα γλυκό οι μουσαφίρικοι που ερχόντουσαν» (MA128). Επίσης, μιλά για τη σάλα και για τα στολισμένα υφαντά και γυαλικά: «Μεσ' στο σπίτι επάνω στη σάλα, είχαμε μια - γκλαβανή τη λέγαν, δεν ξέρω αν την έχετε υπ' όψιν σας - επάνω από τη σκάλα καθώς ανεβαίναμε, ωραία στολισμένη και μπιμπελό και τέτοια, και είχαν «γιούκια» τα λέγαν τότες, στη σάλα μας, τα μόνα [...] Με ντουλάπι ήταν, με ντουλάπι, βέβαια, και είχε ένα ωραίο γυαλί, τώρα το βλέπω σαν τζάμια που είναι σαν ζωγραφισμένο, τέτοιο ήταν το γυαλί, τώρα το βλέπω. Και δίπλα είχαν μπουφέ μόνο για τα γυαλικά πάλι, από τα γιούκια. Αυτό ήταν το στολίδι της σάλας» (MA128), για τα υπόλοιπα έπιπλα και διακοσμητικά της σάλας: «Αλλά το δωμάτιο μέσα είχε το μπουρό, δύο μικρά τραπεζάκια στρόγγυλα, κάτι φρουφρού δαντέλες και μπιμπελό, είχαμ' ένα μās το είχαν φέρει στη μητέρα μου από την Αίγυπτο, ένας γνωστός τους πήγε και ήρθε, και ήταν πουπουλένια η κορνίζα του, με κάτι μικρά μαύρα πουπουλάκια και μέσα είχε τους αγίους [...]» (MA128) και εξηγεί ότι τα αγόραζαν από την Κωνσταντινούπολη ή ήταν δώρα: «Απ' την Πόλη όλα τα παίρναν. Εμάς περισσότερο τα έκανε αυτός ο θείος μου που είχε εργοστάσιο στο Καντιλί της Πόλης. Ήταν πρώτη εξαδέλφη του πατέρα μου η γυναίκα του κι αυτός είχε εργοστάσιο που έφτιαχνε πατώματα, κουφώματα». Μάλιστα, για το εργοστάσιο στην Πόλη και τον θείο εξηγεί ότι από εκεί αγοράστηκε και η σκάλα του σπιτιού: «Όλο το σπίτι μας αυτός το έφτιαξε κι έκανε τη σκάλα πάρα πολύ ωραία, κουμπεδένια την έλεγε η μητέρα μου, κουμπεδένια» (MA128) ενώ τέλος περιγράφει και το μπαούλο για τρόφιμα και ρούχα, το οποίο ήταν επίσης μέρος της οικιακής διακόσμησης: «εκεί θυμάμαι είχαμε ένα μεγάλο σαν μπαούλο, αλλά πώς το λέγαν, κάπως, δεν το λέγαν μπαούλο... που βάζαμε το αλεύρι μας μέσα για το χειμώνα κι από πάνω τα ρούχα που κοιμόμαστε, τα 'κανε η μάνα μου στοίβα τη λέγανε, εδώ τη λένε δεν ξέρω, κάπως αλλιώς, και τα σκέπαζε μ' ένα ωραίο σεντόνι πολύ ωραία, εμείς σαν παιδιά πηγαίναμε τα καμαρώναμε. [...] Την πέτρα» (MA128).

Όπως προκύπτει και από τις μαρτυρίες, η πλειονότητα των Μικρασιατών Ελλήνων ασχολούνταν με το εμπόριο, την κατεργασία τοπικών αγροτικών προϊόντων, κάποιοι έγιναν μαγαζάτορες, κάποιοι άλλοι με τη συστηματική καλλιέργεια της γης (Σμυρνέλη, 2008: 77) ενώ άλλοι, γνωρίζοντας γραφή, ανάγνωση, ξένες γλώσσες ή έχοντας ακαδημαϊκή μόρφωση, ήταν γιατροί,

δικηγόροι, ξενοδόχοι, λογιστές, δημόσιοι υπάλληλοι ή έφευγαν για σπουδές στην Ευρώπη (Σμυρνέλη, 2008: 77), όπως αναφέρει και η Χ.Μ. από τη Φιλαδέλφεια της Σμύρνης για τον πατέρα της: *«Δικηγόρος ήταν»* (ΜΑ184) εξασφαλίζοντας στους ίδιους και τις οικογένειες τους ένα μέσο ή ανώτερο οικονομικό επίπεδο διαβίωσης, πράγμα που αντανακλάται, αρχικά στον τρόπο που χτίζονται και διακοσμούνται οι κατοικίες τους, όπως φανερώνεται από τις αρκετά λεπτομερείς περιγραφές των μαρτύρων: *«Με ντουλάπι ήταν, με ντουλάπι, βέβαια, και είχε ένα ωραίο γυαλί, τώρα το βλέπω σαν τζάμια που είναι σαν ζωγραφισμένο, τέτοιο ήταν το γυαλί, τώρα το βλέπω. Και δίπλα είχαν μπουφέ μόνο για τα γυαλικά πάλι, από τα γιούκια. Αυτό ήταν το στολίδι της σάλας. Αλλά το δωμάτιο μέσα είχε το μπουρό, δύο μικρά τραπεζάκια στρόγγυλα, κάτι φρουφρού δαντέλες και μπιμπελό, είχαμ' ένα μάς το είχαν φέρει στη μητέρα μου από την Αίγυπτο, ένας γνωστός τους πήγε και ήρθε, και ήταν πουπουλένια η κορνίζα του, με κάτι μικρά μαύρα πουπουλάκια και μέσα είχε τους αγίους»* (ΜΑ128).

Πολύ διαφορετική είναι η περιγραφή των κατοικιών μετά την εγκατάσταση στη Θεσσαλονίκη, όπου οι συνθήκες είναι αρκετά δύσκολες, ειδικά τον πρώτο καιρό. Η Χ.Ε θυμάται ότι *«Ήρθαμε εδώ στη Θεσσαλονίκη και μας βγάλαν κάτω στην παραλία. Και κοιμόμασταν στο..πως το λένε; στα πεζοδρόμια»* (ΜΑ18), η Χ.Μ. αναφέρεται στην αναζήτηση του πρώτου καταλύματος: *«Και ήρθαμε στο Βαρδάρ' στο αυτό και περπατήσαμε με τα πόδια. Νύχτα, με τα πόδια στο Βαρδάρη, πήγαμε πήγαμε [...]Σ' ένα βουλγάρικο σχολείο ήταν πάλι. Εκεί πήγαμε αλλά... [...] βάλαμε σκοινιά έτσι και κάναμε δωμάτιο»* (ΜΑ184) ενώ σε σχολείο θυμάται ότι έμεινε τις πρώτες μέρες σε σχολείο και η Α.Θ.: *«Εκεί πέρα είχανε κάνει αυτοί που πήγανε πιο μπροστά από μας κάτι παράγκες αυτά και εκεί μέσα κάθονταν όλος ο κόσμος. Κι εδώ που ήρθαμε στο σχολείο, τόσο ένα δωμάτιο εγώ θυμάμαι, πήγαινα να δω τη θεία μου, πέντε οικογένειες σ ένα τόσο δωμάτιο. Κάθε μία, μια οικογένεια, μια γωνία είχε και μία στη μέση. Έδωσε το κράτος σε δύο άτομα μια κουβέρτα, μια κουβέρτα από κάτω, μια κουβέρτα από πάνω, σκέψου, ούτε μαξιλάρι, ούτε τίποτα»* (ΜΑ288). Τέλος, η Κ.Κ. μιλά για την εγκατάσταση προσφύγων στην Νέα Ευκαρπία: *«Στην Ευκαρπία μας πήγανε. Ευκαρπία μας πήγανε και από κει караβάνα παίρναμε ύστερα, συσσίτιο [...] Μεγάλες (ενν. παράγκες) ήτανε. Δωμάτιο-δωμάτιο έτσι με τη σειρά όλοι πρόσφυγοι ήτανε. Ε τώρα όλοι σπίτι τα κάνανε».* (ΜΑ286).

Σύμφωνα με τον Βλασίδη (2009: 139), το πρόβλημα της στέγασης, ειδικά στη Θεσσαλονίκη, ήταν εξαρχής εκρηκτικό και παρέμεινε οξύ και τα επόμενα. Έτσι κι αλλιώς, το πρώτο διάστημα (τέλη 1922 - αρχές 1923), επισημαίνεται μόνο η ανάγκη περίθαλψης τόσων χιλιάδων ατόμων, που κατέφθαναν μαζικά ενώ το θέμα της κανονικής ένταξης των προσφύγων στην ελλαδική κοινωνία θίγεται μόνο ως μελλοντικός σχεδιασμός (Πελαγίδης, 2009: 97). Από το 1924 και μετά, και έως περίπου το 1928 το κύριο μέρος του έργου της Ε.Α.Π. συμπληρώθηκε και οι

περισσότεροι πρόσφυγες αποκαταστάθηκαν με δική τους στέγη και εργασία (Πελαγίδης, 2009: 109).

4.2 Οι αντρικοί ρόλοι: Ο ρόλος του συζύγου και του πατέρα

Πως αντιλαμβάνονται, όμως, οι αφηγήτριες τους ανδρικούς ρόλους που περιλάμβανε η οικογένειά τους και κατά πόσο αυτοί μεταβάλλονται στη μετάβαση από τους τόπους καταγωγής στον τόπο εγκατάστασης;

Συναντάμε τον ρόλο του άνδρα ως αρχηγό της οικογένειας και υπεύθυνο για την εξασφάλιση των βιοτικών αναγκών της, ως σύζυγο, ως πατέρα, ως παππού και ως αδερφό αλλά και σπανιότερα στις αναφορές, ως θείο και ως νονό. Επίσης, χαρακτηριστικά είναι και τα παραδείγματα όπου ο άνδρας απουσιάζει ή υπάρχει μόνο ως ανάμνηση, είτε λόγω εργασίας είτε λόγω πολέμου είτε και λόγω θανάτου.

Ο ρόλος του άνδρα στην εποχή που εξετάζουμε, είναι συνδεδεμένος με την οικονομική στήριξη της οικογένειας, τον έλεγχο και τις τελικές αποφάσεις που λαμβάνονται σε αυτήν (Δραγώνα & Muncie, 2008: 95), γι' αυτό και είναι λίγες είναι οι αναφορές εκείνες που αναφέρονται στον ρόλο του άνδρα ως πατέρα ή σύζυγο αυτόν καθ' αυτόν, μέσα στο υλικό των μαρτυριών που εξετάζουμε.

Η Ζ.Δ. θυμάται τον πατέρα της να τη βοηθά στη μελέτη των μαθημάτων της: *«Ο πατέρας μου στα μαθηματικά ήταν λογιστής γιατί ήτανε λογιστής Ζεμπετογλέοι και με πρόσεχε πάρα πολύ. [...] Και μορφωμένος ήταν και άνθρωπος κοινωνικός, καταλάβαινε και με λέει άντε Δ. τώρα κατέβα λίγο να παίξεις αφού με διάβασες, καθόταν και με παρακολουθούσε και τώρα κατέβα να παίξεις [...]»* (MA128) ενώ παρόμοιες μνήμες έχει και η Μ.Ε.: *«Ο μπαμπάς μου διάβαζε πολύ και ήξερε και μας διηγόταν πολλές ιστορίες [...] Καλό πατέρα είχαμε [...] την εφημερίδα δεν την άφηνε, να μάθει, να δει τι γίνεται [...]»* (MA70), εξηγώντας ότι ναι μεν ο πατέρας της μελετούσε τα νέα αλλά δεν έπαυε να ασχολείται με τα παιδιά του.

Εξίσου περιορισμένες είναι και οι αναφορές στον ρόλο του συζύγου είτε αυτός αφορά τον πατέρα – σύζυγο της μητέρας των αφηγητριών – είτε τον σύζυγο των ίδιων. Η Χ.Ε. συγκρίνει τον δικό της σύζυγο με τον πατέρα της αναφερόμενη στη συνήθεια τους να πηγαίνουν στο καφενείο: *«ο παππούς, ο άντρας ο δικός μου, καφενείο δεν ήξερε τι θα πει, ενώ ο μπαμπάς μου, Θεός σχωρέστον, αν δεν πήγαινε στο καφενείο, και στο σπίτι είχε ναργιλέ, όταν ερχότανε. Κουρασμένος και αυτά, να πούμε, έπινε το ναργιλέ, ξάπλωνε. Αλλά το καφενείο δεν το άφηνε, στο καφενείο, αφού θυμάμαι, μ' έστελνε η μαμά μου πολλές φορές, να πάω να τον φωνάξω από το καφενείο»* (MA18). Η Β.Ε. σχολιάζει τη διαχείριση των οικονομικών θεμάτων από κοινού με τον σύζυγο: *«Α! σ' αυτά ήταν περήφανος ο άνθρωπος, αλλά ήμουν άξια εγώ. Τα λεφτά που έπαιρνε ο άνδρας μου - όταν πρωτοπήγε στον σιδηρόδρομο ο άνδρας μου το γνώρισα αυτό το παιδί, όταν ήταν στα μηχανουργεία. Δούλευε*

τορναδόρος εδώ και εκεί ο άνδρας μου. Μετά πήε φαντάρος, γνωριστήκαμε, να πούμε, μικρά από μια. [...] Και εκείνος δεν μπορώ να πω, δεν έτρωε λεφτά» (MA162) ενώ θυμάται και αναφέρεται στην αλλαγή της συμπεριφοράς του μετά τον γάμο τους: «Μετά, όταν πήρε εμένα, γίνηκε κότα. Κρύφτηκε μέσα. «Βρε, γιατί τό 'καμνες αυτό;» - "Γιατί σ' αγαπούσα" λέει, "τόρα σε πήρα, τι ανάγκη έχω!", να έκαμνε» (MA162).

Η Γ.Χ. αναφέρεται γενικά στο θέμα της απιστίας και τον τρόπο αντιμετώπισης της: «Αν ήταν ο άνδρας σου ξενογυναικάς, μόνο ξενογυναικάς τότε έκανες υπομονή. Έχει μερικούς που είναι [...]» (MA06) , εξηγώντας στην ουσία ότι οι γυναίκες δεν είχαν καθόλου περιθώρια να κάνουν οτιδήποτε επ' αυτού.

Τέλος, η Χ.Ε. αναφέρεται στην ιστορία της εξαδέλφης της, στη Θεσσαλονίκη πλέον και στον γάμο της με ντόπιο, παλαιοελλαδίτη, όπως τον αναφέρει η ίδια: «Αυτή πέθανε νηστική κι η αδερφή μου. [...] άκου ο γαμπρός ήταν Παλαιοελλαδίτης, τους παλαιοελλαδίτες δεν τους θέλω καθόλου. Δεν τους χωνεύω [...] η εξαδέρφη μου είχε παλαιοελλαδίτη. [...] της πούλησε το σπίτι. Τα παιδιά του, άρρωστα τα άφησε τρελά δεξιά αριστερά στο δρόμο, τη γυναίκα του την χτύπησε και πέθανε. Πούλησε το σπίτι και ρημάχτηκε, δεν έμεινε τίποτα [...] Παντρεύτηκε και... Επειδή ήταν μάνα και κόρη είχαν ένα σπιτάκι, η κόρη της έμπλεξε μ' αυτόν. Με έναν.. μ' αυτόν τον Παλαιοελλαδίτη που έχει. Δεν την κοίταζαν καλά. Την, την εκτυπούσε, την τραβούσε τα μαλλιά αυτός. Έλεγε στη γυναίκα του "να την κακοποιείτε" να μη τη δίνει, να πούμε , να τρώει και να κάνει. Ε, νηστικιά πέθανε. Όσες φορές πήγαινα εγώ την πήγαινα κάτι μ' έκανε παράπονα που την έριξαν από το κρεβάτι, που την τραβούσαν τα μαλλιά, υπέφερε!» (MA18). Φαίνεται να υπάρχει μια σύγχυση στα πρόσωπα της ιστορίας (έλεγε στη γυναίκα του "να την κακοποιείτε" – ποια;), ωστόσο η μάρτυρας παρουσιάζει μια ιστορία οικογενειακής βίας και μάλιστα με τρόπο σαν να είναι σχεδόν αυτονόητη, κυρίως λόγω της προέλευσης του συζύγου – παλαιοελλαδίτης, ντόπιος δηλαδή. Ακόμα, ο τρόπος με τον οποίο αναφέρεται στους «παλαιοελλαδίτες» η αφηγήτρια, μάς φανερώνει και ένα δείγμα της στάσης των προσφύγων απέναντι στους γηγενείς, καθώς σύμφωνα με την Hirschon (όπως παρατίθεται στον Θεολόγου, 2008: 205), οι πρόσφυγες είχαν αναπτύξει αίσθηση πολιτισμικής ανωτερότητας, η οποία διατηρήθηκε από τις απογοητευτικές συνθήκες που βρήκαν ερχόμενοι στην Ελλάδα και την αντιμετώπιση των γηγενών απέναντι τους.

Ακόμα, αξίζει να αναφερθούμε σε μια μερίδα συζύγων ή/και πατεράδων που υπάρχουν στις μνήμες των αφηγητριών είτε σαν ιστορία είτε σαν μακρινή ανάμνηση. Ο πατέρας της Α.Κ., προκειμένου να μην καταταγεί ως στρατιώτης στον τουρκικό στρατό, έφυγε στην Αμερική, ως προσωρινή λύση: «Έφυγε μόλις γεννήθηκα και έγινα σαράντα ημερών τον κάλεσαν να πάει στρατιώτης. Και για να μην πάει στρατιώτης, έφυγε και πήγε στην Αμερική. Μόλις έφυγε και πήγε στην Αμερική το '13 έστειλε ένα γράμμα στη μητέρα μου, το οποίο έγραψε ότι είμαι καλά – "Είμαι πάρα πολύ καλά Αμαλία. Μη στεναχωριέστε , θα δουλέψω ένα χρόνο και θα'

ρθω” [...]», ωστόσο πέθανε πριν προλάβει να γυρίσει: «Έκανα ορισμένες οικονομίες και έχω αρκετό χρήμα και θα’ ρθώ με το πρώτο βαπόρι”. Αντί να’ ρθει τον πιάνει ένας εξανθηματικός τύφος – τότε ήτανε στην Αμερική – και σε τρεις μέρες πεθαίνει. Και έμεινα. Μπαμπά δεν γνώρισα» (MA56). Ο πατέρας της Α.Θ. ήταν αιχμάλωτος και η ίδια επίσης δεν τον γνώρισε, καθώς πέθανε στην αιχμαλωσία: «Εμείς όταν παντρεύτηκε ο μπαμπάς μου τη Κυριακή παντρεύτηκε, τη Δευτέρα τον πήραν οι Τούρκοι. Σπίτι ε δεν πρόλαβε εκεί έμεινε πια δεν το είδαμε, δεν ξέρουμε πλήρως έκανε δύο παιδιά αυτό ήτανε. Ούτε τον ξέραμε. [...] Ε είπε κάποιος ήρθε από κοντά του, έλεγε η μαμά μου και ό, τι είχε λίρες είχε τα έστειλε. Στην Αγγλία αιχμάλωτο τον πήρανε εκεί ήταν που πέθανε. Αρρώστησε. Κάτι βρήκανε λέει στο πόδι του, φαίνεται έπαθε γάργαρα; Μια μαύρη ελιά βρήκανε κι είπανε του κόψουν το πόδι και δεν δέχτηκε. Έτσι άκουσα από τη μαμά μου που έλεγε. Εκεί πέθανε δεν τον είδαμε» (MA288).

Από την άλλη, η Π.Κ. θυμάται τον πατέρα της αλλά και τον θάνατο του, σε νεαρή ηλικία: «Ο μπαμπάς μου πέθανε, εγκεφαλική έπαθε, πέθανε. Ναι, με το κάρο έφεραν, η μάνα μου δεν πρόλαβε, και όλο ψυχομαχούσε, και σε ένα αψηλό μέρος ήτανε, και κατεβάσανε, πώς κατεβάσανε. Ύστερα βάλανε στο κάρο, με το κάρο έφεραν, ο θεός, η μάνα μου δεν πρόλαβε, και όλο ψυχομαχούσε, νέος πέθανε ο μπαμπάς μου» (MA171) ενώ ο πατέρας της Χ.Μ χάθηκε στη Σμύρνη τις μέρες της καταστροφής και δεν τον βρήκαν ποτέ, όπως η ίδια θυμάται, ωστόσο στην μαρτυρία της κατά τη συνέντευξη επεμβαίνει ως τρίτο πρόσωπο η κόρη της μάρτυρος που επισημαίνει ότι «Ο μπαμπάς της είχε μία δικαστήριο κι όπως έμαθαν εκεί τον... τον κρέμασαν, τον σκότωσαν, λένε, οι Τούρκοι. Σε άλλο μέρος» (MA184).

Ακόμα, η Ζ.Δ. διηγείται τον θάνατο του πατέρα της, στη Θεσσαλονίκη πλέον, κατά τις διαπραγματεύσεις για αγορά κατοικίας για την οικογένειά του, λίγο καιρό μετά την εγκατάστασή τους: «Και βρήκε αυτόν τον Κότσο ύστερα να πάει ν’ αγοράσει το σπίτι, πήγαμε το είδαμε, πήρε και εμένα και το είδαμε, εκεί στην Καμάρα, μ’ άρεζε, είχε και ένα μαγαζί από κάτω, να το κάνουμε μπακάλικο λέει και από πάνω θα καθίσουμε και πήγε να το αγοράσει και έπαθε συμφόρηση στον δρόμο και μας τον ‘φέραν πεθαμένο, ούτε λεφτά ούτε τίποτα, μόνο μισό κάτι λεφτά, πολύ λίγα είχε και μισό τσουβάλι κάρβουνα μας φέρανε και τον πατέρα μου πάνω σ’ ένα κάρο πάνω τον φέρανε, την άλλη μέρα πέθανε, έμεινε αναισθητός. Και δεν ξέρουμε τι έγιναν εκείνα τα λεφτά του. Το σπίτι έδωσε και πήρε... τι έκανε δεν ξέρουμε και έτσι πήγε, φύγαν τα λεφτά» (MA128).

Τέλος, στην οικογένεια συναντώνται και άλλοι ανδρικοί ρόλοι, όπως του παππού ή του θείου αλλά και του γιου, οι οποίοι συμμετέχουν ενεργά στην οικογενειακή ζωή. Η Δ.Μ. θυμάται ότι ο παππούς της ήταν εκείνος που έφερε τα ζώα μαζί του στον νέο τόπο κατοικίας: «Ο παππούς μου πήρε και 5 αγελάδες μαζί του και μέσα στο βαπόρι τις οποίες έφερε στη Ραιδεστό [...] Ο παππούς ήρθε πεζός, από τη Ραιδεστό στη Θεσσαλονίκη φέρνοντας τα ζώα μαζί» (MA02), αλλά και το

γεγονός ότι με τα ζώα αυτά έζησε όλη η οικογένεια στη Θεσσαλονίκη: «Ο παππούς πήρε ένα μεγάλο οικόπεδο στην οδό Γλαύστωνος και Αγίου Δημητρίου και το οικόπεδο αυτό είχε πολλά δωμάτια και παραπήγματα εκεί πέρα μέσα και έβαλε τις αγελάδες του οι οποίες αγελάδες ήταν όλες «μαλτέζικες» τις έλεγαν και έπαιρναν το γάλα, και το γάλα αυτό η γιαγιά και ο παππούς το πουλούσε γύρω στο κόσμο αυτό και με αυτά τα λεφτά ζούσαμε και εμείς» (ΜΑ02). Η Κ.Φ. θυμάται τις βόλτες που την πήγαινε ο παππούς της με τον αραμπά, το κάρο: «Αραμπάδες θυμάμαι ο παππούς ο Θόδωρ... - όχι ο Θοδωρής, ο παππούς ο Τρίγκας, δεν τον ξέρεις, τσι μάνας μου ο μπαμπάς - είχε ένα άλογο και είχε δύο κοφίνες, δύο κοφίνες. [...] Με έβαζε μες την κόφα από τη μια, και απ' την άλλη τον άλλον, κι ήτανε και στη μέση και μας πή(γ)αινε, στο πανηγύρι μάς πήγαινε, μες τις κόφες. "Καλέ παππού, θα ανοίξει η κόφα!" (αλλάζει τη φωνή της). "Μη φοβάσαι μαρή" μου 'λεγε, "μη φοβάσαι!" (αλλάζει τη φωνή της). Μ' έβαζε μεσ' τη κόφα και με πή(γ)αινε στο πανηγύρι. Κόφες τότε ήτανε, κόφες τις λέγανε τότε» (ΜΑ41) και η Ζ.Δ. τις ώρες που περνούσε με τον παππού στα κτήματα του: «Δέντρα, ο παππούς μου είχε μαντρί, ο Κόλιας. Και πήγαινε πολλές φορές γιατί είχε φουντουκιές εκεί πέρα. Τώρα ήμουν μικρή, δεν μπορώ να θυμάμαι τι δέντρα ήταν, αλλά θυμάμαι εκεί κοντά στο μαντρί που είχε πολλές φουντουκιές και μ' έφερνε πάντα φουντούκια και μυτζήθρα από το μαντρί» (ΜΑ128).

Διαπιστώνουμε επομένως και τη στενή σχέση που τα παιδιά είχαν με τους παππούδες, στα πλαίσια της διευρυμένης, πατριαρχικής οικογένειας και την λειτουργία της κοινωνικοποίησης στην οποία οι παππούδες και οι γιαγιάδες κατείχαν πρωταρχικό ρόλο, αφού αναλάμβαναν την ανατροφή και μόρφωση των εγγονιών τους, κατά τη διάρκεια της απασχόλησης των υπολοίπων μελών της οικογένειας σε χειρωνακτικές εργασίες, όπως εργασία στα χωράφια ή, αργότερα, στις οικογενειακές βιοτεχνίες. Στις αρμοδιότητές τους περιλαμβάνονταν η διαπαιδαγώγηση μέσω του παραμυθιού και των παιχνιδιών, ενώ δεν έλειπε και η παροχή συναισθηματικής στήριξης και βοήθειας στα παιδιά όσον αφορά τις πρώτες ασχολίες τους ή ακόμη και η ικανοποίηση επιθυμιών των παιδιών σε μεγάλο βαθμό, κάτι που δεν έκαναν τόσο οι γονείς (Αθανασούλα, 1994: 67).

Ακόμα η Ζ.Δ. αναφέρεται και στις αναμνήσεις από τον νονό της: «Και θυμάμαι το νονό μου - τι ήμουν, τρίω χρονών παιδάκι, δεν ξέρω - που έφευγε. Πρέπει να ήταν πάρα πολύ όμορφος άνθρωπος μου 'λεγε η μητέρα μου ύστερα, τον θυμάμαι μόνο που έφευγε, πήγε στρατιώτης, και δε γύρισαν ούτε τα ξαδέρφια του, ούτε ο νονός μου γύρισε» (ΜΑ128) ενώ η Α.Θ. θυμάται πόσο βοήθησε την οικογένεια της στη Θεσσαλονίκη ο θείος της: «Όχι, όχι δέκα...δύο ο παππούς η γιαγιά και δύο η μαμά με την αδελφή τέσσερα και δύο εμείς, εφτά άτομα ήμασταν [...] Μετά ήμουνα 6 χρονών ήτανε ο θείος μου εδώ, ο θείος μου δεν έφυγε, έμεινε εδώ. Της μαμάς μου. (αδελφός) [...] Ναι εκείνος βοηθούσε, ύστερα ήρθαμε εδώ, χωράφια πιάναμε πάλι όλοι γιατί δεν είχαμε εμείς κανέναν, η γιαγιά μου μόνη, η μαμά μου χήρα κι εκείνη» (ΜΑ288), όπου και διαπιστώνουμε ότι στα στενά πλαίσια της οικογένειας σχεδόν εντάσσονται

συγγενείς του στενού περιβάλλοντος, προκειμένου να στηρίξουν τα υπόλοιπα μέλη, σε περίπτωση απώλειας του πατέρα, ιδιαίτερα μετά τον ξεριζωμό.

4.3 Οι γυναικείοι ρόλοι: Ο ρόλος της συζύγου και της μητέρας

Ποιους ρόλους, όμως, αναλαμβάνει η γυναίκα στο πλαίσιο της οικογένειάς της και στον δημόσιο χώρο;

4.3.1 Η γυναίκα ως σύζυγος: Ο γάμος

Αναφορικά με τον ρόλο της συζύγου, αλλά και του θεσμού του γάμου γενικότερα, διαπιστώνουμε ότι είναι χαρακτηριστικό της εποχής, οι περισσότερες σύζυγοι να έχουν ζήσει λίγα χρόνια με τους συζύγους τους, ιδίως όσες ήταν ήδη μεγάλες και παντρεμένες κατά τον ξεριζωμό, καθώς οι πολυετείς πόλεμοι είχαν σαν αποτέλεσμα την απουσία των ανδρών στο μέτωπο και συχνά και τον θάνατό τους.

Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία της Χ.Ε. για τη θεία της: *«Είχα μια θεία μόλις παντρεύτηκε. Του μπαμπά μου, η μικρή η αδερφή. [...] Ήταν ορφανός κι είχε περιουσία. κι επειδή είχε περιουσία αυτή δεν ήθελε τον καθένα να πάρει. Ήτανε μικρή και ωραία και παντρεύτηκε τελευταία. Θυμάμαι παντρεύτηκε, όταν ήθελε να φύγουμε πρόσφυγες [...]. Μόλις παντρεύτηκε δεν έκανε ούτε ένα χρόνο μαζί της. τον πήραν οι Τούρκοι. Δηλαδή, που λέμε, στρατιώτης η ηλικία του. Μικροί παντρευόταν στα χωριά. Λοιπόν, ήταν 20-22 χρονώ, δεν ήταν το παιδί. Παντρεύτηκε η καημένη η θεία μου καθόταν απέναντί μας. Και τον πήραν τον άντρα της και σκοτώθηκε στον τουρκικό στρατό. Κι από τότε έμεινε χήρα η καημένη. 18 χρονώ χήρα έμεινε. Ξες τι θα πει 18 χρονώ χήρα;»*(ΜΑ18).

Η Γ.Χ. με τη μαρτυρία της δίνει ένα γενικό πλαίσιο που περιγράφει τους περισσότερους γάμους της εποχής: *«Μικρή παντρεύτηκα, μικρή αράδιασα παιδιά. Ο άντρας μου ήταν πιο μεγάλος 10 χρόνια από μένα. [...] Εγώ ήμουν μικρή πολύ άμα με γνώρισε»* (ΜΑ06) ενώ αντίστοιχο παράδειγμα φέρνει και η Κ.Α.: *«Δηλαδή δεν έζησε πολλά χρόνια η αδερφή μου εκεί με τον άντρα της. Μόλις παντρεύτηκε, ήταν μάλλον ένας χρόνος νομίζω που έγινε το 1924. Η ανταλλαγή. Θα ήταν κάπου 17-18 μήπως. Κάπου εκεί πάντως. Πολύ μικρές παντρευόντουσαν. Τα πιο παλιά χρόνια 13 χρονών αρραβωνιάστηκε η μάνα μου λέει και σε λίγο παντρεύτηκε»* (ΜΑ198), μιλώντας για την νεαρή ηλικία κατά την οποία παντρεύονταν οι γυναίκες.

Η Α.Κ. συμπληρώνει ότι η γυναίκα στο χωριό της, στο Ρύσιο της Μ. Ασίας: *«Τιμούσε τον άντρα της. Τιμούσε τα παιδιά της. Ήτανε αυστηρών αρχών»* (ΜΑ56), παραδοχή που αφορά τόσο την ευρύτερη περιοχή όσο και την εποχή και η Μ.Σ. εξηγεί πως *«Όταν αρραβωνιαζότανε μια κοπέλα και χώριζε ήταν αδύνατον να μπορέσει να ξαναπαντρευτεί. Το είχανε προσβολή. Αυτό το έθιμο το είχανε. Σου λέει*

αρραβωνιασμένη ήταν, κάτ' δε θεν...Πολύ δύσκολο να ξαναβρεί τυχερό να παντρευτεί» (ΜΑ48).

Δυστυχώς, περιστατικά όπως εκείνο που αναφέραμε στην υποενότητα του άνδρα ως συζύγου είναι υπαρκτά, καθώς η Χ.Ε. ανέφερε για την εξαδέλφη της ότι υπέφερε στο γάμο της με κάποιον γηγενή, παλαιοελλαδίτη: «*Η εξαδέλφη μου είχε παλαιοελλαδίτη. Να μην μπλέξετε με παλαιοελλαδίτη. Της πούλησε το σπίτι! Τα παιδιά του, άρρωστα τα άφησε τρελά δεξιά αριστερά στο δρόμο, τη γυναίκα του την χτύπησε και πέθανε. Πούλησε το σπίτι και ρημάχτηκε, δεν έμεινε τίποτα. [...] Είχαμε πάλι μια άλλη εξαδέλφη όχι πονηρή. [...] Δεν την κοίταζαν καλά. Την, την εκτυπούσε, την τραβούσε τα μαλλιά αυτός. Έλεγε στη γυναίκα του «να την κακοποιείτε» να μη τη δίνει, να πούμε, να τρώει και να κάνει. Ε, νηστικά πέθανε. Όσες φορές πήγαινα εγώ την πήγαινα κάτι [...] μ' έκανε παράπονα που την έριξαν από το κρεβάτι, που την τραβούσαν τα μαλλιά, υπέφερε!*» (ΜΑ18). Η Νιξαρλίδου (2013: 81) αναφέρει πως την εποχή αυτή είναι σχεδόν αποδεκτό το ότι ο άνδρας έχει δικαίωμα να δέρνει την σύζυγό του και ο δονζουανισμός είναι λεβεντιά και δε θίγει καθόλου τον εγωισμό και την αξιοπρέπεια της συζύγου, γι' αυτό και συναντάμε συχνά τέτοια περιστατικά οικογενειακής κακοποίησης.

Παρατηρούμε ωστόσο και την ύπαρξη ελευθεριών όπως τη συμμετοχή στις αποκριάτικες εκδηλώσεις, όπως αναφέρει η Γ.Χ: «*Όταν έγινα καρναβάλι, ήτανε Τσικνοπέμπτη. Του λέω του άντρα μου «άσε με να γίνω», λέει « να έρθει η γιαγιά να φυλάει τα παιδιά και να γίνεις καρναβάλι» (ΜΑ06) ενώ ιδιαίτερη αντιμετώπιση είχαν και οι «νιόπαντρες» που σύμφωνα με την Μ.Σ: «*Οι νεοπαντρεμένες έπρεπε να βάλουν τα χρυσαφικά και να ντυθούνε ωραία, θα ντυνότανε καλά σας λέω, με ωραία ρούχα, γιατί δεν ήτανε χωριάτικα, ωραία ρούχα κι αυτά να βάλουν, τα βραχιόλια από 'δω ως εκεί, τις αλυσίδες και τα αυτά, για να πάνε να 'κκλησιαστικούν σε αυτή την εκκλησία» (ΜΑ48).**

Μετά την εγκατάσταση στη Θεσσαλονίκη, η Κ.Κ. διηγείται η ίδια παντρεύτηκε σε νεαρή ηλικία, αφού μέχρι τότε ήταν υπεύθυνος για εκείνη ο σύζυγος της αδερφής της: «*[...] Ύστερα αυτή η μεγάλη αδελφή μου παντρεύτηκε, στου γαμπρού τα χέρια μείναμε [...] Ναι ύστερα βρήκαν έναν...θέλω δε θέλω με παντρέψανε και φτωχικά. 17 ήμουνα;18 ήμουνα; Από Φιλαδέλφεια ναι από Φιλαδέλφεια ήταν κι εκείνος. Κι εκείνος ορφανός ήτανε, δεν είχε κανέναν...εγώ τα ίδια...κι έτσι...μην το συζητάς...εκείνα που πέρασα εγώ. Αυτός ύστερα αρρώστησε, στο κρεβάτι τον είχα 3 μήνες» (ΜΑ286).*

Η Β.Ε. θυμάται τον γάμο της στη Θεσσαλονίκη: «*Τότες ορχούνταν στα σπίτια οι παππάδες. Ήρθαν οι παππάδες απ εκεί και με στεφανώσανε. Στο χοροδιδασκαλείο έγινε ο γάμος μου. (Στο γάμο σου, κάνατε κάποιο, κάποια γιορτή μετά, είχατε κάποιους χορούς, τραγούδια;) - Πήγαμε και κοιμηθήκαμε μια χαρά, άνδρας και γυναίκα. Τότες με τα πόδια πηγαίναμε όλοι. Όλοι με τα πόδια... δεν είχε κι αμάξια. Απ την Επτάλοφο, πήγα νύφη επάνω, στο υδραγωγείο ακριβώς πήγαμε» (ΜΑ162), τις*

πρώτες της ημέρες ως παντρεμένη, στη Θεσσαλονίκη: «Μ' άρεσε που παντρεύτηκα. Πέρασα πολύ καλά, πολύ ευτυχισμένη. Μπορεί να ήταν ιδιότροπος άνδρας μου, αλλά εκείνο που θα έκαμνα το 'καμνα. [...] Και δεν με χαλνούσε την καρδιά μου» (ΜΑ162), τον τρόπο διαχείρισης των οικονομικών ζητημάτων: «Αλλά ήμουν πολύ νοικοκυρά, γυμνό παντρεύτηκα αγόρι, βρακί δεν είχαμε [...] Και περνούσαν γυρολόοι, ψυλικατζήδες, κι απ' εκεί που πληρωνόμουν απ' τον άνδρα μου, έγιναν δύο δραχμές, έπαιρνα και κεντούσα τα ρούχα μου, Τα έκαμνα μόνη. Δηλαδή ούτε εκείνος είχε σώβρακο, ούτε εγώ είχα βρακί. Κι αποκτήσαμε με την νοικοκυροσύνη. Και εκείνος δεν μπορώ να πω, δεν έτρωε λεφτά. [...] Εγώ δημιουργήθηκα με τα λεφτά πό 'παιρνε αυτά. Αλλά μ' έπαιρνε κάθε μήνα που πληρώνονταν το γλυκό, το λικέρ, το ένα, το άλλο, με τα ψούνιζε όλα» (ΜΑ162) αλλά και τις πρώτες απόπειρες μαγειρικής και την καλοπροαίρετη αντίδραση του συζύγου σε αυτές: «Μ' έφερε κότα. Δεν είδα πώς μαγείρευε η μάνα μ'. Παίρνω 'γω την κότα καθαρισμένη την μαγειρεύω. Πάμε να φάμε, "φτου" εκείνος, "φτου" εγώ. «Πικρή είναι μαρ' η κότα!». Ξέχασα εγώ, δεν ήξερα που την καθαρίζουν μέσα. Πάει την άλλη μέρα - δεν μάλωνε σ' αυτά - με φέρνει ψάρια. Πήρα εγώ τα ψάρια, τα τηγάνισα. [...] «Γιατί τα ψάρια μου ήταν πικρά;» «Τά 'πλυνες μαρή, τα καθάρισες;» - «Μπαα! τα καθαρίζουν!; Εγώ τα τηγάνισα έτσι!» Μ' έδειξαν κι εκεί, δεν μπορώ να πω. Την κότα πικρή δηλητήριο, "θα την κάνεις έτσι."» (ΜΑ162).

Βλέπουμε λοιπόν, μια εκτενή αναφορά στις οικιακές εργασίες που σχετίζονται άλλωστε με το πρότυπο νοικοκυράς της εποχής, η οποία, όπως θα δούμε και παρακάτω, «Πρέπει να έχει πολλά χαρίσματα. 1ον ευσέβεια, 2ον καθαριότητα, 3ον τάξη, 4ον αγαθότητα, 5ον υπομονή, μεγάλη υπομονή με τον άνδρα της, τα παιδιά της, τους υπηρέτας της. Η γυναίκα έχει βαριά καθήκοντα και δικαιώματα ως σύζυγος και μητέρα. Ένας όμως ωραιότερος και ευγενέστερος τίτλος την κάμνει ανώτερη από τον τίτλο της βασίλισσας της οικογένειας, ο τίτλος της καλής κι εργατικής νοικοκυράς, του καλού συντρόφου δια τον άνδρα της, προ πάντων στη σημερινή εποχή που ζούμε και όλα είναι δύσκολα και αγωνίζεται ο άνδρας να τα καταφέρει με την τρομερή ακρίβεια της ζωής» (Αθηνά Μπεκ, «Περί οικογενείας» παρατίθεται στο Νιξαρλίδου, 2013: 86). Ωστόσο, η Β.Ε. παρουσιάζει και μια διαφορετική πλευρά, ανάμεσα σε εκείνη και τον σύζυγο της, λέγοντας πως «Ήμουν δυναμικιά. Με καταλαβαίνεις τι θέλω να πω; Δεν περνούσε ο λόγος του. Δηλαδή ήμουν πιο δυναμικιά απ' εκείνον» (ΜΑ162), επομένως διαπιστώνουμε ότι ενίοτε υπήρχαν και διαφορετικές δυναμικές σχέσεων, ανάλογα με την κατάσταση και τους ανθρώπους.

Τέλος, η Ζ.Δ. μιλά για το δικό της σύζυγο, συντοπίτη της από το Κουρί, ο οποίος σκοτώθηκε κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής: «37 χρονών παλικάρι ήταν ο άνδρας μου, ένας όμορφος, ήτανε λεβέντης. Παλικάρι... έφυγε και δεν τον είδα. Δεν τον είδα γιατί ούτε μ' άφησαν να τον δω πια σκοτωμένο εκεί πέρα [...] 13 Αυγούστου του 44 και 31 Οκτωβρίου του 44 γεννήθηκε η μπέμπα που λέγαμε, η Βασιλεία Ούτε 15 (χρόνια ενν. που έζησαν μαζί) , αρραβωνιάστηκε πολύ μικρή 17

χρονών, 32 έμεινα χήρα, 2 χρόνια κράτησα το πένθος [...] Κουριώτης ήταν τσορμπατζή γιός» (MA128), λίγες μέρες πριν γεννηθεί η κόρη της, την ημέρα της απελευθέρωσης της Θεσσαλονίκης: «Το 44 τον σκοτώσανε τον άνδρα μου οι γερμανοί, όχι γερμανοί, το τάγμα ασφαλείας μάλλον [...] Για αντίποινα [...] Ε διαλέξαν τους καλύτερους [...] Και γεννήθηκε η μπέμπα 31 Οκτωβρίου, όταν ελευθερώθηκε η Θεσσαλονίκη εκείνη τη μέρα και για μένα ήτανε διπλός ο καημός εκείνη την ημέρα, γιατί σε δυόμιση μήνες μέσα υποφέραμε όλη την κατοχή, με φόβους και τέτοια» (MA128), κάνοντας λόγο για έναν γάμο, όπου η ίδια, όπως συνηθιζόταν παντρεύτηκε στα 17, χωρίς να τον ξέρει αλλά και νωρίς πέρασε στην κατάσταση της χηρείας, μετά τον Β' Π. Π.

4.3.2 Η γυναίκα ως μητέρα

Η Κ.Γ. θυμάται για την πεθερά της, η οποία ζούσε μόνη της τον περισσότερο καιρό: «Ο σύζυγός μου ήτανε, ξέρεις, εννιά παιδιά, η πεθερά μου, θαλασσινοί. Το σπίτι τους χτυπούσε τη θάλασσα. Εννιά παιδιά, τα 'πλενε, με συγχωρείτε, που λερωνόντουσε στη θάλασσα. Εννιά παιδιά. Αμάν! Έβλεπες μία οικογένεια... τι να σε πω! Να σε πω, ... και νοικοκυρές! Πολύ νοικοκυρά ήτανε» (MA52), η Γ.Χ. θυμάται τι γινόταν όταν κάποιο παιδί αρρώσταινε: «Η μαμά μου πρώτα-πρώτα το πρώτο φάρμακο ήταν να μας δώσει την άλλη μέρα να πιούμε ρετσινόλαδο» (MA06) ενώ η Κ.Φ. θυμάται την αδερφή της, κατά τον διωγμό στη Σμύρνη, να προσπαθεί να σώσει το παιδί της, βρέφος: «Αδερφή μου ήτανε, ήταν αδερφή μου. Από το φόβο της, αυτό εκεί είχε πρηστεί, από το φόβο της. Αφού είχε και ένα παιδάκι, ένα μωρό 2 χρόνων και της λέγανε “Πέτα το στη θάλασσα!” - “Το παιδί μου θα πνίξω;!” λέει. “Θα πνιγώ και εγώ μαζί” λέει, “για να μην το βάλεις στο βαπόρι”» (MA41). Η Γ.Χ. αναφέρει ότι κατά τον ξεριζωμό είχε ήδη μία κόρη: «Βέβαια, παντρεμένη ήμουνα. Η Ειρήνη εδώ πέρα περπάτησε. Την πήρα, δέκα μηνών την έφερα. [...] Δέκα μηνών το έφερα. . [...] Την εβαστούσα έτσι, από κάτω, ο άντρας μου την έχει από κάτω από την αγκαλιά του, με το ένα του χέρι δέκα μηνών, πόσο ήτανε κοριτσάκι. Ένα άσπρο-άσπρο, γαλινομάτικο, στρουμπουλό ίδιος η μαμά της. Και ύστερα εκείνος τράβαγε, με το ένα χέρι του τράβαγε εμένα» ενώ αργότερα, το δεύτερο παιδί της πέθανε κατά τη γέννα: «Έκανα ένα αγοράκι ύστερα, με χτυπούσε και το γέννησα πεθαμένο. Ας ζούσε και εκείνο να το είχα, το ήθελα» (MA06).

Ακόμα, η Κ.Α. αναφέρεται στη μητέρα της, σχετικά με τον θάνατο του πατέρα της και την βοήθεια που δέχθηκε η οικογένεια της τόσο στην Άγκυρα όσο και μετέπειτα, στη Θεσσαλονίκη: «[...]Εκείνο το βράδυ που πέθανε ο μπαμπάς μου, μου τα είπε αυτά η μάνα μου όταν ήρθαμε εδώ και μεγάλωσα. [...]Η μάνα μου με το μωρό και πήρε μια γριά κοντά της και κοιμόντουσαν σε ένα δωμάτιο σ αυτήν την πλευρά. Γι αυτό λέω θα είχαμε πολλά δωμάτια. Γιατί ήταν και δίπατο. Κάποια ώρα λέει, έκλαψε το μωρό. Και σηκώθηκε η μάνα μου να το θηλάσει. [...] Έμεινε με δύο μωρά. Ύστερα μετά μας κοίταζε ο γαμπρός μου, της αδερφής μου που ήταν υπάλληλος του μπαμπά

μου, ώσπου να παντρευτώ εγώ και που ήρθαμε εδώ στην Τούμπα, μικρά ήμασταν και εγώ και ο αδερφός μου» (MA198), και η Τ.Χ. εξηγεί ότι μεγάλωσε με τη μητριά της, μετά το θάνατο της μητέρας της, την οποία μεγαλώνοντας είχε σαν μητέρα της: «Δυο χρόνια δεν είχαμε μαμά. Μας κοίταζαν οι γριές. Ύστερα παντρεύτηκε ο μπαμπάς μου, ήρθε το ελληνικό στρατό, παντρεύτηκε την Παναγία (εννοεί την ημέρα της Κοίμησης της Θεοτόκου, 15 Αυγούστου) Μετά την Παναγία γενίκαμε πρόσφυγε [...] Ήτανε... 50 – 60 χρονώ η μάνα μου. Μητριά μας ήτανε. Δίναμε τη μάνα μας, και η μάνα μας μητριά ήτανε... Τα μισά τα 'κρυβε. "Πρόκειμαι να κάνουμε την προίκα σας. Να κάνουμε την προίκα σας". Και... μας "έβρεχε" (εννοεί "μας έδινε") όταν θέλαμε, κάποτε κουρτίνες, παντρευτήκαμε» » (MA179), ενώ αναφέρει για την πεθερά της: «Ήθελε να 'ρθει εδώ, η πεθερά μου ερχότανε: "Χτένισε μου, κορίτσι μου! Χτένισε μου!". Τότε ψύλλους είχαμε. Γεμάτο! Τη χτένιζα, την ψύλλωνα (εννοεί ότι της έβγαζε τους ψύλλους) και την άρσεσε εμένα και... με πήρε νύφη. Ο γιος του (εννοεί "της") δε με ήθελε. "Μ' αυτήνα θα ζήσω;" είπε. Λιποθύμησε η πεθερά μου για να με πάρει εμένα» (MA179).

Η Α.Π. διηγείται ότι η μητέρα της έμεινε μαζί της όλη τη ζωή της, βοηθώντας την: «Δεν είχε άλλο παιδί. Έμεινε μαζί μου μέχρι τα βαριά της γηρατειά. Α! αυτή όμως έγινε αιτία και σήμερα ζω εγώ καλά, γιατί κοίταξε τα παιδιά μου και γω ήμουν..... 4 παιδιά έχω. Εε!! Τα κοίταζε αυτή, ήταν πολύ στοργική μάνα, και... Παρόλο που ήταν τελείως αμόρφωτη, αα δηλαδή αγράμματη, όχι αμόρφωτη, αγράμματη, πάρα πολλά ήξερε. Και διηγούνταν ωραία, αυτή ήξερε πιο καλά Διάφορες ιστορίες, εε τώρα που να θυμηθώ εγώ» (MA145), όπως και η Ζ.Δ.: «Ε η μητέρα μου 'κανα δύο χρόνια δεν βγήκε να πάει πουθενά, αρρώστησε, κάθε μέρα γιατρούς είχαμε στο σπίτι γι' αυτό φάγαμε και όλα τα λεφτά και αναγκάστηκε να βγει στη δουλειά ύστερα η μητέρα μου να μέχρι το (δυσνόητο) [...]» (MA128) ενώ και αυτή κάνει αναφέρεται και στην πεθερά της: «Η μητέρα μου μιλούσε ώσπου όταν πέθανε, η πεθερά μου σας λέω δεν ήθελε να αναφέρει για το Κουρί. Τώρα συγχυζόταν, δεν ξέρω τι πάθαινε, ίσως η γυναίκα γι' αυτό. Ήταν πάρα πολύ καλή, σαν πεθερά ήταν πολύ τέλεια, πάρα πολύ μ' αγαπούσε μπορώ να σας και πω πιο πολύ και απ' τα παιδιά της. Πάρα πολύ μ' αγαπούσε, Θεός σχωρέσ' την» (MA128). Τέλος, η Β.Ε. κάνει λόγο για το παράδοξο γεγονός να είναι παράλληλα έγκυος με την μητέρα της: «Η δικιά μου η μάνα γέννησε μαζί μου. [...] Κοίτα τώρα, η μάνα μου είχε παιδί. Παντρεύτηκα εγώ, κάνω κι εγώ παιδί. Ένα χρόνο διαφορά τα παιδιά» (MA162), πράγμα που εξηγούμε λαμβάνοντας υπόψη την νεαρή ηλικία που νυμφεύονταν οι γυναίκες.

Ο ρόλος της μητέρας σε παραδοσιακό πλαίσιο αποκτά ύψιστη σημασία, καθιστώντας τη γυναίκα πρόσωπο σεβαστό, ενώ η μητρότητα της δίνει την ευκαιρία να εκπληρώσει τον «προορισμό» της (Δραγώνα & Muncie, 2008: 123). Όπως αναφέραμε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, η τελευταία συντελεί και στη διαμόρφωση του ρόλου της γυναίκας ως μητέρας, ώστε εκείνη να μεταδίδει την προκρινόμενη από την κοινωνία αγωγή στα παιδιά της (Δαλακούρα, 2008: 295) ,

καθώς «διὰ τῶν εναρέτων γυναικῶν διοχετεύονται εἰς ὄλην τήν κοινωνία αἱ ἀγαθαί ἔξεις καί τὰ εὐγενῆ φρονήματα», επομένως ο ρόλος της μητέρας εξιδανικεύεται και τονίζεται η κοινωνική του σημασία καθώς από αυτόν φαίνεται να εξαρτάται η γενική ευημερία και πρόοδος της ανθρωπότητας (Δαλακούρα, 2008: 290).

4.3.3 Η κόρη

Λίγα είναι τα αποσπάσματα που αφορούν αποκλειστικά τον ρόλο της κόρης κυρίως διότι οι αφηγήτριες είτε δεν θυμούνται αρκετά περιστατικά από την παιδική τους ηλικία, είτε διότι αυτά που θυμούνται εξαντλούνται σχεδόν στη σχολική ζωή, είτε γιατί αναγκάζονται λόγω συνθηκών να αναλάβουν καθήκοντα που ξεφεύγουν από την παιδικότητα τους και εντάσσονται σε άλλους ρόλους.

Η Θ.Σ. θυμάται ότι, ως κορίτσι κυκλοφορούσε καθημερινά στην αγορά: «*Η μαμά μου στο σπίτι. Δούλευε στο σπίτι. Εγώ πήγαινα κάθε μέρα και ούτε οι Τούρκοι με πειράζανε, περνούσα ὅλη την αγορά μέσα στα σφαγεία και από κει λαχανόκηποι ἦτανε, μακριά ἦτανε το εργοστάσιο... ε, ἤμουνα σαν αγόρι εγώ, πηγαينوερχόμευνα και κανέννας δεν με πείραζε, κανέννας!*» (MA166), αναφερόμενη στην ελευθερία με την οποία κυκλοφορούσαν τα αρσενικά μέλη της οικογένειας, σε σχέση με τα θηλυκά (MA166) ενώ η Μ.Ε. θυμάται τον εαυτό της να βοηθά σε αγροτικές εργασίες αλλά να μη θέλει να μάθει να μαγειρεύει: «*Τότε, μας κουβαλούσαν ἔξω μικρά κοριτσάκια και μας ἴδιναν ἀπό ἓνα σφυρί, οὔτε θυμάμαι, πριόνι, κάτι μικρά κλαδευτήρια, να κόβουμε ἀπό τα δέντρα τα βλαστάρια που ἀνέβηκαν και πνίξανε τα λιόδεντρα. . Πού να μείνουμε να μάθουμε και μαγειρική! [...]*» (MA70) και διηγείται ότι κατά τον ξεριζωμό, εκείνη ως μαθήτρια, ἠθέλε να πάρει μαζί της τη σχολική τσάντα της: «*Και ὅταν ἔφυγα πήρα την τσάντα να φύγω, κοιτιόνταν ο κόσμος ο ἓνας τον ἄλλο, κι η μάνα μου μόλις την εἶδε στο καράβι, στο καΐκι, με καΐκια φεύγαμε, την παίρνει και την πετάει στη θάλασσα, νεύριασε, εἶχε και το μωρό στην ἀγκαλιά... Και μετὰ την εἶδα, σφαλισμένη που την πήρα, ἄμα την εἶδα που την φούσκωνε το κύμα, να κλαίω, να κλαίω «θέλω την τσάντα!*», μου δίνει κι ἓνα χαστούκι κι ἠσύχασα» (MA70).

Τέλος, η Κ.Α. αναφέρεται στο γεγονός του γάμου σε νεαρή ηλικία, φέρνοντας ως παράδειγμα την αδερφή της αλλά και τη μητέρα της: «*Δηλαδή δεν ἔζησε πολλά χρόνια η ἀδερφή μου εκεί με τον ἄντρα της. Μόλις παντρεύτηκε, ἦταν μάλλον ἓνας χρόνος νομίζω που ἔγινε το 1924. Η ἀνταλλαγή. Θα ἦταν κάπου 17-18 μήπως. Κάπου εκεί πάντως. Πολύ μικρές παντρεόντουσαν. Τα πιο παλιά χρόνια 13 χρονῶν ἀρραβωνιάστηκε η μάνα μου λέει και σε λίγο παντρεύτηκε» (MA198).*

Οι αναφορές στην παιδική ηλικία των κοριτσιῶν, πέρα από το κομμάτι της εκπαίδευσης που ἔχει ἤδη ἀναπτυχθεῖ, είναι ἀρκετά περιορισμένες, και αυτό γιατί πρώτον οι μνήμες είναι ἀρκετά περιορισμένες και δεύτερον γιατί και η ἴδια η παιδική ηλικία είναι περιορισμένης διάρκειας αφού την εποχή στην οποία ἀναφερόμαστε οι ἀρραβῶνες και οι γάμοι σε μικρή ηλικία είναι σύνηθες φαινόμενο, για λόγους κοινωνικούς, οικονομικούς ἀλλά και πολιτισμικούς, ὅπως οικονομική

κατάσταση των κατοίκων, η ανάγκη προίκας, η κατάλληλη βιολογική ηλικία της γυναίκας για τεκνοποίηση αλλά και η αποφυγή της μετανάστευσης (Θανάτσης, 1983: 126).

4.3.4 Η γυναίκα ως νοικοκυρά

Δύο από τις μάρτυρες θυμούνται ότι οι μητέρες τους δεν εργάζονταν καθώς ήταν αρκετά πλούσιες ή προέρχονταν από πλούσιες οικογένειες. Η Δ.Μ. αναφέρει πως η μητέρα της, χήρα σε νεαρή ηλικία *«Ούτε η μαμά εργάστηκε. Κανείς δεν εργάστηκε από την οικογένεια μας, δηλαδή, να πάει σε ξένη δουλειά, όχι, ούτε η γιαγιά, ούτε η μαμά, ούτε η αδελφή της.[...]η μαμά μου επί παραδείγματα επειδή είχε μείνει πάρα πολύ νέα χήρα και είχε πάει με τους γονείς της, δεν έγραψε τίποτα από ότι είχαμε, ούτε για το σπίτι ούτε για αυτά. Ότι έγραψαν, έγραψαν ο παππούς και η γιαγιά αυτήν την περιουσία που είχαν»* (ΜΑ02) και η Κ.Κ. εξηγεί για τη μητέρα της πως *«Όχι ποτέ δεν είχανε αργαλειό. Τίποτα δεν είχαμε. Ήτανε πλουσιοκόριτσο ήτανε η μαμά μου. Όταν έβγαινε τα φλουριά έτσι τα 'βαζε στο λαιμό της και μας»* (ΜΑ286).

Οι περισσότερες αφηγήτριες θυμούνται ότι οι μητέρες τους ασχολούνταν κατά κύριο λόγο με τα οικιακά. Η Κ.Α. θυμάται τη μητέρα της να ασχολείται με τη μαγειρική: *«Και τηγάνιζε τώρα εκεί η μαμά μου, δεν θυμάμαι αυτό, τι φαγητό και ζητούσα εγώ και μου βάζει σε ένα πιατάκι μικρό για να φάω έτσι»* και εξηγεί ότι οι νοικοκυρές μόνες τους αναλάμβαναν τις οικιακές εργασίες και μόνο σε εξαιρετες περιπτώσεις είχαν εξωτερική βοήθεια: *«Οι ίδιες, οι ίδιες οι νοικοκυρές. Τώρα σε πολύ βαριές δουλειές έπαιρναν Τουρκάλες. Οι Τουρκάλες πολύ σε χαμηλό επίπεδο ήταν από τους Έλληνες. Ναι, ναι. Όταν ήταν βαριές δουλειές. Αλλά οι καθημερινές δουλειές, ξισκόνισμα και αυτά ήταν της νοικοκυράς»* (ΜΑ198), πράγμα το οποίο επιβεβαιώνει και η Μ.Ε.: *«Μόνη της, μόνη της, ήταν νοικοκυρά άξια... [...] η μάνα μας ήτανε πολύ νέα, νεότατη γυναίκα ήτανε. [...] Ήτανε νέα, δεν μας έβαζε έτσι πολύ, ήτανε λίγο ιδιότροπη στη δουλειά, αλλά ήτανε κι άλλες δουλειές που αναγκάζονταν να δουν, δεν βλέπανε τόσο αυτά»* (ΜΑ70). Η Roetz και η Βαρουξάκη άλλωστε αναφέρονται στην παρουσία υπηρετών στο σπίτι όμως αφήνουν να εννοηθεί ότι μια νοικοκυρά κάνει μόνη της όλες τις δουλειές (Μπακαλάκη & Ελεγκίτου, 1987: 248).

Η Χ.Ε. θυμάται τη μητέρα της και τις υπόλοιπες γυναίκες να ασχολούνται με το πλύσιμο των λευκών ειδών: *«Η μάνα μου ήταν τόσο τιτίζα, καθαρή. Αφού τὰ πλενε τα ρούχα στην πατρίδα, τα φόρτωνε στο μούλαρι και πήγαινε και τα ξέπλενε [...] επειδή τρέχαν μπόλικά νερά εκεί και τα άπλωναν. Είχαν κλαδιά για εκεί, στην πατρίδα ήτανε όλο χόρτα. Και τα άπλωνε εκεί πέρα. Και περνούσες σαν πανηγύρι εκεί... (ήτανε κι οι άλλες γυναίκες που έκαναν το ίδιο;) ε, μερικές, αλλά η μαμά μου είχε όνομα, όταν περνούσε όλοι την κοιτάζαν»* (ΜΑ18). Η Γ.Χ. αναφέρεται στο «μαγκάλι»: *«Έπαιρνε με τη μασιά η νοικοκυρά κάρβουνα και τα έβαζε στο μαγκάλι. Μπακίρι μαγκάλι, μπακίρι. Μπακιρένιο με χέρια, τριμμένο έτσι να λάμπει. Το θυμιατό μας το μαγκάλι μας ήταν όλα τακίμι εσέκ που λέμε. Όλα ήταν. Η μάνα μου ήταν πολύ*

νοικοκυρά , εξαιρετική, [...]εξαιρετική νοικοκυρά» (MA06) και η Κ.Γ. στη μαγειρική και τη φιλοξενία : «Όταν ήρθε ο στρατός στη Σμύρνη να την ελευθερώσει οι Έλληνες; Χαλιά πόσα στρωμένα και αρνιά! Και ψήναν να φάνε. [...] Γιατί ήμασταν πρόθυμες. Όταν ερχόντουνε κανένας ή πρέπει να ανοίξουμε το σπίτι, να περιποιηθούμε» (MA52).

Μία συχνότατη ασχολία των γυναικών εντός του σπιτιού ήταν το εργόχειρο, είτε στο χέρι είτε με τη χρήση αργαλειού. Η Β.Ε. θυμάται τον εαυτό της από μικρό κορίτσι να ασχολείται με κέντημα, πλέξιμο και ραπτική: «Εμείς πάλι, αγόρι μου, πολύς νοικοκυρές και χρυσοχέρες.(Κεντούσατε;) -Ναι, βέβαια [...] Και τώρα κατά 'με, μάρτυρας είναι (κάποιος που είναι μαζί τους και ακούει την συζήτηση), μπορώ να σε βγάλω ό,τι σχέδιο θα κάνω, πλεκτό. Με το νου μου, ε! Θα κάνω σχέδιο, εγώ! [...] Έπειτα, από ράψιμο δεν ήξευρα, και εκείνο το καταφέρνω. Είμαστε έξυπνες οι Πολίτισσες και χρυσοχέρες, πολύ χρυσοχέρες είμαστε. Δεν ήμαστε τεμπέληδες άνθρωποι, κατάλαβες;» (MA162) και η Ζ.Δ. εξηγεί ότι εκείνη κέντησε την προίκα τη δική της αλλά και της αδερφής της: «Τους τα φτιάναμ', εγώ τα χέρια μου τι βελόνι!, ίσως απ' αυτά τρέμουνε. Κέντησα τη δική μου την προίκα, της αδελφής μου την προίκα - γιατί εκείνη δεν μπορούσε να μάθει, δεν ήθελε να μάθει, ένα αζούρ σκέτο έμαθε μόνο» (MA128) και θυμάται ότι πραγματοποιούνταν εκθέσεις χειροτεχνίας: «Κάναν εκθέσεις, τα κορίτσια κάναν πολύ χειροτεχνία, και τ' αγόρια κάναν αγορίστικα» (MA128). Ακόμα, διηγείται ότι όταν η μητέρα της κυοφορούσε μωρό, είχε δηλώσει πως "ό,τι κι αν κάνω, αγόρι-κορίτσι, στου σχολείου την πόρτα θα το πετάξω", εννοώντας ότι θα το έκανε για να μάθει γράμματα, πράγμα που άκουσε η δασκάλα και «την έκανε ζευγάρι μαξιλάρια, πάρα πολύ ωραία ήτανε, και τα είχε σας λέω» (MA128).

Από την άλλη, η μητέρα της Π.Κ. ύφαινε στον αργαλειό: «Μες το σπίτι εργαλείο είχε η μάνα μου. Έφαινε, έφαινε η μάνα μου» (MA171) ενώ για την ενασχόληση της μητέρας και της γιαγιάς της με τον αργαλειό μιλά και η Α.Θ.: «Είχε και αποθήκη άλλη κάτω, είχε πλυσταριό η γιαγιά μας είχε τον αργαλειό [...] (Η μητέρα;) Ε την είχε η γιαγιά ύφαινε» (MA288), εξηγώντας ότι η ασχολία τους ήταν η μεταξουργία, καθώς «έκαμνε κουκούλια» και «το έκανε και νήμα. Πήγαινε στο εργοστάσιο, το έκανε μεταξύ και ύστερα ύφαινε [...] Οι Τούρκοι έφερναν για να τις υφάνει αν δεν είχε δουλειά ύφαινε από τα χωριά» (MA288). Η Α.Θ. θυμάται όλη σχεδόν την διαδικασία που απαιτούνταν για την επεξεργασία του μεταξίου: «Η γιαγιά μου απ' ό, τι θυμάμαι ψάθα και άναβε σ' ένα κουτί μέσα το σπόρο και το βαζε με το δάχτυλο κι αυτά με τη ζέστη άνοιγαν κι ύστερα τα 'βαζε εκεί στη ψάθα και έβγαζε μυγιές, ψιλά-ψιλά(δεν ακούγεται καθαρά)σ ένα πιάτο μεγάλο κι εκείνο μεγάλωνε και ύστερα τα 'βαζε στην ψάθα και όλο μουριές έτρωγαν κι ύστερα έβαζε γύρω-γύρω -εδώ κάτι σκούπες που έχει-τέτοια θυμάμαι έβαζε και κείνα έμπαιναν εκεί μέσα και γίνονταν τα κουκούλια. Αυτά τα θυμάμαι καλά [...]» (MA288).

Το εργόχειρο, κυρίως μετά την εγκατάσταση στη Θεσσαλονίκη ήταν πλέον ένα μέσο ώστε οι οικογένειες να κερδίζουν τα προς το ζην, κυρίως αυτές που η μητέρα είχε μείνει πλέον μόνη της. Έτσι, η Β.Α. θυμάται ότι η μητέρα της έπλεκε και έκανε κεντήματα, τόσο στην Προύσα όσο και στην Κάτω Τούμπα, αφού με αυτόν τον τρόπο εξασφάλιζε την επιβίωση της οικογένειάς της, μετά το θάνατο του συζύγου της: «*Μικρά ήμασταν, εκείνη έπλεκε, έκαμνε, κεντήματα και τέτοια ώσπου μεγαλώσαμε να, πήγα εγώ στη δουλειά κι η άλλη η αδελφή μου, η μεγάλη πήγε στη δουλειά, δούλευε στο αμερικανικό κολλέγιο εδώ [...] ήταν έγκυος λέει η μαμά μου, όταν σκοτώθηκε, έμαθε ότι σκοτώθηκε ο άντρας της. [...] έπλεκε και κεντήματα έκαμνε, δαντέλες έπλεκε με τέτοια κι αυτά. [...]*» (ΜΑ127) και συνεχίζει ότι και στη Θεσσαλονίκη: «*κι εδώ ακόμα που 'ρθαμε, απ' τον Άι-Φανούριο μας βοηθούσανε, γιατί χήρα γυναίκα, με τρία παιδιά, έτσι τα 'βγαζε πέρα. [...] ναι, ναι, ναι κι εδώ, κι εδώ, κι εδώ, κι όλη τη γειτονιά, παντρευόνταν τα κορίτσια [...] τους έκαμνε, καμιά, κανένα για μαξιλαράκι για κανένα [...]*» (ΜΑ127).

Το εργόχειρο αποτελούσε μέρος της επαγγελματικής κατάρτισης που απευθύνεται στα κατώτερα οικονομικά και κοινωνικά στρώματα, και διδάσκεται σε σχολεία *Άπορων Κορασίων* (Δαλακούρα, 2008: 301). Ωστόσο, μετά την εγκατάσταση στη Θεσσαλονίκη, το εργόχειρο αποτελεί μέσο επιβίωσης εφόσον τα πράγματα αλλάζουν, και είναι μία από τις συχνότερες απασχολήσεις που επιλέγουν οι γυναίκες καθώς σχετίζεται με τον οικιακό τους προσανατολισμό και δηλώνεται εύκολα ως «εργασία από το σπίτι» ή «εργασία ως συμβοηθούσα μέλη» (Αβδελά, 2002: 342). Διαπιστώνεται άλλωστε μέσα από τις μαρτυρίες των προσφύγων ότι πολλές από τις γυναίκες αξιοποίησαν τις ικανότητες τους στο εργόχειρο για να κερδίσουν τα προς το ζην, όπως θα δούμε και στο επόμενο κεφάλαιο.

Όπως ήδη αναφέραμε, ο ρόλος της νοικοκυράς είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένα με τη γυναίκα την οποία μελετούμε, γεγονός που προκύπτει τόσο από τις μαρτυρίες των προσφύγων και τα βιώματα τους όσο και από τη βιβλιογραφία.

Η Νιξαρλίδου αναφέρει ότι σε άρθρο του περιοδικού Ελληνίς με τίτλο «*Σύνδεσμος προς διάδοσιν οικοκυρικών σπουδών*», η αρθρογράφος υπογραμμίζει ότι το νοικοκυριό ανάγεται σε «*πολύπλοκη επιστήμη*», η οποία έγινε αντικείμενο μελέτης και παρατήρησης από επιστήμονες και καλλιτέχνες, αφού «*το βασιλείο δράσης για κάθε γυναίκα πρέπει να βασίζεται σε επιστημονικά θεμέλια, μόνο έτσι η γυναίκα θα μπορέσει να διακρίνει και να εκτιμήσει το σημαντικό έργο που επιτελεί*» (Νιξαρλίδου, 2013: 85). Ακόμα, η άγνοια του νοικοκυριού μπορεί να δημιουργήσει πλείστα κακά μεταξύ των οποίων είναι αρρώστιες, αλκοολισμός, θνησιμότητα παιδιών, σπατάλη, ηθική κατάπτωση και διαφθορά και οι συνέπειες της αποτυχίας της γυναίκας στα οικιακά της έργα επηρεάζουν όλη την οικογένεια (Α. Μπακαλάκη & Ε. Ελεγκίτου, 1987: 248-249).

Η ίδια η εκπαίδευση των γυναικών προσανατολίζεται στο κομμάτι αυτό αφού στα σχολεία θηλέων κυρίαρχο μάθημα είναι το εργόχειρο και η οικιακή οικονομία,

από το νηπιαγωγείο μέχρι το διδασκαλείο, παρέχοντας στις μαθήτριες γνώσεις για την άσκηση του ρόλου της οικοδέσποινας , γνώσεις δηλαδή σχετικές με την παραγωγή και τη συντήρηση του αναγκαίου ιματισμού, τη διαχείριση του οίκου, την επίβλεψη του οικιακού προσωπικού, τη μέριμνα για την υγιεινή και τη διατροφή, την περίθαλψη και την ψυχαγωγία της οικογένειας (Δαλακούρα, 2008: 288).

Ακόμα ένα άρθρο του περιοδικού *Ελληνίς*, της Α. Ταρσούλη, αναφέρεται στην ιδανική νοικοκυρά, αξιοποιώντας το παράδειγμα της Αθηνάς Μπεκ, διδάσκουσας στην Επαγγελματική Σχολή , τονίζοντας το *«πόσον είναι απαραίτητον εις τα κορίτσια πάσης κοινωνικής τάξεως να μανθάνουν μαζί με τας άλλας διακοσμητικές των σπουδών και την οικοκυρωσύνην, προετοιμάζουσαι ούτε την ιδίαν των ευδαιμονίαν. Να το κάμουν δε μόδα, όπως το τραγούδι, το πιάνο, τη ζωγραφική, [...]»* , επομένως αντιλαμβανόμαστε ότι το νοικοκυριό και η διαχείριση του οίκου είναι κάτι που αφορά τις γυναίκες όλων των κοινωνικών στρωμάτων και θεωρείται σπουδαιότερο και από τυχόν πνευματικές ασχολίες αφού *«αυτά που αναφέραμε μπορεί να περάσει και μία ημέρα χωρίς να τα σκεφθούμε, ενώ τους βασανιστικούς κνισμούς της πείνης, αν δεν ξεύρομε να μαγειρεύσωμε δύο φορές την ημέρα, δεν θα τους αποφύγωμε»* ενώ συνδέεται με την αποστολή των γυναικών ως μητέρων να εμφυσήσουν στα μέλη της οικογένειας εθνική συνείδηση: *«Η γυναίκα είναι η βασίλισσα του οίκου και έχει πολλά με δικαιώματα, αλλά και βαρέα καθήκοντα. Πρέπει λοιπόν να συγκεντρώνει όλες τας αρετάς και τα προσόντα εκείνα, που απαιτούνται δια να διοικήσει τα μικρά της κράτος, την οικογένειαν, από το οποίο θα πηγάζει το γενικό καλό για το μεγάλο κράτος που λέγεται Πατρίς, και πλατύτερα Ανθρωπότης»* (Νιξαρλίδου, 2013: 87).

Αντίστοιχες αναφορές γίνονται και από την Πρεβεζιώτου, τη διευθύντρια του περιοδικού *Βοσπορίς* που εκδιδόταν στην Κωνσταντινούπολη από το 1899 έως το 1906, η οποία προέβαλε τη σπουδαιότητα της γυναικείας φιλανθρωπικής δράσης, υποστήριζε ότι οι γυναίκες έχουν οριστεί για να πραγματοποιήσουν *«επί της γης τα ύψιστα ιδεώδη»* και να εκπληρώσουν τη φιλανθρωπική τους κλίση και όχι για να *«λειτουργούν και να εργάζονται όπως οι άνδρες»* και επαινούσε τις γυναίκες εκείνες που κατανοούσαν και συμμετείχαν σε αυτή τη *«θεάρεστη και άξια συγχαρητηρίων αποστολή»* (Αναγνωστοπούλου, 2012: 131).

Η γυναικεία εκπαίδευση οργανώνεται με βάση «επιστημονικές» αντιλήψεις που παγιώνουν παραδοσιακές αντιλήψεις και δικαιώνουν κοινωνικές διαχωριστικές γραμμές και προσανατολίζεται στη συντήρηση του κοινωνικού αποκλεισμού επιβάλλοντας την ιδέα αυτή ως *«μονόδρομο και ιερό κοινωνικό ρόλο»* (Δαλακούρα, 2008: 296).

Ειδικότερα για τις γυναίκες των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων η μόνη κοινωνική διέξοδος είναι η ενασχόληση με τη φιλανθρωπία, γι' αυτό και αυτή ως επιδιωκόμενη στάση και πρακτική αποτελεί μέρος της συστηματικής εκπαίδευσης

των γυναικών στα ιδιωτικά σχολεία (Δαλακούρα, 2008: 296), σε αντίθεση με εκείνες τις γυναίκες των κατώτερων στρωμάτων όπου έχουν τη δυνατότητα ή μάλλον ανάγκη εργασιακής απασχόλησης, αφού αυτή είναι αποδεκτή μόνο για τις κοινωνικά αδύναμες ή άπορες γυναίκες (Δαλακούρα, 2008: 301).

4.4 Διαπιστώσεις

Η οικογένεια ως θεσμός και ως βίωμα συμπεριλαμβάνεται στις μαρτυρίες των προσφύγων και από αυτές προκύπτουν στοιχεία για το οικονομικό επίπεδο, μέσα από τις επαγγελματικές ασχολίες των γονέων και κυρίως του πατέρα, για τον ρόλο του άνδρα ως πατέρα και συζύγου πέρα από επαγγελματία. Ακόμα, είναι φανερός ο πολυδιάστατος ρόλος της γυναίκας, που τουλάχιστον στο οικογενειακό πλαίσιο φαίνεται να κυριαρχεί στην καθημερινότητα, αφού είναι εκείνη που διαχειρίζεται τα του οίκου, αν και μόνο αυτά.

Οι περισσότερες αφηγήτριες αναφέρονται με νοσταλγία στο πατρικό τους σπίτι, το οποίο περιγράφουν με λεπτομέρειες, αλλά και στις ασχολίες των γονέων τους, δίνοντας έτσι στοιχεία για το οικονομικό και βιοτικό επίπεδο και στις περισσότερες περιπτώσεις οι οικογένειες τους ανήκουν στα μεσαία κοινωνικά στρώματα.

Όσον αφορά τους ρόλους του συζύγου και του πατέρα, αυτοί παραμένουν σταθεροί και μετά το 1922. Ο άνδρας ως σύζυγος και πατέρας, είναι αυτός που έχει την ευθύνη για την επιβίωση της οικογένειάς του, όσον αφορά την εργασία και τα οικονομικά έσοδα του σπιτιού. Σαν πατέρας, είναι εκείνος που συνήθως παίρνει τις τελικές αποφάσεις σε θέματα εκπαίδευσης ή βοηθά στην καθημερινή μελέτη, αν βρίσκεται στο σπίτι αλλά γενικά είναι περιορισμένες οι σχετικές μαρτυρίες ενώ εξίσου περιορισμένες είναι οι μαρτυρίες που αφορούν τον ρόλο του συζύγου, ενώ, παρά το ότι υπάρχουν μαρτυρίες για κακοποιητικές και βίαιες σχέσεις μεταξύ συζύγων, δεν φανερώνεται να είναι ο κανόνας.

Τέλος, αναφορικά με τους γυναικείους ρόλους, είναι αυτοί που αλλάζουν και περισσότερο. Η γυναίκα, είναι εκείνη που πριν τον ξεριζωμό είναι υπεύθυνη για την οργάνωση του νοικοκυριού και την ανατροφή των παιδιών ως μητέρα ενώ φαίνεται, να έχει πολύ ενεργό ρόλο μαζί με τον σύζυγο, στη λήψη αποφάσεων περί της οικίας, μετά τον ξεριζωμό, ή ακόμα και πριν, αν ήταν ήδη μόνη της, είτε αναγκάζεται να συμμετέχει εξίσου ως εργαζόμενη στην εξασφάλιση της επιβίωσης, είτε, σε περίπτωση που ο σύζυγος έχει χαθεί στον πόλεμο, να σηκώσει η ίδια τα οικογενειακά βάρη και να εξασφαλίσει τα απαραίτητα και να λάβει τις αποφάσεις για την οικογένειά της. Τέλος, βλέπουμε ότι οι αφηγήτριες λίγες αναμνήσεις έχουν από τον ρόλο της κόρης, αφού αυτός είτε τις αφορά ως μαθήτριες, είτε, πολύ σύντομα, ως συζύγους, νοικοκυρές ή εργαζόμενες.

5. Κοινωνία: «Και η μητέρα μου δούλεψε σ' αυτό το χαλί, γιατί όλες οι Κουριώτισσες δουλεύανε»

Στο παρόν κεφάλαιο θα επιχειρήσουμε να σκιαγραφήσουμε τη θέση της γυναίκας στην κοινωνική ζωή τόσο στον τόπο καταγωγής τους όσο και στη Θεσσαλονίκη.

Οι υποενότητες που προκύπτουν από τα θέματα που αναδύονται μέσα από τις μαρτυρίες είναι οι εξής:

- Τόπος καταγωγής
- Κοινωνική και θρησκευτική ζωή
- Η θέση της γυναίκας στην κοινωνία
- Εργασία
- Κοινωνική ζωή και κοινωνική αντιμετώπιση
- Ενδυμασία

Ιδιαίτερη σημασία αποδίδουμε στον τρόπο που οι μάρτυρες ως γυναίκες, αντιλαμβάνονται τον ρόλο της γυναίκας εντός του κοινωνικού πλαισίου (στη δημόσια σφαίρα) είτε ως εργαζόμενη εκτός της οικίας της είτε ως συμμετέχουσα στην κοινωνική και θρησκευτική ζωή, με κυριότερη την παρουσία της και την αναφορά του ρόλου της στα έθιμα του γάμου, της βάφτισης, της φιλοξενίας, των εορτασμών, σε ρόλους δηλαδή που με βάση τα δεδομένα της εποχής, θεωρούνται «γυναικείοι».

5.1 Τόπος καταγωγής

Οι περιγραφές των τόπων καταγωγής των αφηγητριών είναι στοιχείο που εντοπίζεται έντονα στις μαρτυρίες τους, αφού αναφέρονται σε αρκετές λεπτομέρειες για τον τρόπο με την οποία ήταν δομημένες οι πόλεις, την τοποθεσία τους, το κλίμα, τους τρόπους μετακίνησης, τη διοίκηση και τις ασχολίες των κατοίκων.

Ξεκινώντας από τη Σμύρνη, η Κ.Γ. θυμάται χαρακτηριστικά και περιγράφει πως «*Η Σμύρνη είχε ...(χάνει λόγια) ήταν πλούσιο μέρος παιδί μου. [...] Είχε ωραία χωριά η Σμύρνη και πλούτος κατεβάζανε πολύ [...] επειδής ήταν η Σμύρνη και είχε διάφοροι Τούρκοι κι αυτοί γενούντανε και δουλειά. Βουρλά! Το πλούτος που 'βγαζε τη σταφίδα, το σταφύλι, τα Βουρλά που λένε. [...] Αυτά ήταν όλα χωριά της Σμύρνης και βγάζαν τη σταφίδα και βγάζανε τα σύκα και βγάζανε διάφορα πράματα. [...] Τραμ! Τραμ είχαμε, και άμαξες αυτές ξέρεις οι άμαξες, με τα αλόγατα. [...] Είχαμε βέβαια και τραίνα! Και τραίνα είχαμε, πως δεν είχαμε; Και τραίνα είχαμε! [...] Γενούντανε μεγάλα εμπορεύματα, σου λέω καταλαβαίνεις; Πλούτος, κορίτσι μου, βέβαια!*» (ΜΑ52) ενώ η Γ.Χ. συμπληρώνει πως «*Η Σμύρνη είχε τρένο ξηράς. Όχι το τρένο αυτό που πάει*

Αθήνα. Είχαμε το τρένο, άλλη συγκοινωνία [...] Η πόστα είναι, κουβαλάει αλόγατα κουβαλάει πρόβατα τέτοια πράγματα, μπροστά είναι η μηχανή και πίσω είναι τα βαγόνια που κάθεται ο κόσμος. Κατάλαβες; Και πίσω είναι η πόστα. Αυτό το τρένο, γυρνούσε με κάρβουνο. Τροφοδοτούνταν με κάρβουνο. Μ' αυτό ταξίδευαν και πήγαιναν [...] Είχε ωραία σπίτια η Σμύρνη [...] όχι σε μια περιοχή. Είχε Τούρκους που είχαν ωραία σπίτια κι είχαν και γείτονες Έλληνες» (ΜΑ06).

Η Κ.Φ. αναφέρεται στον τρόπο διασκέδασης στην περιοχή «Του Παπά η Σκάλα», ένα πλούσιο προάστιο της Σμύρνης: «Εκεί 'χε τραγουδιστές!!! [...] Και χορεύανε, είχε καφενεία. [...] Με τα τουμπανάκια, όλο χαρές ήτανε και γέλια!!! Ύστερα είχε ένα τρενάκι - τότες τα τρενάκια ήταν με τα άλογα, τρένο με τ' άλογα ήτανε. [...] Είχε ένα τρενάκι με τ' άλογα και πηγαίνανε, είχε καφενεία εκεί στη θάλασσα, είχε τραγουδιστίνα, είχε είχε, είχε...» (ΜΑ41) ενώ η Χ.Μ. αναφέρεται στην Φιλαδέλφεια: «Φιλαδέλφεια ήταν παρακάτω από τη Σμύρνη [...] Όχι, δεν είχαμε θάλασσα εμείς. Δεν είχαμε. Η θάλασσα ήταν στη Σμύρνη. Αμπέλια πάρα πολλά είχε [...] Πλατείες... είχε πλατείες. Δρόμους είχε, αμπέλια πάρα πολλά είχε! [...] Το καλοκαίρι έβγαζαν και... και την έστελναν έξω, στο εξωτερικό. Πολλή σταφίδα είχε. [...] Λουτρά, είχαμε λουτρά [...] Είχε και ευκατάστατους, είχε και... διάφορους» (ΜΑ184) ενώ τη μαρτυρία συμπληρώνει και η Α.Θ. από την ίδια πόλη: «Είχανε περίπτερο, τσιγάρα που πουλούσανε. Είχαν αγορά μεγάλη. [...] Το Σάββατο γινόταν παζάρι. Έρχονταν από γύρω απ τα χωριά, Σιτάρι θέλεις; Κρέας; Κρέας πάντα βρίσκονταν. Μαγειρία, αυτά; Απ' όλα είχε. Κατέβαζαν βούτυρο, τυριά, τουλούμια, απ' όλα. Είχαμε παζάρι. [...] Ναι, είχε διώροφα, είχε τριώροφα, είχε ωραία σπίτια» (ΜΑ288).

Τέλος, η Μ.Σ. από τα Βουρλά της Σμύρνης αναφέρει ότι «Εμείς στα Βουρλά, τα αμπέλια που πηγαίναμε και κάναμε καλοκαίρι εκεί πέρα, που είχαμε εξοχικά, εμείς εκεί πέρα δε λέγαμε όπως ήταν αυτά εδώ πέρα, εεε, αυτές, πώς τα λένε, βίλες. Κατού αυτές κουλάδες τις λέγαμε. [...] Ήτανε τα γαιδουράκια και ήτανε - καρότσες τις λέγαμε - αμάξια που πήγαιναν στη Σμύρνη [...] αυτοκίνητα και τέτοια δεν υπήρχανε» (ΜΑ48) ενώ τέλος, η Θ.Σ. από το Ουσάκ (κοντά στη Σμύρνη, προς το εσωτερικό της Μ. Ασίας), θυμάται πως «Για να πάμε ας πούμε από το σπίτι μας στη γιαγιά μου, με δαδιά, μεγάλα δαδιά, ανάβαμε τα δαδιά..., με δαδιά πηγαίναμε στα σπίτια. [...] Χώμα, χώμα... χωματένιος δρόμος, χωματένιος [...] Ήταν μεγάλη πόλη, καλέ... τούρκικη γειτονιά χώρια ήταν, αρμένικη χώρια, εκκλησία είχαν και οι Αρμένιοι. Η δικιά μας η γειτονιά χώρια ήταν, Έλληνες» (ΜΑ166).

Όσον αφορά τις ασχολίες των κατοίκων, η Κ.Φ. ότι στο προάστιο «Του Παπά η Σκάλα», κυριότερα επαγγέλματα είναι του εμπόρου, του ψαρά αλλά για μεγαλύτερα μαγαζιά έπρεπε κανείς να μεταβεί στη Σμύρνη: «Είχανε μαγαζιά, είχανε, εμείς από εκεί πη(γ)αίναμε και ψωνίζαμε απ' τα μαγαζιά [...] Άλλοι ήτανε ψαράδες. [...] Τσαγκάρικα, αυτά έπρεπε να πας στη Σμύρνη για να βρεις παπούτσια και φουστάνια τότες [...] βέβαια, από τη Σμύρνη. Απ' τη Σμύρνη. Έπρεπε να μπεις στο τρενάκι να πας στη Σμύρνη μέσα, για να... Είχε μαγαζιά για να πας να ψωνίσεις απ' την πόλη τι

ήθελες» (ΜΑ41), όπως συμπληρώνει και η Κ.Γ: «Καθένας τη δουλίτσα του. Άλλος μανάβης, άλλος μπακάλης, άλλος, δεν ξέρω, φούρναρης. Έμποροι καλοί, εμπόριο, μαγαζιά πολλά, σας είπα, τα σύκα, η σταφίδα. Ο κόσμος εδούλευε σ' αυτές τις δουλειές. [...] Απ' όλα! Απ' όλα φέρνανε μέσ' τη Σμύρνη» (ΜΑ52).

Η Α.Θ. από τη Φιλαδέλφεια αναφέρεται στις αγροτικές δραστηριότητες της περιοχής: «Ήταν πλούσιοι πολλοί, ήταν ένας που τον έλεγαν...Δε ξέρω, να το θυμηθώ, τέλος πάντων. Είχε πολλά στρέμματα, είχε 100 στρέμματα, σου λέει 100 στρέμματα, ολόκληρο τσιφλίκι! Είχε εργάτες, μέσα, μούτσα καρφιά, έκαναν, φούρνο είχε, μοιράζαν στους εργάτες ψωμιά έδιναν, είχαν παιδιά, κοντά στ' αμπέλι μας ήτανε το καλοκαίρι πήγαινα.[...] Είχανε όλοι ,το καλοκαίρι όλοι στ' αμπέλια ήτανε έκαναν και σταφίδα. Τρυγούσανε τ' άπλωναν τα μάζευαν, ύστερα έρχονταν μηχανή τα καθάριζαν έρχονταν έμπορος τα έδιναν» (ΜΑ288). Αντίστοιχα, και η Μ.Σ. από τα Βουρλά αναφέρεται στην αμπελουργία και την παραγωγή και εμπόριο σταφίδας: «Ήταν οι αυτοί τους αμπελουργοί, αμπέλια είχανε και ο τόπος παράγει εκεί πέρα σταφίδα. . Εκεί λοιπόν ήτανε μια ώρα μακριά ο δρόμος, βγαίναμε έξω και ήτανε τα μαγαζιά που κάνανε τις σταφίδες. Είχαν τα κασάκια και κάναν και σταφίδες, γιατί τα στέλνανε στο εξωτερικό. Ερχόταν τα βαπόρια από εκεί και αυτά παίρνανε [...]στα Βουρλά είχανε πολλά αμπέλια, πολλές ελιές. Και εμπόριο. Αυτές οι δουλειές, αυτές τις δουλειές κάναν οι άνθρωποι. [...] Τα Βουρλά είχανε να λένε για τη σταφίδα που ήτανε η παραγωγή του τόπου» (ΜΑ48). Τέλος, η Θ.Σ. από το Ουσάκ αναφέρει ότι στην πατρίδα της υπήρχε εργοστάσιο στρατιωτικών ρούχων αλλά και άλλα εργοστάσια, όπου δούλευαν αρκετοί από την περιοχή: «Αυτό το εργοστάσιο έβγαζε αυτά, κουβέρτες, σαλάκια έβγαζε λέγανε, στρατιωτικά ρούχα για να ράψουνε, τέτοια υφάσματα έβγαζε, το... στο Ουσάκι, το Ουσάκι όλο εργοστάσια ήτανε κορίτσι μου. [...]Αυτό σε λέω, κουβέρτες έβγαζαν» (ΜΑ166). Πέρα από τα εργοστάσια αυτά, το Ουσάκ αποτελούσε το κέντρο παραγωγής χαλιών του 19ου αιώνα, μια ασχολία την οποία αρχικά ασκούσαν αποκλειστικά οι μουσουλμάνοι όμως στο τέλος του αιώνα αυτού, περίπου 2.500 άτομα, κυρίως Ελληνίδες και Αρμένισσες, διείσδυσαν στον τομέα αυτό, ασκώντας τη δραστηριότητα με τους αργαλειούς που ήδη διέθεταν και χρησιμοποιώντας τα σπίτια τους ως χώρο εργασίας (Παναγιωτόπουλος, 1983: 104).

Από τα τέλη του 19ου αιώνα, αναδεικνύεται η εικόνα της ελληνικής Σμύρνης, όπου Έλληνες και Ελληνορθόδοξοι, Λεβαντίνοι και Αρμένιοι ίδρυσαν δικές τους επιχειρήσεις και διείσδυσαν κυρίως στο εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο ενώ αντίστοιχα φαινόμενα παρατηρούνται στη βιομηχανία, στην οποία κυριαρχούν οι Έλληνες (Καραδήμου-Γερολύπου, 2016: 267). Μετά το 1876, στην πόλη προστέθηκαν σχεδόν 40 εκτάρια γης, και δημιουργήθηκαν νέες συνοικίες και προάστια, η καινούρια προκουαία ήταν ο πλέον εμπορικότερος δρόμος όπου βρίσκονται οι νέες εγκαταστάσεις αναψυχής, τα θέατρα, τα ξενοδοχεία, και οι ακριβές κατοικίες σχεδιάζονταν και υπογράφονταν από αρχιτέκτονες, ντόπιους και

ξένους (Καραδήμου-Γερολύμπου, 2016: 268). Πάντως, παρά την ανάπτυξη της παλιάς παραδοσιακής αγοράς, η καρδιά της πόλης είχε πλήρως μετατοπιστεί και βρισκόταν στις νέες συνοικίες και δεν είναι ίσως τυχαίο το ότι στην ευρύτατα αποδεκτή εικονογραφία και αναπόληση της Σμύρνης η «νέα» πόλη είναι εκείνη που εμφανίζεται, οι σύγχρονες δηλαδή ευρωπαϊζουσες περιοχές της και η εντυπωσιακή όψη της προς τη θάλασσα, αυτή ακριβώς που χάθηκε στην καταστροφή της Σμύρνης (Καραδήμου-Γερολύμπου, 2016: 269-270), εκείνες δηλαδή περίπου τις οποίες οι μάρτυρες περιγράφουν ως πλούσια, την «πιο πλούσια χώρα, που λέει ο λόγος, απ' όλα τα μέρη. Ότι φυλή ήθελες ήτανε μέσα.» (ΜΑ52).

Στη συνέχεια, και προς τα βόρεια, η Β.Α. από την Προύσα αναφέρει «Μεγάλη πόλη ήτανε, είχε κι εκεί τα μπάνια που κάνουν τα ιαματικά, τα ζεστά που λένε. Το, που βγάζουν τα μεταξωτά κι αυτά» (ΜΑ127), χωρίς να θυμάται περισσότερες λεπτομέρειες ενώ η Σ.Α. από τους Ελιγμούς της Προύσας θυμάται περισσότερα: «Θάλασσα είχαμε, πολύ ωραίο χωριό ήτανε [...] το λέγανε Μικρό Παρίσι. Τόσο ωραίο χωριό που ήτανε, είχαμε ωραία θάλασσα, δέντρα, πολύ ωραίο χωριό ήτανε [...] Είχαμε πάρα πολλά ελαιόδεντρα. Πάρα πολλά, λάδια κάναμε, όλα αυτά, σταφύλια, πολλά και τα άλλα τα φρούτα ερχόταν δεύτερα. Δηλαδή, ε το πρώτο ήτανε τα ελαιόδεντρα και μετά ερχόταν τα σταφύλια [...] είχαμε θάλασσα, είχαμε ψαράδες, είχαμε πολύ ωραίο χωριό [...] (η συγκοινωνία γινόταν) με άλογο και τα άλλα με θάλασσα, με πλοία, ερχότανε πλοία [...] όχι. σιδηρόδρομος υπήρχε στα Μουδανιά» (ΜΑ61). Η Μ.Ε. από την Τρίγλια έζησε στην Προύσα από το 1913 έως το 1919, λόγω του πρώτου διωγμού του 1914, και συγκρίνει το χωριό της με την πόλη: «Ήταν πολύ πιο μεγάλη! Είχε εκκλησία, είχε σχολές μεγάλες, του Γένους, είχε νοσοκομεία μεγάλα, πλάγιασα κιάλας εκεί, πέρασα τύφο εξανθηματικό... λίγο έλειψε να μείνω περσινή κι εγώ και η μητέρα μου, κι οι δυο μαζί. Ήμασταν 6 άτομα, μόνο η μητέρα μου κι εγώ γλιτώσαμε... Όχι, δεν είχε... (ενν. νοσοκομείο στην Τρίγλια) Κι ούτε άλλα που χρειάζονται, όπως αυτά τα «κουτούκια», κουτούκια τα λέγανε τούρκικα. Κουτούκια είναι τα χαρτιά, οι εφορίες, όλα αυτά, ήταν στα Μουδανιά. Πολύ κοντά και πιο μικρά τα Μουδανιά σαν τόπος, αλλά ήταν πιο εξυπηρετικός. [...] Το τσαρσί ήταν η αγορά που πήγαιναν και πουλούσαν, είναι και τώρα στην Προύσα τσαρσί, με καταστήματα μέσα, κλειστό, στοές, κι έχει διάφορα, χρυσοχοεία, έχει απ' όλα τα άλλα είδη, ό,τι χρειάζεται ο κόσμος στο τσαρσί είναι. Κι αυτοί που έχουν τα μαγαζιά τα βγάζανε και λίγο παραέξω να φαίνονται, όπως κάνουμε κι εδώ» (ΜΑ70) ενώ αναφέρει αρκετές λεπτομέρειες και για την Τρίγλια: «Η Τρίγλια ήτανε σε ανώμαλο (εννοεί έδαφος;)... όπως είναι το Πανόραμα, έτσι ήτανε, αμφιθεατρικό. Κι εμάς ήταν στη μέση του χωριού. Χωριό δεν ήταν, κωμόπολη, αλλά μπροστά στην Προύσα που είδαμε, ήτανε μετά κατώτερη που γυρίσαμε το '19, μου φάνηκε χωριό... [...] ήταν κάτω οι αποθήκες, το κελάρι και βάζανε μέσα τα όσπριά τους κι ό,τι είχανε... Αλεύρια και τέτοια τα αγοράζανε από το παζάρι. Κάθε Κυριακή γινόταν αγορά εκεί κι από άλλα χωριά φέρνανε. Στη μέση του χωριού. Η Τρίγλια ήταν η θάλασσα, παραλία και χώριζε από

‘δω ύψωμα κι από ‘κει ύψωμα και στη μέση ήταν η πλατεία, ήταν ωραία, πλατάνους είχε, βρύσες ωραίες, τρέχανε νερά συνέχεια, κρύα νερά τρεχάμενα... Σιντριβάνι δεν ήτανε, οι βρύσες ήτανε με σίδερο σκέτο, έτρεχε το νερό, «μπουνάρμπεσι(;)» που λένε... Κρύα νερά, υψώματα, βουνά είχε γύρω πολλά και ωραία μοναστηράκια είχε παραέξω [...] Πήρε το όνομα από τα ψάρια η Τρίγλια. Είχε και ποτάμι στη μέση και το είχανε όλο από πάνω με χοντρά ξύλα, έτσι όπως βάζουν στις οικοδομές τις σκαλωσιές, κι έκλεινε ο μισός ο δρόμος στο ποτάμι. [...] Κάνανε δρομάκια όπου ήθελε ο καθένας, κατέβαιναν σκαλάκια, κι έτσι έβρισκες... Η πιάτσα, το κέντρο, εκεί δεν κάνανε μπάνιο. Εκεί τρέχανε όλα από κάτω, ήταν αυτό που λένε το ποτάμι, «ντερές», πως το λέγανε [...]»(MA70).

Στην περιοχή αυτή, οι περισσότεροι κάτοικοι «Ήταν όλοι κτηματίες οι άνθρωποι της Τρίγλιας, είχαν τη ζήση τους αλλά ήταν ακίνητη περιουσία όλη. [...] Όλοι γενικά οι Τριγλιανοί ήταν νοικοκυρεμένοι άνθρωποι» (MA70), αναφέρει η Μ.Ε. ενώ η ίδια σημειώνει ότι στην περιοχή τους υπήρχαν και ηθοποιοί οι οποίοι διοργάνωναν θεατρικές παραστάσεις για τους κατοίκους, προκαλώντας θαυμασμό για το πνευματικό επίπεδο της περιοχής: «Είχαμε, είχαμε. Οι Έλληνες τα κάνανε αυτά. Παιζανε και τη «Γκόλφω» και την «Εσμέ(;)» κι απόρησαν οι στρατηγοί. Ένας στρατηγός Ιωάννου το έγγραψε στην εφημερίδα, εκεί το διάβασα, κι έλεγε «μπράβο, δεν ήλπιζα από τόσο μικρό τόπο, να βγουν τόσο μεγάλοι επιστήμονες». Ήτανε η Τσάκωνα, η γιατρός, θεατρίνα, είχαμε επιστήμονες πολλούς και τους έδωσε συγχαρητήρια. [...] Με εισιτήριο. Για τους στρατιώτες του μετώπου κάνανε αυτά τα θέατρα [...] Οι ίδιοι. Ήτανε πολύ δραστήριοι όλοι. Ακόμα και ζωγράφοι που κάνανε τα σκηνικά... [...] Ήταν της δασκάλας μας μπαμπάς αυτός ο ζωγράφος που τα έκανε. Ήταν ωραία. Εγώ δεν πήγα στο θέατρο, αλλά από την κίνηση, από όλο τον κόσμο άκουγα [...]» (MA70).

Σύμφωνα με τον Ευαγγελίδη, (1931: 280-282) «*Ἡ Τρίγλια, κειμένη ἐν Β(όρειο)Π(λάτος) 40ο - 26' καὶ Α(νατολικό)Μ(ήκος) 26ο - 30', δεξιᾷ τῷ εἰσπλέοντι τὸν Κιανὸν κόλπον, οὕτω κληθέντα, ὡς ἐκ τῆς ἐν τῷ μυχῶ αὐτοῦ κειμένης πόλεως Κίου ἐν Βιθυνίᾳ, καθίστασαι ὀρατὴ μακρόθεν ἅμα ὡς παραπλεύση τις τὸ Ποσειδώνιον ἀκρωτήριον· εἶναι δὲ ἐκτισμένη ἀμφιθεατρικῶς μεταξὺ δύο λόφων τοῦ Σταυροπηγίου καὶ τῆς Κορακοφωλιᾶς 500 ποδῶν ὕψους, ἐκατέρωθεν τῶν ὄχθων τοῦ διασχίζοντος ταύτην κατὰ μῆκος χειμάρρου, ἐφ' οὗ πολλὰ πρὸς συγκοινωνίαν ἐκτίσθησαν λίθιναι καὶ ξύλιναι γέφυραι*». Διοικητικά και εκκλησιαστικά υπαγόταν στην Προύσα, όπως αντίστοιχα και οι Ελιγμοί, που αναφέρονται σε άλλη μαρτυρία. Από τον 18^ο αιώνα αλλά κυρίως τον 19^ο, στην περιοχή της Προύσας δημιουργήθηκαν συγκοινωνιακά και επικοινωνιακά δίκτυα, ναυπηγεία και εργοστάσια ενώ έντονο ήταν το ελληνικό στοιχείο στην περιοχή (Αναγνωστοπούλου, 1997: 79, 82-83, 105). Η Τρίγλια αναπτύχθηκε την περίοδο αυτή χάρη στην εξαγωγή ελιάς και ελαιόλαδου, καλλιεργήθηκαν αμπέλια ενώ και η σηροτροφία, η καλλιέργεια δηλαδή μεταξιού, ήταν ανεπτυγμένη (Ευαγγελίδης, 1931: 282). Τέλος, διέθετε θαλάσσια επικοινωνία

με την Προύσα και την Κωνσταντινούπολη, η εμπορική της κίνηση ήταν αυξημένη, και η αρχιτεκτονική της αποτυπώθηκε σε διώροφα και τριώροφα σπίτια, λιθόστρωτες οδούς και μεγάλα εκπαιδευτήρια, αφού την εποχή αυτή διέθετε εκτός από αλληλοδιδασκτικό δημοτικό σχολείο, αστική σχολή, νηπιαγωγείο και παρθενγωγείο (Παπαδοπούλου, 2010: 15-16). Μιλάμε επομένως για μια ιδιαίτερα αναπτυγμένη περιοχή της Μικράς Ασίας, όπως προκύπτει και από τη βιβλιογραφία και από τις μαρτυρίες.

Η Δ.Μ. περιγράφει την δική της πατρίδα, την Πάνορμο, στα βόρεια παράλια, κοντά στον Εύξεινο Πόντο: *«Ήτανε ωραιότατη πόλις, είχε πολύ ωραία ρυμοτομία και ήταν κέντρο συγκοινωνιακό με σιδηρόδρομο, ο οποίος σιδηρόδρομος ερχόταν καθημερινά από τη Σμύρνη, που ερχόταν από μέσα, και είχαμε και συγκοινωνία με την Κωνσταντινούπολη συνέχεια. [...] Στη Σμύρνη ήμασταν μακριά, ενώ στην Κων/πολη παίρναμε το βαπόρι το βράδυ και το πρωί ήμασταν στην Πόλη [...] Στην παραλία ήταν όλα τα σπίτια πέτρινα και ωραιότατα, διάφορα τριώροφα που ήταν οι πλούσιοι. Στο κέντρο λίγο πιο πάνω από την αγορά ήταν οι μικρομεσαίοι σχεδόν. Όλα όμως τα σπίτια ήταν διώροφα, τριώροφα σπίτια ξύλινα»* (ΜΑ02) ενώ η Σ.Α. από την Αρτάκη (βορειότερα της Πανόρμου) θυμάται ότι *«Η πόλη μας ήταν πολύ ωραία. [...] Και θάλασσα και ξηρά. [...] Δεκαπέντε κάπου χιλιάδες (κατοίκους) Βέβαια! Μα αφού ήτανε χερσόνησος. Κυζικηνή Χερσόνησος, είχαμε Δεσπότη! Ε βέβαια, ναι! Κυζικηνή χερσόνησος λέγεται. Ήμασταν ενωμένοι με την Πάνορμο! Αν κοβόταν η... εκεί, θα γινότανε νησί η πατρίδα μας. Αλλά ήμασταν ενωμένοι, κι από 'κει παίρνανε με την νταλικά, με τ' αυτό, και το τρένο μετά. Παίρναν απ' την Πάνορμο. Τρένο. Ναι, είχε. Εεε τότε δεν ήταν τόσο (μεγάλο, εννοεί το λιμάνι) όπως τώρα, να πούμε. Ήτανε, όπως σας είπα, τα καϊκία με τα πανιά! Οοο... Όχι, τόσο κοντά δεν μπορούσαμε (ενν. να κάνουν μπάνιο στη θάλασσα). Έπρεπε να πάμε επάνω στον Άγιο Συμεών»* (ΜΑ76).

Οι ασχολίες των κατοίκων της Πανόρμου αφορούν και πάλι στο εμπόριο, όπως αναφέρει η Δ.Μ: *«βέβαια οι περισσότεροι καταγίνονταν με εμπόριο [...] οι μεν Έλληνες ήταν έμποροι και κάναν διάφορα εμπόρια και βιοτέχνες, δηλαδή τι βιοτέχνες, είχανε καταστήματα. Ο παππούς π.χ. ήταν έμπορος κρεάτων και είχε και δυο καταστήματα κρεοπωλεία»* (ΜΑ02) ενώ η Σ.Α. αναφέρεται και στο επάγγελμα του ιδιοκτήτη καφενείου – καφετζή: *«Είχε καφενείο απέναντι στην εκκλησία. Στην εκκλησία μας! [...] Και όταν απολούσε η εκκλησία, «Θα πάμε στου Στράτου!».* Στράτο τον λέγανε. Όλοι, και οι παπάδες, οι πατεράδες. Όλοι, όλοι πηγαίνανε. Ήτανε ξακουστός ο καφετζής ο Στράτος» (ΜΑ76).

Η Ζ.Δ. περιγράφει αναλυτικά το Κουρί της επαρχίας Νικομηδείας: *«Το Κουρί ήταν ένα χωριό, όπως λέει η ιστορία, που το έχτισε η Αυτοκράτειρα Θεοδώρα. Έκανε τον Ταξιάρχη, την εκκλησία Ταξιάρχης - είχαμε τρεις εκκλησίες, τον Ταξιάρχη, τον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο και την Αγία Παρασκευή. [...] . Και μετά έγινε Κουρί. Δεν ξέρω, γιατί είχε μεγάλο δάσος, είχε πολύ πράσινο, και έτσι έγινε κι έμεινε Κουρί ως το τέλος. [...] Ναι, τοπική λέξη, στο οποίο - στο ελληνικό είναι - ένα μεγάλο δάσος. Ένα*

πολύ πράσινο δάσος. Και έμεινε Κουρί. Δεν ξέρω, ήταν πιο εύκολο, έμεινε Κουρί. Ήταν ένα πολύ εύφορο μέρος, πολύ όμορφο, είχε κάπου 800 σπίτια. [...] Ναι τότε, όταν φύγαμε από το Κουρί, είχε τόσα σπίτια, βέβαια. Ήταν έτσι αμφιθεατρικό μέρος, πολύ όμορφο, και το τελευταίο σπίτι έβλεπε τη θάλασσα. Είχαμε πολύ ωραία θάλασσα, πολύ καθαρή, πολλά ψάρια, ψαράδικα είχαμε πολλά. Οι Ζαμπετογλαίοι είχαν πολλά γρι-γρί (είδος ψαράδικου πλοιαρίου) και ψαράδικα πολλά. [...] Γιατί τα κουκούλια που βγάζαμε μεις τα πηγαίνουν στην Προύσα και τα πουλούσαν. Ή Μουδανιά ή Προύσα. [...]: Ξεφορτώναν, φορτώναν πάλι τα καϊκια, και τ' απόγευμα - τέτοια ώρα θυμάμαι, γιατί το σπίτι μας ήταν στη θάλασσα εμάς, πολύ παραλία, ήταν τριώροφο, υψηλό πολύ - ανέβαινα επάνω κι έβλεπα τα καϊκια, γλαράκια που ήταν στη θάλασσα πάρα πολύ ωραία, που ερχόντουσαν. Έτσι με τ' άσπρα τους τα πανιά. Γι' αυτό ξέρω ότι ήτανε πολύ κοντά. Η σκάλα που φόρτωναν τα καϊκια ήταν δίπλα από το σπίτι στην παραλία. Πολλές φορές θυμάμαι κάρβουνα στοίβες τσουβάλια. Ήταν ξύλα, καρπούζια σκορπισμένα έτσι, φορτώναν τα καϊκια, ήταν έτσι πολύ... πλούσιο μέρος. [...] Μιάμιση ώρα ήταν με το καϊκι (η Κωνσταντινούπολη), όταν φυσούσε η μπουκαδούρα. Γιατί ξέραν οι ναυτικοί ποια ώρα θα φυσήξει το πρωί το μελέμι, ποια ώρα θα φυσήξει η μπουκαδούρα για να ξεκινήσουν [...] Τα σπίτια θυμάμαι λίγα ήταν που ξεχωρίζαν. Όλα τα σπίτια είχαν σχεδόν ένα σχέδιο. Μονοκατοικίες, διπλοκατοικίες, λίγα ήταν τα τριώροφα, τελευταία που γίναν, το δικό μας ήταν τριώροφο το σπίτι» (ΜΑ128).

Όσον αφορά τις ασχολίες των κατοίκων, αυτές αφορούν τόσο την αλιεία όσο και το εμπόριο: «Είχε μπακάλικα, είχε ένα φούρνο, ήταν ο μόνος που έμεινε και δεν κάρηκε, ως το '88 που πήγα βρισκόταν αυτός ο φούρνος. [...] Είχε ψαράδικα κάτω [...]. Καφενεία είχε, ένα μεγάλο κέντρο είχαμε, το λέγαν «Και» (προφανώς "Que" στα γαλλικά). [...] Αν ήταν σαρανταδυό τα καϊκια ας ήταν πενήντα-εξήντα οι καπεταναίοι. Είχαν κι από μισό καϊκι, πολλοί είχαν και ένα καϊκι μοναχοί τους. Εκείνο το είδος είναι τα καϊκια, τα πανιά που είναι, εκείνα τα καϊκια. Πολλοί ήταν και συνέταιροι. Ας πούμε εξήντα ότι ήτανε. Οι άλλοι ήταν, κάρβουνα βγάζανε, ή ξύλα, κτίσται ήτανε, μαραγκοί, τσαγκάρηδες, είχαμε δυο τρία τσαγκάρικα. [...] Ψάρια πολλά. Πολλά ψάρια» (ΜΑ128).

Το Κουρί, με βάση τη βιβλιογραφία, βρισκόταν σε πολύ ωραία θέση λίγο πριν την είσοδο του Αστακηνού κόλπου και διοικητικά ανήκε στο καϊμακαμλίκι Γιάλοβας, του σαντζακίου Νικομηδείας ενώ βρισκόταν και σε συχνή επικοινωνία με την Κωνσταντινούπολη, από τη οποία απείχε εικοσιένα ναυτικά μίλια (Μαραβελάκης & Βακαλόπουλος, 1993: 44). Τα γεωργικά προϊόντα του χωριού ήταν δημητριακά, λάδι, καρπούζια και πεπόνια, τα οποία εμπορεύονται οι Κουριώτες με την Κωνσταντινούπολη, ανεπτυγμένη είναι και η αλιεία αλλά και η ναυτιλία και η κτηνοτροφία (Μαραβελάκης & Βακαλόπουλος, 1993: 46) και αντίστοιχα, αυτά είναι και τα κυριότερα επαγγέλματα των κατοίκων. Τέλος, αξίζει να αναφέρουμε ότι το χωριό είχε ένα σχολικό κτίριο, όπου στεγαζόταν παρθεναγωγείο και αρρεναγωγείο ενώ στην περιοχή αυτή τα γνωστά ιαματικά

θειούχα λουτρά της Γιάλοβας, των οποίων η θερμοκρασία ήταν πάνω από 60° C (Μαραβελάκης & Βακαλόπουλος, 1993: 46).

Η Α.Π. περιγράφει την Αρετσού της Μικράς Ασίας, επαρχίας Νικομηδείας: «Έλεγάνε ότι ήτανε πολύ εύφορο το μέρος τους, ήταν πολύ ευχαριστημένοι, κάνανε πολλούς τσίρους! Είχανε αγκινάρες! Πουλούσανε ,ε δηλαδή πηγαίναν στην Πόλη [...] Τις κάνανε ναι εμπόριο [...] Αγκινάρες, ναι αυτά ήτανε τα, τ' αυτά [...] Των κατοίκων ναι. (συμπληρώνει) Ε, είχανε και φρούτα και τέτοια λοιπά αλλά... [...] Ναι, ναι, ναι εεε, αγορές που θέλαν να κάνουνε πηγαίνανε στην Κωνσταντινούπολη για να πάρουνε ασ πούμε τα προικιά των παιδιών τους και όλα αυτά» (ΜΑ145) ενώ η Π.Κ. από την Αττάλεια (νότια παράλια) θυμάται: «Μεγάλη πόλη ήτανε, ουυ! [...] Πλούσιο μέρος, πλούσιο [...] Τι να σε πω, όλο φτήνια, είχαμε φτήνια[...] Πολλά νερά είχαν [...] Στην θάλασσα, ναι, ναι. Θάλασσα βαθύ ήτανε, ατα άλλα ψηλό ήτανε» (ΜΑ171).

Και εδώ, οι ασχολίες των κατοίκων σχετίζονταν με την αλιεία και το εμπόριο «Ήτανε και ψαράδες είχε και γεωργούς. [...] Οπότε πήγαιναν έβαζαν τα πλεμάτια τους – Τα πλεμάτια, τα δίχτυα δηλαδή – και κατέβαιναν από τη Μαύρη Θάλασσα γεννούσαν τα σκουμπριά και γινότανε το μικρό, το αδύνατο είναι τσίρος, και κατέβαιναν προς τη θάλασσα και τα πιάναμε. [...] Μετά εμπόριο. Τα πήγαιναν στην Πόλη και τα πουλούσαν» [...] Αγκινάρες πολλές. Αγκινάρες και κεράσια. Αυτά ήταν η παραγωγή. Άλλο καπνά και τέτοια δεν κάναμε εμείς» (ΜΑ56) αλλά και με την γεωργία: «Ελαιόδεντρα, πολλά [...] με τη γεωργία εκτός.. στάρια δεν κάναμε και τέτοια δεν είχαμε. Το αλεύρι το αγοράζαμε. Ελιές είχαμε, πάρα πολλές. Ο πατέρας μου είχε 1800 δέντρα ελιές» (ΜΑ56).

Η Αρετσού, ή Ρύσιο, βρισκόταν 44 χιλιόμετρα από την Κωνσταντινούπολη, επίσης κοντά στον Αστακηνό κόλπο (Στεργίου & Μπιρμπίλη, 1998: 20) ενώ κύρια ασχολία των κατοίκων της ήταν και εδώ η γεωργία και η αλιεία, αφού ο Αστακηνός κόλπος εξασφάλιζε στους κατοίκους εξασφάλιζε στους κατοίκους τη δυνατότητα να εμπορεύονται ψάρια και επρόκειτο για ένα εύπορο μέρος, καθώς «Πολύ καλό κόσμο είχε, είχε σχολείο, είχε τέσσερις εκκλησίες, παραθαλάσσιο. [...] Καθένας είχε το μερτικό του στη θάλασσα [...] Όπως ο κλήρος στη γη, υπήρχε και κλήρος στη θάλασσα» (ΜΑ56).

Τέλος, η Β.Ε. από την Κωνσταντινούπολη αναφέρει πως «εν είχαμ' εγειτονιές εμείς στο Φανάρι. Σε είπαμε! Δεν υπήρχανε! Μόνο στο Edirnekarı, αλλά εκεί δεν είχε Τούρκοι, βρε! Απ' εκεί ερχόταν καρβουνιάρειοι και πουλούσαν κάρβουνα. Τούρκοι ήταν τώρα; Δικοί μας ήτανε; Δεν το θυμάμαι. [...] Το Edirnekarı το ξέρω, το θυμάμαι πιο καλά, παρά τη γειτονιά, γιατί στο Edirnekarı παίζαν όλα τα παιδιά, οι Έλληνες, ο Φώτης, ο ένας, ο άλλος. Αυτοί όλοι ήταν από πάνω απ' τη γειτονιά, ενώ εμείς ήμασταν στο κέντρο. Δεν υπήρχε τέτοιο πράγμα. Δεν είχαμε. [...] Αυτά τα νοσοκομεία ήτανε μακριά από την πόλη. Και εκεί πήγαιναν, όχι μέσα στη πόλη. Δεν είχε νοσοκομεία, κλινικές και τέτοια. Είχε κάτι μεγάλα μέρη. Κατάλαβες τι λέω; Όπως εδώ κάθε βήμα κάνουμε κλινικές και αυτές. Εκεί είχε τούρκικο νοσοκομείο, ελληνικό δεν είχε»

(MA162) ενώ κάνει σύγκριση και με τη Θεσσαλονίκη, αναφερόμενη στο νοσοκομείο: *«Όχι, αυτό είναι κοινωνικό. Πας εκεί και τα ζυγίζεις τα μωρά, και ήταν οδός Λαγκαδά. Και θα φέρνε η κόρη μου βραβείο, το δικό μου το παιδί το μεγάλο. Ήταν πολύ όμορφο και πολύ χαρούμενο και θα έπαιρνε βραβείο στα μωρά. Ύστερα κάνω την μάνα του, μετά από 15 χρόνια. Δεν έκαμνα παιδί, μετά από 15 χρόνια έκανα την μάνα του. Την πήγαινα στο ίδρυμα εδώ, οδός Λαγκαδά ήταν το ίδρυμα»* (MA162).

Η Κωνσταντινούπολη της εποχής που μελετάμε είναι μια πόλη πολυπολιτισμική, αλλά και με μεγάλο αριθμό Ελλήνων από τη Μ. Ασία, από τη νησιά του Ιονίου και του Αιγαίου, από την ηπειρωτική Ελλάδα, οι οποίοι δημιουργούσαν συνοικίες ανάλογα με τα χαρακτηριστικά του τόπου τους ενώ τα κυριότερα επαγγέλματα που ασκούσαν ήταν αστικά επαγγέλματα, ως γιατροί, δικηγόροι, τραπεζίτες, γι' αυτό και το μεγαλύτερο μέρος του κεφαλαίου και της εργασίας ανήκε στους Έλληνες ενώ τα ελληνικά ήταν κυρίαρχη γλώσσα (Ιακωβίδης, 2011: 29). Επιπλέον, παρά το γεγονός ότι η Κωνσταντινούπολη ήταν μια κοσμοπολίτικη πόλη, μια κοινωνία με υψηλές επιδόσεις στην παιδεία και τις τέχνες και οι ίδιοι οι Έλληνες ανοιχτοί και κοσμοπολίτες, αυτό δεν συνεπαγόταν άρνηση των παραδοσιακών ηθών και εθίμων και η τήρηση των κωνσταντινουπολίτικων παραδόσεων, επομένως ο Κωνσταντινουπολίτης ήταν μεν κοσμοπολίτης αλλά χωρίς να απαρνηθεί την πολιτισμική ταυτότητα και, όπως αναφέρει η Χαλκούση στον Ιακωβίδη (2011: 31) , «Λένε πως η μεγάλη σημασία των εορτών βρίσκεται στ' ότι με την αναβίωση παλαιών εθίμων και τρόπων ζωής συνδέεται το παρόν με το παρελθόν και συντηρείται η παράδοση». Έτσι, με τον τρόπο αυτό μπορούμε να εξηγήσουμε το ότι παρά το γεγονός πως η μάρτυρας ζούσε σε αυτό το περιβάλλον, ο τρόπος με τον οποίο εξελίχθηκε η κοινωνική της ζωή, είναι ανάλογος με σχεδόν όλων των υπολοίπων μαρτύρων, χωρίς να διακρίνεται κάποια μεγαλύτερη κοινωνική ελευθερία.

Σαφώς, από τις μαρτυρίες των προσφύγων δεν λείπουν οι αναφορές στους τόπους και τις συνθήκες εγκατάστασης, μετά τον ξεριζωμό, στη Θεσσαλονίκη.

Οι πρώτες μέρες φαίνονταν ιδιαίτερα δύσκολες, αφού όλοι βρίσκονταν σε αναζήτηση κατοικίας και προσπάθεια επιβίωσης. Η Μ.Ε. θυμάται ότι ζούσαν έναν μήνα στους δρόμους: *«Και με βροχή και τέτοια... στα υπόστεγα, στις σκάλες [...] Η ελονοσία να μας θερίζει, να μη μπορούμε να δουλέψουμε, μη συζητάς. Αλλά κατασταλάξαμε, στην Τρίγλια οι γονείς μου κι εγώ ξαναήρθα στην Τούμπα»* (MA70).

Η Α.Π. αναφέρεται στην Καλαμαριά: *«Ααα!!! Μην συζητάς, οι λάσπες ως το γόνατο (ακούγεται γέλιο), χάναμε τα παπούτσια μας [...] Δεν, δεν μπορείτε να το φανταστείτε, αν δεν ζήσει κανείς.. τώρα ό,τι και να πούμε είναι σαν παραμύθι. Δεν μπορούσες να βγεις με παπούτσια, για να πηγαίναμε κάτω στη Σαλονίκη, Τσαμουροχώρι (δεν ακούγεται πολύ καθαρά) το λέγαν Τσαμουροχώρι. Την Καλαμαριά. Από τη τσαμούρια, λάσπη»* (MA145). Όπως αναφέρει η Ιωαννίδου, η

κυκλοφορία εντός των ορίων της Καλαμαριάς αποτελούσε μεγάλο πρόβλημα λόγω της λάσπης αυτής και οι συνθήκες αυτές έδωσαν στην Καλαμαριά και τους κατοίκους της το προσωνύμιο «τσαμούρια» έως τις αρχές της δεκαετίας του 1960, οπότε ξεκίνησε η συστηματική ασφαλτόστρωση των οδών (Ιωαννίδου, 2009: 307).

Η Ζ.Δ. αναφέρεται στη Νέα Κρήνη: «[...] Δεν είναι Κρήνη, Κουρί είναι [...] Είναι γενικά τώρα, ο τόπος το λένε Καλαμαριά [...] Ναι, ναι αλλά Κρήνη γράφουν τ' αυτοκίνητα, Αρετσού το λένε, το Κουρί δεν αναφέρεται αλλά το πρώτο που υπήρχε είναι το Κουρί. Είναι στη πιο ωραία τοποθεσία αν το προσέξεις το Κουρί είναι όλο αμφιθεατρικό ανεβαίνοντας, όλο δεν είχε λακκούβες καθόλου το Κουρί» (ΜΑ128).

Στο πλαίσιο της συζήτησης για την επέκταση της Θεσσαλονίκης η Καλαμαριά ήταν μια περιοχή που επρόκειτο ούτως ή άλλως να δομηθεί και συγκεκριμένα προοριζόταν την κατασκευή ενός συνοικισμού υψηλών προδιαγραφών για τα εύπορα κοινωνικά στρώματα και για τη δημιουργία ενός μεγάλου πνεύμονα πρασίνου, ωστόσο οι εξελίξεις ανέτρεψαν τους σχεδιασμούς (Ιωαννίδου, 2009: 295). Έτσι, από τον Σεπτέμβριο του 1922, η Καλαμαριά απέκτησε το ρόλο ενός προσωρινού κέντρου περίθαλψης και παράλληλα του βασικού διαμετακομιστικού σταθμού προσφύγων και ταυτόχρονα άρχισαν να ιδρύονται και οι μόνιμοι προσφυγικοί οικισμοί, γεγονός που σηματοδότησε την έναρξη της ιστορίας της περιοχής (Ιωαννίδου, 2009: 295). Αν και οι πρόσφυγες προέρχονταν κατά κύριο λόγο από αστικά και ημιαστικά κέντρα και επιθυμούσαν την εγκατάστασή τους στο κέντρο της πόλης, οι ενέργειες της Ε.Α.Π. και του Υπουργείου Πρόνοιας, που ανέλαβαν την απαλλοτρίωση των οικοπέδων, την οικοδόμηση των νέων συνοικισμών αλλά και παραχώρησαν, με πολύ ευνοϊκούς όρους, οικοπέδα και ιδιόκτητες κατοικίες στα λαϊκά προσφυγικά στρώματα, κατάφεραν να εξισορροπήσουν τη λαϊκή δυσарέσκεια (Ιωαννίδου, 2009: 309). Με το πέρασμα των δεκαετιών άλλαξε αρκετά η κοινωνική διάρθρωση της Καλαμαριάς, αφού το φυσικό της τοπίο και η απόσταση από το κέντρο της πόλης προσέλκυσε ανθρώπους από εύπορα κοινωνικά στρώματα, ειδικά στις παραλιακές της συνοικίες, με αποτέλεσμα σήμερα να αποτελεί μία περιζήτητη συνοικία της πόλης (Ιωαννίδου, 2009: 300).

5.2 Κοινωνική και θρησκευτική ζωή

Σημαντικό ρόλο στην κοινωνική ζωή των κατοίκων φαίνεται να διαδραματίζει ο εκκλησιασμός, η συμμετοχή σε θρησκευτικές πανηγύρεις και ο εορτασμός σημαντικών θρησκευτικών εορτών, γεγονότα που σύμφωνα με τις αφηγήτριες, άλλοτε γίνονταν με διακριτικότερο τρόπο και άλλοτε φανερά και ανεμπόδιστα, δεδομένου ότι ζουν σε ένα μουσουλμανικό κράτος. Η Μπούρα αναφέρει ότι οι μεγαλύτερες δυσκολίες στη συνύπαρξη προέκυψαν μετά την επανάσταση του 1908

και ιδιαίτερα μετά την κατάρρευση των ιδανικών της συμφιλίωσης πού διακήρυξαν οι Νεότουρκοι, οπότε και οι σχέσεις των Τούρκων με τούς Χριστιανικούς λαούς διένυσαν μια νέα φάση δυσπιστίας στη Μ. Ασία. (Μπούρα, 1982: 194).

Η Δ.Μ. από την Πάνορμο, εξηγεί ότι στον τόπο της δεν συναντούσαν κάποιο εμπόδιο στην άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων τους: «*Τα θρησκευτικά, στη Πάνορμο τουλάχιστον με μεγάλη ελευθερία. Είχαμε πολύ μεγάλες εκκλησίες, είχαμε τον Άγιο Νικόλαο, τον Άγιο Γεώργιο, την Παναγία την Φανερωμένη και δεν θυμάμαι ποτέ να μας εμποδίσουν να πάμε Πάσχα ή Χριστούγεννα. Τις γιορτές τις κάναμε ακριβώς όπως έπρεπε να τις κάνουμε σαν χριστιανοί που ήμασταν. [...]*» (MA02) ενώ αντίστοιχες αναμνήσεις έχει και η Μ.Ε. από την Τρίγλια της Προύσας που αναφέρεται σε διαφορετικές εορτές αλλά και στις εκκλησίες του τόπου της : «*Ναι, τη μέρα που ήτανε του Σταυρού πηγαίνανε κι αγιάζανε, το Σεπτέμβρη, και πάλι το Φλεβάρη θυμάμαι... Το Φλεβάρη του Αγ. Τρύφωνος που είναι για τα σκουλήκια [...] Η πρώτη η δικιά μας η ενορία ήταν η Παντοβασιλίσσα, την κάνανε κι εδώ, την κάνανε και στη Ραφήνα. Η εκκλησία αυτή ήταν μοναστήρι, η Παντοβασιλίσσα, και ήταν καλογριές [...] Η άλλη ενορία ήταν ο Άη Γιώργης, στην επάνω γειτονιά. Και είχαμε και Άη Γιάννη και τον είδα αχυρώνα τώρα που πήγα. Τα παράθυρα είχανε στοίβες άχυρο, δέματα...» (MA70).*

Η Χ.Ε. θυμάται τις εκκλησίες και τα πανηγύρια στην Προύσα: «*Είχαμε Αγία Τριάδα. Πολύ ωραία. Και Παναγία Δεξιά Παναγία, είχαμε και μια Αγία Παρασκευή. Είχ.. α.. είχαμε πολλά αυτά, πώς να σου πω.. Αϊ- Γιώργη είχαμε , είχαμε πολλά εξοχικά (ενν. ξωκκλήσια) [...] Και πηγαίναν και διασκέδαζαν, να πούμε. Την ημέρα του, του εορτασμού, το γλεντούσανε κάτω. Είχαμε πολλά ξωκλήσια. Θυμάμαι είχαμε κάτω τον Αϊ- Γιώργη. Όρε τι γλέντι γινότανε. Ήταν μικρή εκκλησία, αλλά είχε προαύλιο, είχε αυτά και γλεντούσαν εκεί. Είχαμε πανηγύρια, τα πανηγύρια λέγαμε» (MA18), η Κ.Φ. κάποιες από τις εκκλησίες της Σμύρνης: «*α... Αγία... Αγία Παρασκευή ήτανε;;; Αγία... εκεί κοντά ήτανε. Θυμάμαι όταν ηπλημύρισε μια χρονιά το χωριό μας, ηπλημύρισε κι επή(γ)αμε στην εκκλησία και ξημερωθήκαμε, το νερό να μας πνίξουνε, πή(γ)αμε εκκλησία, ξημερωθήκαμε εκεί [...] Στον Αϊ Γιάννη μας είχε πάει ο παππούς μου, μας ήβαλε μες τα κοφίνια και αυτός καβάλησε το άλογο και πη(γ)αίναμε στο πανη(γ)ύρι. Μας πή(γ)αине από... Το πανηγύρι ήταν από 'δω μέχρι το Καραμπουρνάκι, μας ήβαζε μες στις κόφες και μας πήγαινε στο πανηγύρι» (MA41), η Β.Ε. από την Κωνσταντινούπολη θυμάται ότι έμενε κοντά στο Πατριαρχείο: «*Το Πατριαρχείο ήτανε εκκλησία, Άη-Γιώργης» (MA162) και τέλος, η Ζ.Δ. από το Κουρί περιγράφει πολύ αναλυτικά την εκκλησία της περιοχής της, τον Ταξιάρχη: «*Η εκκλησία ο Ταξιάρχης ήταν μια από τις πολύ πλούσιες σε, σε δουλειά. Την παρομοιάζουμε με την Αγία Φωτεινή της Σμύρνης, μέσα σε δουλειά. Το τέμπλο της ήταν ξυλόγλυπτο το θυμάμαι γιατί είπαμε τη 'ζωή εν τάφω' από το σχολείο, μικρό ήμουνα αλλά τη θυμάμαι, που καμάρωνα το τέμπλο και ήταν με χρυσό, πραγματικό χρυσό, φύλλο κολλημένο και έλαμπε μέσα. Ήταν όμως, τότε τις κάναν χαμηλά τις εκκλησίες δεν τις****

κάνανε υψηλά, τις κάναν χαμηλά. Θυμάμαι πίσω που λέγαν κιάλας ότι ανεβαίνουν τα κατσίκια επάνω στην σκεπή, άρα θα ήταν σε κανα βράχο και με τον καιρό θα έφυγε φαίνεται εκείνο το κομμάτι εννοώ που σκάψανε και κάνανε πηγή. Για να ανεβείς είχαμε ένα τζαμωτό και είχαμε μια τουλούμπα εκεί πέρα, τουλούμπα πυροσβεστική, γιατί κάποτε το Κουρί πήρε φωτιά [...] Ανεβαίναμε τρία σκαλάκια για να πάμε σ' αυτό και δύο σκαλάκια κατεβαίναμε για να βγούμε στο κυρίως εκκλησία. Ναι, κατεβαίναμε. Είχε καφάσια η εκκλησία μέσα, στο γυναικωνίτη επάνω. Καφάσια δεν ξέρω αν καταλαβαίνεις. [...]» (MA128) ενώ θυμάται και τις γιορτές που γίνονταν εκεί, κάθε εβδομάδα: «Κουριώτικα κορίτσια δεν είδα σήμερα γιατί ήταν ο καιρός χαλασμένος» και παρακαλούσαν τον αϊ Γιώργη, «βοήθα αϊ Γιώργη, να σιάξει ο καιρός, να ρθούν οι Κουριώτισσες να γίνει ο χορός» [...] Κάθε Κυριακή είχαμε χορούς, τα παλικάρια την Κυριακή, τα καϊκια δεν πηγαίναν στην πόλη, δεν τους λέγανε. Κάθε Κυριακή είχαμε πανηγύρια» (MA128).

Όσον αφορά έθιμα των Χριστουγέννων και του Πάσχα, οι αφηγήτριες δεν είναι ιδιαίτερα αναλυτικές, αφού αυτά είναι αντίστοιχα με όσα έκαναν και μετά την εγκατάσταση τους στη Θεσσαλονίκη αλλά και ανάλογα με του γηγενή πληθυσμού. Η Α.Θ. από τη Φιλαδέλφεια Σμύρνης αναφέρει: «Ε τα Χριστούγεννα δεν είχαμε εμείς γουρούνια και τέτοια, κότες σφάζαμε, αγόραζαν, τέτοια σφάζανε. Το Πάσχα τα αυγά να τα βάψουμε, το αρνί. [...] Τις απόκριες μαζεύομασταν στα σπίτια, μαζεύονταν όλοι οι συγγενείς, κι άλλοι πιο μεγάλοι στην οικογένεια στο σόι, πηγαίναμε όλοι εκεί μαζεύονταν και μαζεύονταν στα σπίτια, τρώγαν και μετά κρεμούσανε χαλβά και μας έδεναν τα χέρια πίσω και κατέβαζαν το χαλβά εμείς με το στόμα να τ αρπάξουμε για να περάσει η ώρα» (MA288). Για τις απόκριες συναντάμε και άλλες αναφορές, όπως της Κ.Α. από την Άγκυρα: «Και εγώ φοβόμουνα τα καρναβάλια ήρθαν, ε τότε με τα κάρβουνα έβαφαν τα ρούχα τους, κάτι κουδούνια κρεμούσαν, να φορούσαν την..., εγώ ως τώρα φοβάμαι τα καρναβάλια και έτρεχα και κρυβόμουνα πίσω από την πλάτη της μάνας μου, έτσι όπως καθόταν στο σετήρι, από πίσω της [...] Όχι, όχι και οι μεγάλοι. Εδώ που λέω για το θείο Πρόδρομο ήταν μεγάλος άντρας, παντρεμένος με παιδιά. Γελούσανε, χόρευαν ύστερα, ούτι έπαιζαν, βιολί είχαν, βιολί ως επί τω πλείστο. Και ντέφι. [...] Στους δρόμους όχι, ίσως νωρίς, στα σπίτια πήγαιναν, στα σπίτια. Από σπίτι σε σπίτι. Ε, να χόρευαν, έπαιζαν ύστερα, καθόντουσαν να φάνε να πιούνε, αυτά» (MA198).

Αξιοσημείωτη είναι και η μαρτυρία της Δ.Μ. αναφορικά με συντοπίτισσα της που άλλαξε θρησκεία λόγω της σχέσης της με μουσουλμάνο: «Ήταν μια κοπέλα νεαρά η οποία αγαπήθηκε με τον άνθρωπο αυτό, η Πάνορμος όλη την είχε απομακρύνει τελείως και δεν γυρνούσε ούτε καλημέρα στην οικογένεια αυτή γιατί το πείραγμα ήταν πολύ βαρύ [...]. Εξισλαμισμένους δεν θυμάμαι, δεν είχαμε κανέναν» (MA02), γεγονός που για την εποχή θεωρούνταν απαράδεκτο, μιας και δεν ήταν αρκετές αυτές οι περιπτώσεις, σύμφωνα και με την Χ.Μ: «Μία μόνο, μία Του..., μία

Ελληνίδα η οποία έγινε Τουρκάλα Μία. Και μάλιστα... ήταν στη γειτονιά. Η μαμά της ήταν μαία αυτηνής. Κι έγινε Τουρκάλα αυτή» (ΜΑ184).

Παρά το γεγονός ότι το φαινόμενο αυτό συναντάται σπάνια, σύμφωνα με τα λεγόμενα των μαρτύρων, ο Κεχριώτης αναφέρει ότι οι μεικτοί γάμοι ήταν μεν σπάνιοι, ωστόσο αποτελούσαν πρακτική μέσω της οποίας δημιουργούνταν κοινωνίες ανοικτές, αλληλέγγυες, όπως συνέβαινε και με τις υπόλοιπες κοινωνικές συναναστροφές διαφόρων πολιτισμικών ομάδων σε δημόσιους χώρους, ειδικά σε μια πόλη όπως η Σμύρνη (Κεχριώτης, 2011: 99).

Πέρα από τις θρησκευτικές γιορτές, οι μάρτυρες θυμούνται ότι συχνά οι κάτοικοι συμμετείχαν σε διάφορους χορούς. Η Γ.Χ. από τη Σμύρνη αναφέρει ότι *«Και ζειμπέκικα και χασάπικα και απ' όλα, απ' όλα. [...] Ο παππούς και αν δε χόρευε. Ο παππούς έκανε φορεσιά με παντελόνια. Γιατί η συγκεκριμένη η πεθερά μου, μου λέει γονάτιζε πολύ. Χόρευε το «Αμάν, αμάν τέργαμα» το τραγούδι. [...] Καλέ ποιες ταβέρνες και ποια... Σπίτια νοικιάζανε. [...] Πανηγύρια κάνανε. Κοιτάζτε οι άντρες κάνανε να πάρουν ένα κορίτσι να έτσι κάνανε, έτσι κάνανε να το πάρουνε» (ΜΑ06), η Ζ.Δ. θυμάται ότι υπήρχαν και οργανοπαίχτες: *«Βέβαια, γινόταν χορός, τραγούδια, μεθύσια, όλος ο κόσμος πήγαινε και χόρευε. [...] Αυτοί ήταν οργανοπαίχτες. Ήταν μια οικογένεια που όλοι έπαιζαν όργανο. Ένας έπαιζε κλαρίνο, άλλος νταούλι, ο άλλος βιολί, κι ο άλλος τι έπαιζε; Ούτι! Κα ήταν κι εκεί μέσα γινόταν χορός» (ΜΑ128) και η Β.Ε. διευκρινίζει: *«Ωραίο συρτό, ωραίο χασάπικο, ωραία τσιφτετέλια. Είμαστε Πολίτισσες για...» (ΜΑ162).***

Η γυναικεία συμμετοχή είναι περιορισμένη στους χορούς αυτούς, αφού όπως αναφέρει η Ζ.Δ, αυτές δεν χόρευαν όλους τους χορούς: *«Μπάλους και τέτοια μόνο τ' αγόρια χορεύανε. Δε χορεύαν τα κορίτσια μπάλους [...] Μόνο τ' αγόρια. Γιατί ήταν λίγο προκλητικός χορός αυτός και τον χορεύανε. Ναι, ναι, συρτό, καλαματιανό και χασάπικο. Αυτόν τον χορεύαν και οι γυναίκες» (ΜΑ128).*

Η καθημερινότητα της κοινωνικής ζωής των Μικρασιατών περιλάμβανε και βεγγέρες, όπως αναφέρουν η Γ.Χ.: *«Όταν πηγαίναμε να κάνουμε βεγγέρα, τότε δεν είχε ούτε ράδια ούτε τηλεοράσεις. Λέγανε παραμύθια. [...] Όποιος ήξερε παραμύθια, εκείνος ήθελε να πει. [...] Τραπέζι βάζαμε σπίτι μας τρώγαμε. [...] Κατεβάζαμε κρεμασμένα κυδώνια, κατεβάζανε ρόδια το χειμώνα από το καλοκαίρι. Φουρνιστά σύκα, πατημένα σύκα με το σουσάμι στο φούρνο ψημένα και με τη δάφνη» (ΜΑ06), η Δ.Μ, η οποία μιλά και για τις σχέσεις Ελλήνων – Τούρκων – Αρμενίων: *«σαν Έλληνες είχαμε πολύ καλές σχέσεις και με τους Τούρκους και με τους Αρμένιους. [...] Παρέα, όχι. Ήμασταν γείτονες πολύ καλοί. Αλλά παρέες κάναμε συνήθως οι χριστιανοί μεταξύ μας, οι γειτονιές μεταξύ τους. κάνανε ορισμένες μέρες τις οποίες λέγανε και «ζούρ φιξ», δηλαδή ορισμένες μέρες που κάνανε τα γλέντια τους, κάνανε τα βράδια τις «βεγγιέρες» τους, πηγαίνανε- έρχονταν στα σπίτια οι χριστιανοί [...] Πολύ καλή κοινωνική ζωή, μέχρι σημείου που να υπάρχουν και στα σπίτια και χαρτιά, δηλαδή να περνάνε τις ώρες τους οι κυρίες όπως γίνεται σήμερα συνήθως» (ΜΑ02).**

Ιδιαίτερη σημασία δίνουν οι αφηγήτριες στις σχέσεις των Μικρασιατών Ελλήνων με τις υπόλοιπες εθνότητες με τις οποίες ζούσαν στον ίδιο τόπο, σχέσεις που κατά κύριο λόγο είναι φιλικές, θερμές και υποστηρικτικές. Η Γ.Χ. από τη Σμύρνη εξηγεί: «Εμείς είμαστε Έλληνες αλλά στη σημαία είμαστε ραγιάδες. Ραγιάς είναι... η «νατσιόνα» που λένε, η υπηκοότητα [...] Το Πάσχα βάζαμε στην πόρτα μας την τουρκικιά σημαία. Την Πρωτοχρονιά, τις γιορτές, το Μπαϊράμι που έχουν εκείνοι... Το Κουρμπάν Μπαϊράμι είναι το Πάσχα τους [...] Όλες μου οι φιλενάδες Τουρκάλες [...] Τα σπίτια μας, καλέ, ήταν μικτά, μικτά ήτανε, ανακατεμένα» (ΜΑ06), η Θ.Σ. θυμάται ότι λόγω της κοινωνικής θέσης του πατέρα της, είχαν πολύ καλές σχέσεις με τους Τούρκους της περιοχής: «επειδή ήταν ο μπαμπάς μου μηχανικός, κάθε Κυριακή είχαμε τραπέζι, μας είχαν οι Τούρκοι τραπέζι στα σπίτια τους» (ΜΑ166) ενώ η Δ.Μ. θυμάται ότι υπήρχε έντονη συγκίνηση κατά τον αποχωρισμό ανάμεσα σε άτομα διαφορετικών εθνοτήτων, όταν αυτά είχαν στενές κοινωνικές και επαγγελματικές σχέσεις: «Προπαντός αυτοί οι δυο που τους είχε η γιαγιά μου και ο παππούς μου στην υπηρεσία τους ήρθαν εδώ από την πόρτα [...] Έκλαιγαν, έκλαιγαν πραγματικά» (ΜΑ02).

Από την άλλη, η Σ.Α. από την Αρτάκη Μ. Ασίας θυμάται πιο απόμακρες τις σχέσεις Ελλήνων – Οθωμανών: «Δεν είχαμε Τούρκους εμείς εκεί ένα γύρο μας αυτό [...] Εμείς ήμασταν οι χριστιανοί κάτω στη θάλασσα κοντά. (Οι παρέες δηλαδή ήταν οι χριστιανοί με τους χριστιανούς και οι Τούρκοι με τους Τούρκους;) - Ε βέβαια... Ναι, ναι... [...]» (ΜΑ76), η Μ.Σ. θυμάται ότι στον τόπο καταγωγής τους και πριν τον ξεριζωμό, υπήρχαν σχέσεις αλληλεγγύης και συμπαράστασης: «Ήτανε άνθρωποι εκεί πέρααα, Μαρία μου, ο ένας να συμπαρασταθεί τον άλλον. [...] Δεν ήταν το μίσος όπως είναι τώρα, ο ένας να βγάλει το μάτι του, να σε κάνει το κακό. Ήτανε συμπαραστάτες το ένας απέναντι του άλλου. [...]» (ΜΑ48)

Ο Γκλαβίνας (2008: 515) αναφέρει ότι υπήρχαν σχέσεις σύγκρουσης μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων ήδη από το 1914 και νωρίτερα, όταν λόγω των βαλκανικών πολέμων, υπήρξε το πρώτο κύμα προσφυγιάς και ήταν δύσκολη η προσαρμογή σε νέο τόπο και για τους μουσουλμάνους της Ελλάδας και για τους Έλληνες της Μικράς Ασίας, όμως οι δύο πληθυσμιακές ομάδες, παρά την πολεμική σύγκρουση των χωρών το διάστημα 1912-1922, μπορούσαν να συμβιώνουν αρμονικά και τα στοιχεία για αυτήν την διαφορετική εικόνα στις σχέσεις τους προκύπτουν όχι από την επίσημη εθνική ιστορία και των δύο χωρών αλλά από τη μελέτη των μαρτυριών και της τοπικής ιστορίας, άλλωστε το συμπέρασμα αυτό προκύπτει και από την παρούσα εργασία και τις συγκεκριμένες μαρτυρίες προσφύγων.

Τέλος, σημαντικό μέρος της κοινωνικής ζωής των Μικρασιατών Ελλήνων είναι και οι σχέσεις τις οποίες ανέπτυξαν με τους γηγενείς κατοίκους της Θεσσαλονίκης μετά την εγκατάστασή τους εκεί, αν και χωρίς την ύπαρξη αρκετών μαρτυριών περί του θέματος αυτού. Η Δ.Μ. έχει αρκετά καλές αναμνήσεις αφού αναφέρει πως: «Οι

σχέσεις μας ήταν θαυμάσιες [...] Καλά μας αντιμετώπιζαν. Όταν πήγαμε στην οδό Σουλίου εμείς, ήταν διάφορος κόσμος εκεί. Δεν θυμάμαι κανέναν να μας πει τίποτα εναντίον των προσφύγων» (MA02), πέραν ενός μεμονωμένου, αρνητικού περιστατικού, που συνέβη στην Αθήνα: «Πήγαμε στον κινηματογράφο και βγαίνοντας αυτός ο κύριος “Γεια σου βρε ξαδέλφη. Δηλαδή είσαι πρόσφυγιά. Πρόστυχια δηλαδή” . Τον μόνο κακό λόγο τον οποίον άκουσα στην Αθήνα από μορφωμένο γιατρό» (MA02), ωστόσο η ίδια αναφέρει πως δεν έχει ολοκληρωμένη εικόνα, αφού δε γνωρίζει τι μπορεί να αντιμετώπισαν οι συντοπίτες της που εγκαταστάθηκαν σε άλλες περιοχές της Ελλάδας: «Δεν ξέρω τι έπαθαν οι άλλοι που πήγαν στη Νότιο Ελλάδα, πάντως στη Βόρεια Ελλάδα δεν θυμάμαι να μας βρίσει κανείς» (MA02). Αντίθετα, η Ζ.Δ. θυμάται πως οι ίδιοι οι Μικρασιάτες θεωρούσαν «κατώτερους» τους γηγενείς: «Μας φαινότουσαν πολύ χωριάτες πολύ ακοινωνήτοι άνθρωποι [...] Μεσ στην Κωνσταντινούπολη είμαστε άλλοι άνθρωποι στους τρόπους, στα φαγητά μας, γενικά είχαμε μεγάλη διαφορά και μας φαινόταν πάρα πολύ άσχημο» (MA128), ενώ και η αντιμετώπιση των γηγενών ήταν αρνητική: «Οι άνθρωποι ήταν πολύ σκληροί όταν ήρθαμε. Καθόλου, κλείναν τις πόρτες όταν περνούσαμε και καμιά φορά και τα παιδιά τους τα λέγανε: « αϊ και θα σου δώσουμε τον πρόσφυγα να σε φάει, φάε το φαί σου η μην κάνεις εκείνο μην κάνεις το άλλο και θα το δώσουμε το πρόσφυγα να το φάει». Το παιδί να το δείρουνε, να το κάνει, να το φοβηθεί σπίτι, ο πρόσφυγας δεν ήταν δεν είχαν κάτι» (MA128).

Το έργο της αποκατάστασης των προσφύγων ήταν ένα πολυδάπανο έργο, το οποίο η ελληνική κυβέρνηση κλήθηκε να αντιμετωπίσει μετά από μια δεκαετία συμμετοχής σε πολέμους, εξαντλημένη σχεδόν από κάθε πόρο. Ειδικότερα στη Μακεδονία, όπου εγκαταστάθηκε το 53% του προσφυγικού πληθυσμού, στις περιοχές αρχικά που είχε εγκαταλείψει ο ανταλλάξιμος πληθυσμός, το πρόβλημα ήταν ακόμα πιο άμεσο, σύμφωνα με τον Φωτιάδη (2009: 60).

Κάποια από τα κύρια προβλήματα που αντιμετώπισε το κράτος την πρώτη περίοδο ήταν η επισκευή των εγκαταλειφθέντων οικισμών και η ανέγερση νέων, η κατασκευή συγκοινωνιακών έργων, η διανομή γεωργικών κλήρων στους γεωργούς πρόσφυγες και ο εφοδιασμός τους με τα στοιχειώδη εργαλεία και τους γεωργικούς σπόρους για την καλλιέργεια των κτημάτων (Φωτιάδης, 2009: 60).

Ωστόσο, πέρα από το πρόβλημα της επιβίωσης τους, οι πρόσφυγες έπρεπε να αντιμετωπίσουν την αρνητική και δύσπιστη τάση των γηγενών απέναντί τους, αφού εκείνοι τους έβλεπαν ως απειλή για τα νοικοκυριά και τις περιουσίες τους και δεν επιθυμούσαν να γειτνιάζουν με προσφυγικές κοινότητες (Θεολόγου, 2008: 209). Οι κάτοικοι της υπαίθρου έβλεπαν με καχυποψία την παροχή γαιών, ζώων, κατοικιών, εργαλείων, καλλιεργητικών και εγγειοβελτιωτικών δανείων με χαμηλό επιτόκιο και τις συνεχείς διευκολύνσεις που παρέχονταν στους πρόσφυγες ενώ στη Θεσσαλονίκη, μετά την πυρκαγιά του 1917, η οικονομία, οι συνθήκες δόμησης της πόλης και οι κοινωνικές δομές είχαν ανατραπεί, αφήνοντας άνεργο το 70% του

πληθυσμού της (Κοντογιώργη, 2003: 112). Ο οικονομικός ανταγωνισμός ήταν τεράστιος, οι πρόσφυγες, προκειμένου να επιβιώσουν έκαναν οποιαδήποτε εργασία έναντι χαμηλής αμοιβής ενώ μεγάλος αριθμός βιοτέχνες, καταστηματάρχες, χειρώνακτες πύκνωναν με την παρουσία τους τις ήδη πυκνοκατοικημένες πόλεις. Αποτέλεσμα ήταν η διαταραχή της κοινωνικής και οικονομικής ζωής της πόλης, η δημιουργία φόβου για αύξηση της εγκληματικότητας (Θεολόγου, 2008: 206-207).

Παράλληλα οι ίδιοι οι πρόσφυγες ένιωθαν ξένοι στον καινούριο τόπο, αφού αντιμετώπιζαν εχθρική στάση, πολλοί δε μιλούσαν άπταιστα ελληνικά αλλά τούρκικα και οπωσδήποτε ήταν μακριά από αυτό που ήταν πατρίδα τους, ενώ ενίοτε και οι ίδιοι σάστιζαν με τους «πρωτόγονους» ντόπιους (Mazower, 2006: 212) και, όπως ήδη αναφέραμε, οι ίδιοι είχαν αναπτύξει μία αίσθηση πολιτισμικής ανωτερότητας, η οποία διατηρήθηκε από τις απογοητευτικές συνθήκες που βρήκαν ερχόμενοι στην Ελλάδα (Θεολόγου, 2008: 205).

5.3 Η θέση της γυναίκας

Ποια ήταν θέση της γυναίκας μέσα στην κοινωνία και συγκεκριμένα στους τομείς που αφορούν στην εργασία εκτός σπιτιού, τις κοινωνικές σχέσεις και την κοινωνική ζωή και την ενδυμασία;

5.3.1 Εργασία

Στην Μ. Ασία, ο πιο συνηθισμένος τομέας απασχόλησης είναι οι αγροτικές εργασίες, στην οικογενειακή αγροτική περιουσία. Η Κ.Φ. αναφέρει ότι «*Η μάνα μου ήταν εργατίνα στ' αμπέλια, έφερνε καμιά μελτζάνα, κανένα... όταν σχόλα(γ)ε το βράδυ, είχε ένα αυτό εδώ και έβαζε καμιά μελτζάνα, καμιά πιπεριές. Στα αμπέλια δούλευε και μαγειρεύε η μάνα μου*» (MA41) ενώ η Σ.Α. διευκρινίζει ότι οι γυναίκες ήταν στο σπίτι με τα παιδιά και «μόνο πηγαίνουν οι γυναίκες, στα σταφύλια να μαζέψουν και στις ελιές» ενώ διευκρινίζει ότι τα κορίτσια πήγαιναν και στο σχολείο (MA61).

Μία ακόμα ασχολία των γυναικών ήταν το εμπόριο, όπως εξηγεί η Μ.Ε : «*Η μητέρα μου πήγε στο τσαρσί, αφού τέλειωσαν όλα... Το τσαρσί ήταν η αγορά που πήγαιναν και πουλούσαν [...] Και κάνανε το εμπόριο. Κι η μάνα μου ύστερα έβγαζε πιο πολλά από τον πατέρα μου που τυραννιότανε πιο πολύ... Ερχόταν το βράδυ γεμάτος με ζεμπίλια, τούρκικη κι αυτή (εννοεί η λέξη), τσάντα είναι, ψάθινη, και τι δεν μας έφερνε!*» (MA70) αλλά και η μοδιστρική, σύμφωνα με την Α.Κ.: «*Η μητέρα μου ήτανε ράφτρα. [...] Στην Κωσταντινούπολη. Ναι. Είναι ένα προάστιο της Κων/πόλεως. Πάρα πολύ ωραίο μέρος. Πήγα πολλές φορές. Στην Πόλη πήγα πέντε φορές και πήγα και στη γειτονιά μου, την είδα. Και καθίσαμε εκεί και πήγαινε μεροκάματο στην Κων/πολη. Και έραβε και χανούμισσες κ.λπ.*» (MA56). Η Ζ.Δ. αναφέρει ότι στα μέρη της, στο Κουρί της Μ. Ασίας, όλες οι γυναίκες εργάζονταν στο εργοστάσιο χαλιών του Χάρακα: «*Είχαμε το Χάρακα που πηγαίνουν όλα τα*

κορίτσια του χωριού και φτιάχναν χαλιά, τα καλά τα χαλιά, τα περσικά. Όλα τα κορίτσια εκεί πηγαίνουν και δουλεύαν και φτιάχναν τις προίκες τους.[...] Εκεί δουλεύαν οι Κουριώτισσες χαλιά. Ναι, ήταν γνωστές. Θυμάμαι όταν πήγα στην Πόλη ήταν ένα χαλί, τέσσερις γενιές το δουλέψανε στο παλάτι το βασιλικό. Κι εδώ φαίνεται και η μητέρα μου δούλεψε σ' αυτό το χαλί, γιατί όλες οι Κουριώτισσες δουλεύανε.[...] Μέναν εκεί πέρα, είχαν ηλικιωμένες γυναίκες που τις προσέχαν σαν μητέρες, τις πλέναν, τις μαγειρεύαν, τις προστατεύαν σαν μητέρες τους [...] δουλεύαν όλο το χρόνο, το βαποράκι πήγαινε κι ερχόταν, τους στέλναν τρόφιμα από τα σπίτια τους οι μητέρες τους, πηγαίνουν τους βλέπαν, τους πλέναν, τους καθαρίζαν, πολλές φορές. [...] Η μητέρα μου δούλεψε, βέβαια, πολλά χρόνια δούλεψε. Οι θείες μου, όλες δουλέψανε στο Χάρακα [...] Όχι, δεν ήταν με μισθό αυτό, ήταν με κόμπους, με τους κόμπους. Τώρα το μεροκάματο δεν ξέρω. Αφού κάναν προίκες και μάζευαν λεφτά άρα θα παίρναν και καλά λεφτά. [...] Η μητέρα μου δούλεψε και στο μερεμέτι. Μερεμέτι ξέρεις είναι τα δίχτυα που μπαλώνουνε, το «τσεφέρ-μπεγλίκι» λέγαν αυτήν την εποχή, το «σεφέρ-μπεγλίκι» λένε, στα τουρκικά τώρα, στα ελληνικά δεν ξέρω τι θα πει... [...] Στα 95 της χρόνια έκανε μπουγάδα και έπειτα την απαγορεύσαμε, έπλεκε δαντέλες πολύ ωραίες, να η δαντέλα που έχω εκεί, της προίκας της είναι αυτή και μου την έδωσε και την έχω και εγώ.[...]» (MA128)

Η ίδια αναφέρει ότι η γιαγιά της ασχολιόταν και με την επεξεργασία του μεταξιού: «Στα κουκούλια ήταν οι γυναίκες. Οι γυναίκες μόνο. Οι άντρες ήταν με τις δουλειές έξω. [...] Βγάζαν πολλά λεφτά στα κουκούλια» (MA128), ενώ η μητέρα της έραβε και ρούχα: «Το '10 παντρεύτηκε η μητέρα μου, το '21 φύγαμε, καινούργια ρούχα είχε ραμμένα, δε χρειάστηκε, με το χέρι στη σιδερομηχανή [...] ποδαριού Singer μηχανή. Άνοιγα το... το κελάρι που λέγαμε, εκεί την είχε η μητέρα μου, στο κελάρι τη μηχανή και πήγαινα και χάζευα και εκείνη την αφήσαμε στην παραλία, τη μηχανή... [...]» (MA128).

Τέλος, η Σ.Ε. αναφέρεται στο επάγγελμα της δασκάλας που λίγες μόλις ασκούσαν: «Δάσκαλες. Όσες ήταν δασκάλες βγαίνανε. [...] Η αδελφή μου, παντρεύτηκε και πήρρε ένα δάσκαλο, από τη Χίο - Χιώτης - ο οποίος υπηρετούσε εκεί στο σχολείο. Την άρεσε, αγαπηθήκαν, παρθήκανε» (MA73).

Όπως ήδη αναφέραμε, κατά κύριο λόγο την εποχή αυτή χώρος εργασίας της γυναίκας είναι το σπίτι (Μπακαλάκη & Ελεγκίτου, 1987: 246). Η Δαλακούρα επίσης αναφέρει πως η εργασία των γυναικών εκτός της οικίας τους αφορά μόνο αυτές των χαμηλότερων κοινωνικοοικονομικών στρωμάτων και μόνο αν οικονομικοί λόγοι το επιβάλλουν (2008: 301), τουλάχιστον στα τέλη του 19ου αιώνα, γεγονός που ελάχιστα αλλάζει στις αρχές του 20ού (Δαλακούρα, 2008: 353). Εξαίρεση αποτελεί το επάγγελμα της δασκάλας το οποίο αποτελούσε τη μοναδική διαφυγή, καθώς επέτρεπε στις γυναίκες να αποκτήσουν πρόσβαση στη γνώση και ταυτόχρονα ανεξαρτησία, όταν για τις περισσότερες γυναίκες που προέρχονταν από χαμηλά οικονομικά στρώματα, θεωρείτο αδιανόητο να μην παραμένουν για

όλη τους τη ζωή εξαρτημένες, τόσο κοινωνικά όσο και οικονομικά από τους άνδρες της οικογένειάς τους ενώ το επάγγελμα της δασκάλας, σύμφωνα με την Ελένη Βαρίκα «πρόσφερε στις γυναίκες όχι μόνο ένα μέσο επιβίωσης, αλλά και διάφορες δυνατότητες κοινωνικής ένταξης και βελτίωσης της κοινωνικής τους θέσης», κατά συνέπεια και τη δυνατότητα να διαμορφώσουν οι ίδιες μια νέα εικόνα για τον εαυτό τους (Αναγνωστοπούλου, 2012: 141).

Η εργασία των γυναικών φαίνεται να αυξάνεται ραγδαία μετά την εγκατάσταση των οικογενειών στη Θεσσαλονίκη, όταν πλέον η ανάγκη επιβίωσης κάνει απαραίτητη την έξοδο στην αγορά εργασίας για περισσότερα μέλη της οικογένειας. Ο Ρηγίνος (1997: 235) αναφέρει ότι το ποσοστό των γυναικών που απορροφήθηκε στη βιομηχανία, άγγιζε το 71,73% και το 15,52% απασχολούνταν ως υπηρετικό προσωπικό ενώ στις απογραφές δεν συμπεριλαμβάνεται το ποσοστό των γυναικών που εργάζονταν σε ευκαιριακές δουλειές και ως πλύστρες ή καθαρίστριες ενώ πρόκειται κυρίως για μονογονεϊκές οικογένειες, απορροφισμένες από πατέρα.

Η Ζ.Δ. αναφέρει ότι η μητέρα της ζούσε με τις αναμνήσεις από το Κουρί και μπάλωνε δίχτυα: *«Δουλειές δεν ήταν τίποτε, δεν ήξερε εδώ πέρα άγνωστη σε αγνώστους μέσα και τα 'χασε όλα και γι' αυτό ζούσε η μητέρα μου με το όνειρο του Κουρί [...] Η μητέρα μου βγήκε στη δουλειά και δούλευε, στο μπάλωμα τα δίχτυα που κάνουν βαρυμέτρη το λέγανε και πήγε εκεί στα χωριά τους παίρνανε που ήταν ψαράδικα και τέτοια, εμείς κάναμε, τσαπί δίχτυα κάναμε στο σπίτι... [...] Η μητέρα μου δεν έπαιρνε πολλά, ήταν 25 δραχμές» (MA128) ενώ εκείνη δούλευε σε οικοδομικά υλικά: *«11 χρονών κοριτσάκι και στα τούβλα δούλεψα, κουρασμένη σας λέω αυτά τα χέρια τρέμουνε, εκείνα τα τούβλα πόσο χειροποίητα ήτανε... τρία τούβλα φέρναμε στην κυρία [...] Ναι ιδιωτικό ήταν και πηγαίναμε και δουλεύαμε στα τούβλα, να σηκώνεις μικρό κοριτσάκι τώρα 5 κιλά πράγμα, να πάς και να 'ρθεις. Να πηγαίνεις εκεί να τα' αφήνεις να 'ρχεσαι να το ξαναγεμίζεις να το πας εκεί [...] : Η αδελφή μου πήγε υπηρέτρια, εκείνη δεν της άρεζαν τέτοιες βαριές δουλειές, ήθελε υπηρέτρια, πήγε σ' ένα σπίτι εκεί [...] Μεροκάματο έπαιρνα καλό, 38 δραχμές. Πολύ σκληρά όμως. Δουλεύαμε 10 ώρες [...] Κι η μητέρα μου στο μερεμέτι δούλευε, μερεμέτι το 'λεγαν, έτσι μπάλωμα, μπάλωμα στα δίχτυα. Η μητέρα μου δεν έπαιρνε πολλά, ήταν 25 δραχμές. Εγώ σαν μικρή έπαιρνα πολύ μεγάλο, αλλά ήταν η δουλειά τέτοια σκληρή, τόσο βαριά μες στον ήλιο όλη την ημέρα... ούτε δέντρα είχε τότε η Τούμπα ούτε τίποτα, ύστερα τα φυτέψαν που 'γιναν οι συνοικισμοί, τότε ήτανε ένα χάος, ένα...» (MA128).**

Η Κ.Α. αναφέρει ότι εκείνη με τη μητέρα της ασχολήθηκαν με το εμπόριο του γάλακτος: *«εγώ μικρή τότε, δέκα χρονών, έντεκα, το γάλα με έβαζε στην κανάτα στην Τούμπα και «γάλα, γάλα» φώναζα και πουλούσα γάλα, τις συσκευές που ήμουν πιο μικρό, ύστερα πουλούσαμε, ένα κουτί [...] Στην Τούμπα ή μάνα μου πήραμε την αγελάδα. Έκανε και γιαουρτάκια, ο κόσμος πια στην Τούμπα, εκεί γύρω την είχανε*

μάθει. Η αγελάδα δέκα δώδεκα οκάδες γάλα έδινε την ημέρα. Άλλο σαν γάλα πουλούσαμε και άλλο σαν γιαούρτι» (MA198) και εξηγεί ότι λίγο αργότερα ο άντρας της αδερφής της, που τους βοηθούσε, έστειλε την ίδια να μάθει ραπτική: «Μας βοηθούσε λίγο πολύ και ο γαμπρός μου... [...] Ο γαμπρός μου λέει όχι μέχρι εδώ και μη παρέχει, θα πας λέει στη μοδιστρική, θα μάθεις και θα δουλέψεις. Να βγάλετε πια τα έξοδα σας. Με έστειλε στη ραφτική. [...] Στο σπίτι, εκεί. Έμενα στην αδερφή μου εγώ, γι αυτό και την Τούμπα πολύ- πολύ δεν την ξέρω. Και κανά δύο τρία χρόνια σχολείο εκεί στην Κασσάνδρου πήγα, δίπλα στο υδραγωγείο καθόνταν, εκεί είναι το σπίτι, ως τώρα εκεί είναι. Τώρα βέβαια μέταλλο έγινε και εκεί πήγαίνα στη ραφτική και εκεί σε μια σάλα της αδερφής μου έραβα εκεί. Κανά δύο, όχι να έχω πια πελατεία. Έραφα κανά δύο χρόνια, 18 χρονών αρραβωνιάστηκα, παντρεύτηκα κιόλα» (MA198).

Ορισμένες γυναίκες εργάστηκαν ως οικιακοί βοηθοί, όπως αναφέρουν η Α.Π.: «Σε δουλειές πλύσηνη, να μεγαλώσει δυο ορφανά! Που να πάει να δουλέψει! Ούτε εργοστάσια είχανε τότες, δεν ήτανε όπως είναι σήμερα ας πούμε όλα, που μπορείς να βρεις και κάπου καλύτερα. Σε σπίτια, είχε δυο-τρία σπίτια, έπαιρνε ένα μεροκάματο με το ζόρι να ζήσει τα παιδιά της» (MA145) και η Σ.Α.: «η μητέρα μου, πήγαινε σε ξένα σπίτια και δούλευε. (MA61)» ενώ η Κ.Φ. αναφέρει ότι και η ίδια, ως μικρό κορίτσι «Υπηρέτρια με είχε πάρει από μικρή. Ήτανε και η κόρη της, Σίντια τη λέγανε, μένει στο ξενοδοχείο, πήγαμε και την είδαμε. Ήθελε να με πάρει στην Αγγλία ήθελε να με πάρει, γιατί ήμουνε ξανθιά μικρή και ήμουνε... Και ήθελε να με πάρει και τότες η μάνα μου δεν μ' άφηνε» (MA41).

Η Θ.Σ. θυμάται ότι όσο η μαμά της δούλευε, εκείνη φρόντιζε την αδερφή της: «Ούτε εδώ δεν πήγα εγώ κορίτσι μου, για να μεγαλώσω αυτήν (την αδελφή της) η μάνα μου γέννησε και δούλευε και με είπε “εσύ θα κοιτάξεις το παιδί κι εγώ θα δουλέψω”» (MA166) ενώ η Μ.Σ. εξηγεί ότι έμαθε ραπτική, με την ενθάρρυνση του πατέρα της και αργότερα δημιούργησε δική της επιχείρηση με είδη ένδυσης: «Εγώ, είχα πάει στο ράψιμο και τελείωσα το ράψιμο, έμαθα το ράψιμο, με βοήθησε και ο μπαμπάς μου [...] και είχα πάρει ένα σπίτι στην Χαριλάου. Το είχα δώσει σαν προίκα που παντρεύτηκα και αυτό [...] Είπα, έπλεκα δίχτυα για τον μπαμπά μου και μετά λοιπόν του λέω «Μπαμπά τι θα γίνει αυτό; Με τα δίχτυα δουλειά δε γίνεται να κάθομαι να πλέκω». Ε, εκεί που θα με 'παιρνε, θα θα εργαζότανε εκείνη. Εγώ λέγω θα πάω να μάθω ράψιμο. [...] Έδινα μίααα, ένααα, μια μπουτίκ εκεί πέρα ήτανε, πουλούσε και χάρμπιδια, φορέματα και αυτά, και ήταν εργαστήριο. [...] Είχα πολύ καλή πελατεία, είχα πάρα πολύ καλή πελατεία και είχα δουλέψει καλά. Σας είπα είχα και τις ομολογίες αυτές, πήρα ένα ωραίο σπιτάκι στη Χαριλάου» (MA48). Με τη ραπτική ασχολήθηκε και η Χ.Ε., αφού πρώτα εργάστηκε κάνοντας θελήματα σε ζαχαροπλαστέιο: «Πήγα σ' ένα ζαχαροπλαστέιο και λέω “θέλετε κανένα κοριτσάκι να τυλίγει καραμέλες;” στα χαρτάκια εκεί πήγα και πήγα και δούλευα! [...] Κάτι ξεφτισμένα παπουτσάκια ξέρω 'γω αυτά. Λοιπόν, ντρεπόμουνα. Και δεν πήγα. Πήγα ένα μήνα, αλλά πήγα και έφυγα [...] Και από την τετάρτη τάξη, έμεινα χωρίς σχολείο.

Πήγαινα στα ζαχαροπλαστεία... ύστερα από' δω, από' κει, κάτι έβρισκα να πούμε... εν τω μεταξύ, η θεία μου είπε «να μάθεις μοδίστρα» α, και με πήγε η θεία μου σε μια κρητικιά για να μάθω μοδίστρα, μ' έδινε κάτι τρυπώματα, κάτι αυτά... Ύστερα άλλαξα μοδίστρα. Άμα έγινα μοδίστρα πήγαινα ύστερα και έραβα, ε έβγαζα λεφτά. [...] και ντυθήκαμε, κάναμε, ε, να, αυτό είναι, πήραμε πράγματα... που χρειαζότανε. Αφού δεν είχαμε να να σκεπαστούμε, δεν είχαμε να φορέσουμε. Αφού ντρεπόμουνα να πάω σχολείο» (ΜΑ18). Ακόμα, η μητέρα της Β.Α. δημιουργούσε εργόχειρα για τις προίκες των κοριτσιών, βγάζοντας τα προς το ζην, ώστε να αποκτήσει σπίτι για την οικογένεια της: «ναι, ναι, ναι κι εδώ, κι εδώ, κι εδώ, κι όλη τη γειτονιά, παντρευόνταν τα κορίτσια, τους έκαμνε, καμιά (ενν. προίκα), κανένα για μαξιλαράκι για κανένα [...] και ήθελε να πάρει το παραχωρητήριο [...] και μόλις το πήρε η μαμά μου απ' τη χαρά της μας αγκάλιαζε, μας φιλούσε, άντε λέει «τώρα το σπίτι είναι δικό μας» (ΜΑ127), αναφερόμενη στο μέτρο της Ε.Α.Π. όπου εξασφάλιζε στους αστούς πρόσφυγες ευκολίες πληρωμής, ώστε να γίνουν ιδιοκτήτες των σπιτιών και των καταστημάτων που τους είχαν παραχωρηθεί (Πελαγίδης, 2009: 92).

Ιδιαίτερη σημασία παρουσιάζει και η μαρτυρία της Β.Α., η οποία αναφέρει σχεδόν όλες τις δουλειές που κλήθηκε να κάνει μετά την εγκατάσταση στη Θεσσαλονίκη. Ξεκινώντας από εργοστάσιο ζαχαροπλαστικής «Ένα εργοστάσιο, μπισκότα, πήγα εκεί πέρα, και με είχανε να με στέλνουν να πάω να τους ψωνίζω. [...] γιατί για δουλειά να προσφέρω δεν μπορούσα, μικρή ήμουνα. Ναι. Λοιπόν και πήγαινα ψούνιζα, έκανα α, λίγα πράγματα, λίγα πράγματα, όχι, πολύ λίγα!», συνεχίζοντας στην καπνοπαραγωγή με άστατο ωράριο: «Στα καπνά πήγα. [...] Ε, παντρεμένες, χήρες, λεύτερες [...] όπως έχουν τώρα οχτώ ωρών, όχι! Ό,τι ώρα 7 πηγαίναμε, 6 πηγαίναμε, το βράδυ ό,τι ώρα να 'ναι μας σχολούσανε, δεν είχαμε [...]», σε εργοστάσιο με караμέλες, όπου περιγράφει τι γινόταν σε περίπτωση ελέγχου: «Στο εργοστάσιο του φλόκα που κάνουνε σοκολατάκια και αυτά, έλεγα κι έλεγα άμα θέλουν καμιά να με παίρνετε, να με πάρουν κι εμένα κι αυτά ε και πήγαινα, αλλά χωρίς τότε έτσι άμα ήσουνα δεν είχε. [...] Άμα θα 'ρθουν απ' την εφορία ξέρω 'γω ποιοι που ερχόντουσανε. Όπως βάζουμε τώρα τα σήματα, τέτοια δεν είχε. Και μας έλεγε το αφεντικό άμα θα' ρθει ορισμένες ήμασταν αυτές, με συγχωρείτε μας έστελναν να πάμε στην τουαλέτα, πηγαίναμε εκεί καθόμαστανε, ώσπου να φύγουμε, για να βγούμε. [...]», σε στεγνοκαθαριστήριο, όπου άρχισαν και οι κινητοποιήσεις με αίτημα την αύξηση του μισθού: «Μετά πήγα στο πλυντήριο, ναι, ναι, ναι, σεντόνια κι αυτό μηχανήματα είχε, τα σεντόνια να περάσουν αυτά και στο χέρι πουκάμισα είχανε. [...] Αφού κάναμε, φωνάζαμε, λέγαμε λίγα είναι αυτά που μας δίνεις. Κουμμουνίστριες είστε! Κουμμουνίστριες είστε! Ναι, ε θα σας καταγγείλω, θα σας κάνω, μας φοβέριζε κιόλας. Εκεί πολλές ε, καμιά δεκαπενταριά ήμασταν. Και ώρες πολλές δουλεύαμε και λεφτά δεν παίρναμε, όλη την ημέρα ήμασταν εκεί. Κι ύστερα έγινε το οχτάωρο το '36, έγινε, αυτά. Γίνηκε οκτώ ωρών, βγάλαν και βιβλιάρια κι αυτά έχουν και βιβλιάριο. [...]» και στη συνέχεια και στη φοιτητική λέσχη και στην εστία: «Μετά πήγα στο,

φοιτητική λέσχη. Στην κουζίνα δούλευα. Λίγα χρόνια δούλεψα, από εκεί, απ' τη φοιτητική λέσχη, με γνώρισε μια με λέει "θές να σε στείλω στους κοιτώνες;" Μ' έστειλε εκεί και δούλεψα 2-3 χρόνια. να περιποιούμαι τα παιδιά όλα, τους φοιτητές πια κατάντησα πιασμένη» (MA127).

Η κινητικότητα των γυναικών των λαϊκών στρωμάτων και η ένταξή τους στη βιομηχανία αυξάνεται με την έλευση των προσφύγων, κυρίως στη βιομηχανία τροφίμων, καπνού, ενδυμάτων αλλά και υφαντουργίας ενώ οι περισσότερες είτε δουλεύουν ως ανειδίκευτες εργάτριες με χαμηλά ημερομίσθια είτε δουλεύουν από το σπίτι και πληρώνονται με το κομμάτι (Αβδελά, 2002: 342). Η ανάγκη βιοπορισμού και εργασίας που βγάζει τις γυναίκες από αυτό που μέχρι τότε θεωρούνταν ο ζωτικός τους χώρος επιφέρει κοινωνικές αντιδράσεις: η συμπεριφορά τους θεωρείται ύποπτη για έκλυση ηθών και χαλάρωση της οικογενειακής ζωής για κάποιους, ένδειξη εκπολιτισμού και ανάπτυξης για άλλους, ενώ τέλος, οι άθλιες συνθήκες στις οποίες διαπιστώνεται ότι εργάζονται στα εργοστάσια, αναδεικνύει την ανάγκη για θέσπιση μέτρων για την «προστασία των εργατριών ώστε να πάψει να υποθηκεύεται η υγεία των μελλοντικών μητέρων του έθνους» με αποτέλεσμα να προκύπτει νομοθεσία «για την προστασία εργασίας των γυναικών και των ανηλίκων» και την «προστασία της μητρότητας» (Αβδελά, 2002: 343).

Τέλος, αξίζει να αναφερθούμε στη μαρτυρία της Α.Κ. που εξηγεί ότι το βιοτικό επίπεδο της οικογένειας βελτιώθηκε μετά το γάμο της αδερφής της: «Εργαζόταν η αδερφή μου εργαζόταν και η μητέρα μου. Ύστερα αρραβωνιάστηκε η αδερφή μου, παντρεύτηκε, εγώ πήρα ένα γαμπρό πολύ καλό και ήμασταν στην Καστέλα.[...] Η μητέρα μου ήτανε μοδίστρα και πήγαινε μεροκάματο. Η αδερφή μου ήτανε νοσοκόμα. Ήτανε υπάλληλος των φυλακών Αβέρωφ. [...] Γιατί ήμασταν εξελιγμένοι και κοκέτες ήμασταν και όμορφες και πολλοί νέοι και αξιωματικοί πήρανε πρόσφυγες» (MA56) αλλά και σε εκείνη της Σ.Α. που αναφέρει ότι μένοντας μόνη της, εργάστηκε στη Μέριμνα Ποντίων Κυριών και «εκεί εργάστηκα δεκαπέντε χρόνια... γεννήτρια στο χέρ'. Και εκεί, ας είναι καλά, με βγάλανε βιβλιάριο κοινωνικών ασφαλίσεων στο χέρι [...] παίρνω σύνταξη δικιά μου και κάθομαι» (MA76).

5.3.2 Κοινωνική ζωή και κοινωνική αντιμετώπιση

Σύμφωνα με τις μαρτυρίες, οι Μικρασιάτισσες γυναίκες ήταν συνήθως περιορισμένες στα του οίκου τους, σύμφωνα και με τα δεδομένα της εποχής, ωστόσο αυτό δεν αναιρεί τη συμμετοχή τους στην κοινωνική ζωή τόσο μέσα από την καθημερινότητα όσο και μέσα από κοινωνικές εκδηλώσεις. Έτσι, άλλες μαρτυρίες αναφέρονται σε μια πιο ελεύθερη, «ανοιχτή» κοινωνική ζωή και άλλες σε μια πιο περιορισμένη.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η κύρια κοινωνική διάσταση που αφορά τις γυναίκες, ανεξάρτητα από την κοινωνική τους προέλευση είναι η προσφορά τους

μέσα από το ρόλο της συζύγου και μητέρας, ενώ από εκεί και μετά η κοινωνική δραστηριοποίηση τους για τις μεν των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων περιλαμβάνει τη διακοσμητική κοινωνική παρουσία, για τις δε των κατώτερων την εργασιακή απασχόληση (Δαλακούρα, 2008: 302).

Η Μ.Σ. από τα Βουρλά στη μαρτυρία της εξηγεί τις διαφορές ανάμεσα στις γυναίκες από τον τόπο της και τις «Σμυρνιές»: Αναφέρει λοιπόν ότι «Οι Μπουρλιώτες εν ολίγοις, τώρα να σας πω τα εθίματα που είχανε, ήτανε για την ηθική μαχαιροβγάλτες... Δεν τολμούσαν οι γυναίκες, εμείς, να φορέψουνε ούτε κοντό μανίκι, ούτε ντεκολτέδες, ούτε τίποτα. [...] Στα Βουρλά, πολύ (εννοεί περιορισμένες) Άπαπαπα! Τίποτα! Όχι να βγούνε και να κάνουν. Εδώ πέρα βέβαια οι συγγενείς, ας πούμε, να 'ρθεις εσύ. Αλλά έτσι ας πούμε περιορισμένα να βγούνε. Τέτοια πράγματα δεν είχε κορίτσι μου. Το καλοκαίρι που πηγαίνανε στα αμπέλια και πηγαίνανε η μια στη εμιανής το αμπέλι και λιγάκι και εκεί πέρα ξεσκούσανε [...]» (ΜΑ48) σε αντίθεση με τις Σμυρνιές, που μάλιστα οι συντοπίτες της χαρακτήριζαν «πρόστυχες»: «Οι Σμυρνιές ήτανε ένας μέρος, ήτανε ανοικτές γυναίκες, αλλά ήτανε και οικογένειες που ήταν αριστοκράτισσες και αυτές. Όταν ερχόνταν αυτές ειλέγανε "αμάν οι πρόστυχες Σμυρνιές!" - γιατί είχανε ντεκολτέδες και μοντέρνες ήτανε και ωραίες γυναίκες [...] Ήταν οι Σμυρνιές άφταστες! Στην πολυτέλεια χρυσό μου [...] Ήταν άλλο πράγμα οι Σμυρνιές, ηξέραν να ζήσουνε, ξέραν να ζήσουνε, [...] εκεί ήταν ελεύθερες οι γυναίκες, ζούσαν τη ζωή τους» (ΜΑ48).

Σημαντικό κομμάτι της κοινωνικής ζωής των γυναικών είναι η συμμετοχή στα έθιμα του γάμου, για τα οποία οι μαρτυρίες είναι εκτενείς και λεπτομερείς. Η Θ.Σ. από το Ουσάκ της Σμύρνης αναφέρει ότι «Οι γάμοι γινόντανε πολύ ωραία, τα κορίτσια μας... Το Σαββάτο βράδυ, τα κορίτσια μας φορούσανε μικρασιάτικα εντερλίδες, βράκες όπως φοράν οι Πόντιοι, τέτοια πράγματα, με φλουριά εδώ, αυτά, έτσι ντυνόntonουσαν τα κορίτσια για το γάμο» (ΜΑ166) όπως και η Κ.Α. από την Άγκυρα: «Αλλά όχι, εκεί γλεντούσανε. (ενν. στους γάμους) Όχι εκκλησία και να φύγουν» (ΜΑ198) αλλά και η Σ.Α. που της άρεσε να παρακολουθεί τους γάμους: «Μικρή ήμουν, αλλά θυμάμαι, πήγα σε ένα γάμο, τουρκικό, που πρώτη φορά είδα, και μ' άρεσε πάρα πολύ [...] όταν κάνανε γάμο γλεντούσαν πάρα πολύ, όταν πήγαινε ο γαμπρός στο λουτρό, γινόταν ένα μεγάλο γλέντι στο προαύλιο του λουτρού.. Μετά θα πήγαινε η νύφη, με κορίτσια, χορεύανε, όργανα παίζαν, πολύ ωραία, αυτά τα θυμάμαι [...] όχι, δεν είχαμε τοπικές ενδυμασίες [...]» (ΜΑ61), η οποία αναφέρεται και στον γάμο της αδερφής της, που ήταν προγραμματισμένος αμέσως πριν τον διωγμό από την Προύσα, αλλά και την κατάληξη του νυφικού, μετά την εγκατάσταση στη Θεσσαλονίκη: «Τα είχαμε όλα έτοιμα! Και το βράδυ ήρθε διαταγή να φύγουμε... και όταν, στα Μουδανιά που ήμαστε, βρέθηκε και η μοδίστρα απ' την Προύσα που έραβε το νυφικό της. και της το 'δωσε της αδερφής μου. [...] Κι όταν ήρθαμε εδώ στην Καλαμαριά, παντρευότανε, τι να σου πω... όλος ο κό... όλοι οι νεαροί παντρευότανε. Και με το νυφικό της αδερφής μου παντρεύτηκαν πάρα πολλές νύφες, πάρα πολλές»

(MA61), μαρτυρία μέσω της οποίας διαπιστώνουμε την ανάγκη των ανθρώπων να επανέλθουν στην κανονικότητα μετά τον ξεριζωμό και να συνδέσουν τις χαρούμενες στιγμές της ζωής τους με τις χαρούμενες μνήμες της χαμένης πατρίδας.

Η Α.Κ. από το Ρύσιο της Μ. Ασίας θυμάται ότι «Στους γάμους πήγαιναν μόνο οι μεγάλοι. Στο γάμο πήγαιναν όλοι στην εκκλησία κοπέλες και παλικάρια. Αλλά στο τραπέζι του γαμπρού δεν πήγαιναν οι ελεύθεροι. Είχαν αρχές. Πήγαιναν μόνο οι παντρεμένοι στο τραπέζι του γαμπρού» (MA56) ενώ σύμφωνα με την Γ.Χ. από τη Σμύρνη: «Και λέγανε άμα ντύνανε τη νύφη, κοπελίτσες. “Να περιμένουμε τη Τζοβανάκη να έρθει να μας πει στιχάκια”. Λέω το πρώτο τραγούδι, “η ώρα επλησίασε να βάλεις το στεφάνι και ο κόσμος ο περίεργος δεν θα χει πια να κάνει”. [...] Η νύφη δε φορούσε πάνω της τίποτα. Φόραγε γάντια άσπρα, και από πάνω από το γάντι φόραγε στο αριστερό της χέρι τη βέρα της. Και είχε αυτές που τις λένε “τρέσες”, μπλίρες» (MA06), περιγράφοντας λεπτομερώς την παραδοσιακή φορεσιά του γάμου.

Η ίδια αφηγήτρια, η Γ.Χ. περιγράφει και τον δικό της γάμο: « (ενν. Παντρεύτηκα) Στην εκκλησία του Σωτήρα Χριστού! Στη δικιά μας εκκλησία [...] Εγώ δεν ντύθηκα με άσπρα, νύφη [...] Ήτανε μια τουρκάλα και λέει, άκου να σας πω...Αυτό το κορίτσι που θα παντρευτεί απόψε, δε θα το ντύσουμε με άσπρα. Θα της φέρουμε εμείς φόρεμα. [...] Ε, τότε παιδί μου τον πήγε ο παππούς έφεδρος. Τον ξαναπήρανε, έγινε πόλεμος τον ξαναπήρανε. Βέβαια, ναι, άρον -άρον (ενν. παντρεύτηκα). Γιατί ήθελε να πάει, ήμουνα έγκυος στην Ειρήνη [...] Βέβαια, μέχρι το πρωί(ενν. κρατούσε το γλέντι του γάμου). Η νύφη δε γδύνεται, μέχρι το πρωί, είναι στολισμένη και χορεύει ο κόσμος. Τραπέζια(φαγιά) απ’ όλα [...]» (MA06) ενώ η Ζ.Δ. περιγράφει τους γάμους όπως γίνονταν στο χωριό της, το Κουρί της Μ. Ασίας: «Γαμπρό δώσανε, πώς το λέγαν, τις νύφες, έτσι γίνεται η στολή, όπως είναι και σήμερα, με τη διαφορά ότι και στις οκτώ που πηγαίναν στην εκκλησία - έτσι το είχαμε εμείς - πηγαίνανε, όταν μετά από μια Κυριακή παντρευόταν την άλλη πηγαίναν στην εκκλησία, αυτοί που δεν κάναν τραπέζια, έτσι να καλέσουν κόσμο» (MA128) και συνεχίζει: «Ναι, μετά το γάμο ύστερα δίνανε... Στο γάμο ερχόντουσαν τα κυρίως πρόσωπα στο τραπέζι, δεν μπορούσε να καλέσει όλο το χωριό. Ε, ύστερα ερχότανε σχεδόν όλο το χωριό να περάσει, να ευχηθεί. Γιατί πήγαινε στην εκκλησία, το εκκλησίασμα όπως ήτανε έφευγε και πήγαινε στο σπίτι να ευχηθεί και έτσι γινόντουσαν πολλά γλυκά. Καθότι και στα βαφτίσια έτσι τέτοια πολλά γλυκά κάναμε. Και στις κηδείες[...]Να βάλεις το καλό σου το κέντημα όταν γυρνούσε η γυναίκα που έπαιρνε σαραντισμό, στόλιζε το παιδάκι, κεντούσαμε τις πάνες, να το πάει στην εκκλησία, έτσι, τα πρωταράκια προπαντός. Ωραία πράγματα ήταν, αλλά όλα καταργηθήκαν τώρα.» (MA128).

Ακόμα, η Α.Θ. από τη Φιλαδέλφεια της Σμύρνης αναφέρεται στα δώρα που δίδονταν στους γάμους: «Φλουριά δώριζαν. Δεν είχε έτσι, νοικοκυριά να πάρουνε και έβλεπες όλοι τα φλουριά, θυμάμαι μια ξαδέλφη μου αρραβωνιάστηκε, ως κι εγώ που ήμουνα πόσο χρονών; Τότες ακόμα πιο μικρή ήμουνα η μάμα μου έβαζε σε τσιγαρόχαρτα τα τύλιγε, κάτι αυτά, χαρτιά που είχε για τσιγάρα μέσα εκεί τα τύλιγε η

νύφη όταν κερνούσε έριχναν φλουριά μέσα [...] Και δεν πήγαιναν όπως τώρα κάθε μέρα, ήθελαν να μαζευτούν οι συγγενείς και να πάνε όλοι μαζί μια επίσκεψη φλουριά, μετά πάλι όποτε να πήγαιναν έπρεπε να δώσουνε φλουριά κι ο γαμπρός όποτε πήγαινε έπρεπε να κερνάει η νύφη να δώσει το φλουρί. [...]» (MA288), έθιμο που τηρούνταν και στη γέννηση του μωρού: «Στο παιδί; Δίνανε. Όταν γεννηθεί το παιδί και πας, έδιναν φλουριά» (MA288) ενώ η Γ.Χ. αναφέρεται συνοπτικά και στο έθιμο της βάπτισης: «(Στα βαφτίσια ,πώς τα βαφτίζανε τα παιδιά;) - Όπως και τώρα. (Γίνονταν και στα σπίτια βαφτίσια;) -Αμέ. Αν ήταν ανάγκη όμως. Άμα ήταν ανάγκη στα σπίτια. Κανένα κρυωμένο, κανένα άρρωστο» (MA06).

Αξίζει να αναφέρουμε ότι η συμμετοχή των γυναικών στα έθιμα αυτά, ναι μεν συνιστά μια κοινωνικά αποδεκτή έξοδο από το σπίτι και μια ενεργητική παρουσία, ωστόσο δεν καθιστά τον ρόλο πραγματικά κοινωνικό, αφού αυτός δεν αντιμετωπίζεται ως έμφαση της κοινωνικής φύσης των γυναικών αλλά απλώς ως εκδήλωση της «ομαλής» γυναικείας φύσης σε κοινωνικό επίπεδο (Δαλακούρα, 2008: 302).

Τέλος, είναι σημαντικό να αναφέρουμε την αντιμετώπιση την οποία είχαν οι ανύπαντρες γυναίκες στην εποχή αυτή, σύμφωνα με τις μαρτυρίες. Χαρακτηριστικά, η Γ.Χ. αναφέρει την περίπτωση της συντοπίτισσας της, η οποία βιάστηκε από συντοπίτη της και ακολούθησε γάμος: «Δεν ήταν αρραβωνιασμένος, την αγαπούσε έτσι, το ήξερε η μάνα του. Αυτό ήτανε. Έφυγε και ήρθε εδώ πέρα εκείνη εκεί πέρα έκανε.. έκανε ένα λάθος. Κορίτσι ήτανε, αυτό δεν είναι πράγμα να το συζητάμε γιατί ένας την είχε εκεί πέρα εργάτρα σ' ένα χωράφι και αυτός ο αφιλότιμος ήτανε αρραβωνιασμένος. Και πιάνει το κορίτσι και το βίασε [...] Λέει ο Κώστας με εκβίασε, με έκανε αυτό και αυτό. « Αφού είναι αρραβωνιασμένος και θα παντρευτεί». « Έχει ωραία κοπέλα εκείνος» λέει. Και πάνε στον επίτροπο της εκκλησίας και βγάλανε λόγο. Εκεί πέρα υπάρχει νόμος. Και πάνε οι τσανταρμάδες. Οι τσανταρμάδες είναι η αστυνομία. Και πάνε και τον πιάνουνε. Και τον λένε « γρήγορο , αυτή την ώρα οι άδειες του γάμου είναι έτοιμες, θα έρθεις να παντρευτείς. « Ποια λέει;», « Αυτηνής που έβγαλες τα μάτια. Βρε αμάν». [...] Και τον στεφανώσανε, το άκουσα με τα αυτιά μου αυτό το πράγμα: λέει του παπά « πιο γρήγορα γιατί θα σηκωθώ να φύγω». Του λέει « δεν μπορείς να φύγεις , ένα γύρω από την εκκλησία είναι ζωσμένη από στρατό. Υπάρχει νόμος, υπάρχει νόμος, θα την παντρευτείς, νόμιμη γυναίκα σου». (MA06) ενώ η ίδια μάρτυρας αναφέρεται και στην περίπτωση γυναίκας που σύναψε σχέσεις με Τούρκο συντοπίτη της, γεγονός που έφερε αντιδράσεις: «Άκουσε ήταν μια οικογένεια και ήταν όλο σε καλή κατάσταση. Είχανε πορτοκαλιές, είχανε μπυραρία. Ο μεγάλος ο γιος ήταν οδοντίατρος. Η μεγάλη αδερφή ήταν παντρεμένη με έναν αξιωματικό. Αξιωματικό , ας πούμε, του παλιού καιρού, τα παλιά χρόνια . Είχανε και άλλη μια, τη λέγανε Στάσα να έτσι μια κομψή ήτανε . Στάσα την λέγανε. Αγάπησε του σαμαρά το γιο, τον Τούρκο. Τον Τούρκο αγάπησε. Της λέγανε τ' αδέρφια της «καλά τόσα παλικάρια γνωρίζουμε... [...] Ναι, ναι, ναι της

λέγανε. Δεν ντρέπεσαι τόσα παλικάρια υπάρχουν και δεν ξέρω τι « Μη μου λέτε τίποτε, εγώ τον αγαπώ και θα τον πάρω» (ΜΑ06).

Όσον αφορά την περίπτωση της πρώτης κοπέλας, όπου ο βιασμός οδήγησε σε καταναγκαστικό γάμο, φαίνεται να θεωρείται ως η πλέον συνηθισμένη τακτική αφού από τις μαρτυρίες προκύπτει ότι αυτό ήταν κοινωνικώς απαιτούμενο προκειμένου το θύμα του βιασμού να μην στιγματιστεί ενώ σχετικά με την δεύτερη, προκύπτει αρκετά μεγάλη αντίδραση μπροστά στο ενδεχόμενο ενός μεικτού γάμου, πράγμα που αν και δύσκολα διαχειρίσιμο, σύμφωνα με την ΜΑ06, είναι κάτι το οποίο συνέβαινε σε αρκετές περιπτώσεις, σύμφωνα με τον Παναγιωτόπουλο (Κεχριώτης, 2011: 99).

5.3.3 Ενδυμασία

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι μαρτυρίες των αφηγητριών που αφορούν την ενδυμασία των γυναικών όσο αυτές ζούσαν στους τόπους καταγωγής τους, καθώς τα ενδύματα είναι δείγμα τόσο του πολιτισμού όσο και του κοινωνικού και οικονομικού επιπέδου της οικογένειας.

Η Μπάδα (1992: 185) αναφέρει ότι η ενδυμασία αποτελεί έναν πολύ καλό δείκτη αξιολόγησης των κοινωνικών και οικονομικών δεδομένων των ομάδων και των τάξεων αλλά και ένα είδος του τρόπου επικοινωνίας των ανθρώπων και μάλιστα υποστηρίζει ότι η φορεσιά παραμένει ένας κώδικας πληροφόρησης για την κοινωνική ταυτότητα ατόμων και συνόλων (1992: 193) Ακόμα, η ενδυμασία ως μέρος της υλικής ζωής, αποτελεί δείκτη ποιότητας και του επιπέδου ζωής, αφού τα αντικείμενα να μεν καλύπτουν αρχικά τις ανάγκες σ' ένα βιοτικό επίπεδο, αλλά ταυτόχρονα λειτουργούν σ' ένα κοινωνικό επίπεδο και σ' ένα συμβολικό επίπεδο (Μπάδα, 1992: 184). Επιπλέον, σύμφωνα με την βιβλιογραφία, η ένδυση αποτελεί μέσο αποτύπωσης κοινωνικής διαστρωμάτωσης σε κοινότητες με αξιοσημείωτη κοινωνική κινητικότητα, η οποία οφείλεται κατά κύριο λόγο στις επαγγελματικές δραστηριότητες των μελών τους αλλά και στη σχέση των κοινοτήτων με μεγάλα αστικά πολιτιστικά κέντρα του εξωτερικού. (Μαρίνα Βρέλλη-Ζάχου, 1989: 189)

Σε γενικές γραμμές, οι γυναίκες φαίνεται ότι φορούν αυτό που ονομάζουν «ευρωπαϊκά» ρούχα και όχι παραδοσιακές φορεσιές, ενώ όταν ασχολούνται με δουλειές του νοικοκυριού, χρησιμοποιούν το «σαλβάρι». Η Α.Κ. αναφέρει ότι στην Αρετσού οι γυναίκες φορούν «Ευρωπαϊκά. Μόνο όταν έπλεναν οι γυναίκες είχαν σαλβάρι. [...] Παντελόني αλλά φαρδύ. Βράκα .Την έφερναν γιατί πλέναν έξω στους κήπους με το καζάνι και τη σκάφη και με τα αυτά. Και για να μη σκύβουν και φαίνονται τα πόδια τους φορούσαν.» (ΜΑ56) ενώ η Ζ.Δ. θυμάται ότι «ήμωνα μικρή και ήτανε μεγαλύτερες κοπέλες δεκαπέντε-δεκαέξι χρονώ, φορούσαν παντόφλες και τσόκαρα. Και τρέχανε και έκανε τάκα τάκα τάκα τάκα κι αυτό μ' ενθουσίαζε, με τρέλαινε κι έλεγα αχ, πότε θα μεγαλώσω να φορέσω παντόφλες με τσόκαρα να τρέχω να κάνω αυτό το τάκα τάκα. Όλο πέτρα ήτανε» (ΜΑ128).

Η Κ.Α. από την άλλη, περιγράφει τις συγγενείς της ως ιδιαίτερα καλοντυμένες: «Ρούχα ωραία φορούσαμε. Όχι και εκείνα τα πολύ παλιά. Φορούσαν και αυτά τα σηκωτά με τις δαντέλες, αυτά. Φυσικά οι γονείς μου και οι θείες όλοι, δεν είδα εδώ ούτε καμιά ξένη να φορούν τα παλιά εκείνα που φορούσαν σαλβάρια που λένε, όχι. Αυτά όχι, ήσαν ευρωπαϊκά ντυμένες» (ΜΑ198) ενώ αντίθετα η Τ.Χ. περιγράφει λεπτομέρειες από την παραδοσιακή στολή των γυναικών στο Ουσάκ της Σμύρνης: «Στολή, ένα γιλέκο κοντό, όλο... όλο αυτό, κεντημένα εδώ πέρα με χρυσό. Ε, φορούσανε... ένα σάλι άσπρο εδώ δένανε, φορούσανε σκέτο, από κάτω "τσιταρέ" το λέγανε, μεταξωτό... δάχτυλο - δάχτυλο, ύφασμα ήτανε. Ε, φορούσαν... ντυνότανε ωραία τότε» (ΜΑ179).

Η Γ.Χ. και η Κ.Γ. αναφέρονται στις γυναίκες από τη Σμύρνη, για τα καλλυντικά που χρησιμοποιούσαν : «Φτιασίδια κάνανε [...] Πώς δεν βαφόντουσαν! Με δάφνη, με δάφνη. Η δάφνη του δίνει γυαλάδα και τον κάνει ένα ωραίο χρώμα [...] Εκείνη που τους αρέσει πάντα κοκέτα είναι» (ΜΑ06), για τα σχόλια που δέχονταν: «Πήγαμε στη Σμύρνη "Δεν μπορώ να σας πω κουβέντα", μου λέει μία." Έχετε αυτό έχετε εκείνο και με συγχωρείς λέει [...] είστε αυτές (υποθ.) αλλά και δεν συγκρίνεστε οι Σμυρνιές» (ΜΑ52) και για τη σημασία που έδιναν οι γυναίκες στην εμφάνιση τους « Αυτά, πως φορούμε τώρα, συνήθως. Τα παπουτσάκια μας, τα κουστουμάκια μας, τ' αυτά, έτσι όπως βλέπεις τώρα οι... που ντυνόμαστε, τα ίδια. Όπως ντύνεσαι εσύ, ωραία θα ντυθεί και η χανούμισσα. Δε θα πει εκείνη "εγώ δεν μπορώ". Με διαφορά εκείνη φορούσε άλλα στολή κι η δικιά μας είναι άλλη» (ΜΑ52).

Αντίστοιχα σχόλια, για τη σύνδεση ενδυμασίας και κοινωνικής συμπεριφοράς κάνει λόγο η Κ.Φ.: «Πού να βγαίνουνε (ενν. οι γυναίκες) παιδί μ'; Πού να βγαίνουνε; Άμα τη βλέπανε καμιά και ηβγαίνανε ήταν ζόρικο το χωριό, "δεν είναι καλή κοπέλα, δεν είναι καλή κοπέλα!" Δεν είναι σαν και εδώ, εκεί ήταν όλες σεμνές!! Τα φουστάνια τους μέχρι... άμα πέφτανε η γάμπα τους, λέγανε δεν είναι καλή. Φορούσαν τρυπητές κάλτσες τότες, τρυπητές κάλτσες και φαινότουσαν... και λέει "δεν είναι καλή αυτήνα!" Έπρεπε η κάλτσα να είναι μέχρι εδώ να' ναι, κατάλαβες; [...]» (ΜΑ41) ενώ κάνει και σύγκριση με το σήμερα: «Ε να, δεν έχει τώρα μίνι και μου... τα φουστάνια μέχρι κάτω. Δεν έχει... Μια μπλουζίτσα, μία φουστίτσα, ένα ζευγάρι κάλτσες, δεν είχε λούσα πολλά, δεν είχε» (ΜΑ41).

Έτσι, παραθέτουμε μια λεπτομερή περιγραφή της φορεσιάς της Κουριώτισσας, όπως την παραθέτει η Ζ.Δ.: «Αλλά ήταν και οι στολές πολύ όμορφες. Βράκες φορούσανε. Ναι, βράκες φορούσανε Διάφορες, βελουδένιες, μεταξωτές, πάντα μονόχρωμες. Ήταν το λουδένιο το βρακί από κάτω, το σαλβάρι και άσπρη μπλουζα με πολλά κεντήματα εδώ, φουσκωτό μανίκι, στενό κάτω με κέντημα έτσι φαρδύ πολύ ωραίο και η μπιμπίλα εκείνη μ' έχει μείνει και δεν θα το ξεχάσω ποτέ, δεν έχω δει τόσο ωραίο ντύσιμο, στο κεφάλι ήτανε κάτι... μαντήλι που το λέμε σήμερα φοράμε, αλλά με μια ωραία δαντέλα...» (ΜΑ128), για τις μεταποιήσεις που έκαναν στα ρούχα: «Και βάζανε και φουστανέλα από μέσα άλλη, για να γίνει πολύ φουντωτό.

Είχα εγώ μία, της μητέρας μου, μεταξωτό βρακί καφέ ήταν και καφέ μπλούζα με μπλε βελούδο, έτσι τετράγωνο γιακά, και ήταν (δυσνόητη λέξη) βελούδο. [...] Ήταν μεταξωτό, σκάλωσε εδώ, σκάλωσε εκεί, κομμάτια έγινε, το 'κανα ύστερα παπλωματάκι στο παιδί μου. Το μόνο που έμεινε το κομμάτι εκείνο, που είχε η μητέρα μου βρακί, ωραία, είχε ένα πάρα πολύ ωραίο, το χάλασα, το έκανα φουστάνι. Ένα άλλο είχε σε μελιτζανί χρώμα το λέγαν, το έβαιψα μαύρο κι εκείνο το έκανα φουστάνι πάλι, όταν παντρεύτηκα. Δεν είχε τα λεφτά τότε ο κόσμος για να έχει την ευχέρεια να μπορεί να παίρνει» (MA128) αλλά και για τα χρώματα που επέλεγαν: «Αλλά ήταν πολύχρωμα ναι, ήτανε σε κεραμιδί, σε λαδί, σε μελί χρώμα, έτσι όπως τα λέγανε καραμελί, μελιτζανί και τέτοια, ότι χρώμα άρεζε η κάθε μια και ότι ήτανε κατά το χρώμα του προσώπου της βέβαια. Και όταν γινόταν ο χορός και πιάναν όλες οι κοπέλες το κορπί, ήτανε ένας κάμπος από λουλούδια: Όχι έπρεπε και τα μαντήλια δεν ήταν μονόχρωμα, ήτανε με λουλούδια και τα λουλούδια ήταν ο συνδυασμός με τα λουλούδια αυτά που ράβανε πάνω στη δαντέλα, σαν ένα είδος δαντέλας δηλαδή. Πολλά τσεμπέρια φορούσαν αλλά όχι με τόσα στολίδια» (MA128).

Διαπιστώνουμε, επομένως, ότι παρά το γεγονός ότι όπως ήδη αναφέραμε, η θέση της γυναίκας θεωρείται ότι είναι εντός της οικίας της, είναι αρκετά σημαντικό ζήτημα η εμφάνισή της, τόσο πρακτικό όσο και κοινωνικό, αφού οι επιλογές της ενδυμασίας της σχετίζονται με τον τρόπο ζωής της, την οικογενειακή της κατάσταση και το κοινωνικοοικονομικό της επίπεδο.

5.4 Διαπιστώσεις

Όσον αφορά τους τρόπους καταγωγής και τις ασχολίες των κατοίκων, οι περισσότερες μάρτυρες περιγράφουν με αρκετές λεπτομέρειες τις πατρίδες τους, τα επαγγέλματα που ασκούσαν και το υψηλό κοινωνικοοικονομικό επίπεδο κατά κύριο λόγο των ίδιων και των συμπατριωτών τους, είτε αυτοί είναι έμποροι, τραπεζίτες, δημόσιοι υπάλληλοι είτε αγρότες και αλιείς.

Ακόμα, σημαντικό ρόλο παίζει στην καθημερινότητα των ανθρώπων η συμμετοχή των ανθρώπων στην κοινωνική και θρησκευτική ζωή, που περιλαμβάνει τον εκκλησιασμό, τα πανηγύρια, τις κοινωνικές εκδηλώσεις, τους χορούς και τις βεγγέρες.

Ειδικά η συμμετοχή σε κοινωνικές εκδηλώσεις είναι η σημαντικότερη συμμετοχή των γυναικών στην κοινωνική ζωή, ειδικά για όσες δεν εργάζονται εκτός σπιτιού, που είναι και οι περισσότερες.

Τέλος, η κοινωνική ζωή των γυναικών αλλάζει αισθητά μετά την εγκατάσταση στη Θεσσαλονίκη, αφού είναι πολύ περισσότερες εκείνες που εργάζονται πλέον, αλλά η αλλαγή αυτή αφορά και το σύνολο του προσφυγικού πληθυσμού, καθώς διαπιστώνουμε τις σημαντικές αλλαγές στις συνθήκες ζωής κατά τις πρώτες μέρες μετά τον ξεριζωμό, τις προσπάθειες εξεύρεσης στέγασης και εργασίας, τις

διαφορετικές πλέον προτεραιότητες και τις σχέσεις με τους γηγενείς, που ναι μεν σύμφωνα με την επίσημη ιστορία είναι αρκετά δύσκολες και αρνητικές, ωστόσο οι προφορικές μαρτυρίες φανερώνουν την ύπαρξη και της αντίθετης πλευράς και τον θετικό τρόπο υποδοχής τους από τους γείτονες στις νέες γειτονιές.

Επίλογος - Συμπεράσματα

Από όσα παρουσιάσαμε στην παρούσα εργασία διαπιστώνεται ότι οι μαρτυρίες των γυναικών παρουσιάζουν μια πραγματικότητα που άλλοτε ταυτίζεται και άλλοτε διαφοροποιείται από την επίσημη ιστορία, ενώ σίγουρα αναδεικνύουν εκείνα που η βιβλιογραφία δεν αναφέρει.

Όσον αφορά στην Εκπαίδευση, φαίνεται ότι είναι ένα σημαντικό κεφάλαιο της ζωής των αφηγητριών, κυρίως πριν και λιγότερο μετά το 1922. Οι μαρτυρίες που μελετήσαμε είναι πολύ πιο πλούσιες και πλήρεις όταν αναφέρονται στους τόπους καταγωγής και η φοίτηση των παιδιών στο σχολείο είναι θέμα ύψιστης σημασίας για τις οικογένειες, κυρίως για τα αγόρια αλλά και για τα κορίτσια. Οι γονείς θεωρούν τη μόρφωση μέσο ανάπτυξης εθνικής συνείδησης, και, αν και η εκπαίδευση θηλέων, ειδικά η δευτεροβάθμια περιορίζεται κυρίως σε θέματα οικιακής οικονομίας ή εκπαίδευσης διδασκαλισσών, στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα προσανατολίζεται επίσης στην προετοιμασία δασκάλων και μητέρων που θα αναπτύξουν την εθνική συνείδηση στα παιδιά τους.

Εντελώς διαφορετική είναι η κατάσταση μετά την εγκατάσταση τους στη Θεσσαλονίκη, οπότε και οι προτεραιότητες έχουν πλέον αλλάξει. Η πρώτη από αυτές είναι πλέον η επιβίωση, στην προσπάθεια για την οποία πολλές φορές αναγκάζονται να συμμετέχουν περισσότερα ή και όλα τα μέλη της οικογένειας, με αποτέλεσμα η σημασία της εκπαίδευσης να παραμερίζεται.

Ακόμα, παρά το γεγονός ότι το κράτος δημιουργεί ολοένα και περισσότερα σχολεία ώστε να καλύψει τις νέες ανάγκες, οι μαρτυρίες μάς λένε ότι συχνά τα σχολεία αυτά είναι λίγα ή χαμηλού επιπέδου και αρκετοί γονείς θεωρούν ήσσοнос σημασίας το να στείλουν τα παιδιά τους, ειδικά μάλιστα όταν οι ανάγκες εργασίας είναι αυξημένες, ενώ στις περιπτώσεις των κοριτσιών λίγο μεγαλύτερης ηλικίας, οι οικογένειες προτιμούν τον γάμο ως επιλογή για αυτά.

Οι αναμνήσεις των αφηγητριών περιλαμβάνουν αναφορές στα σχολεία της περιοχής τους, όπου άλλοτε αυτά είναι απλά κτίρια, χωρίς καθόλου υποδομές, με τη χρήση των σκαλοπατιών να αντικαθιστά τα θρανία, και άλλοτε, πρόκειται για σύγχρονα της εποχής, καλαίσθητα κτίρια, ιδίως όταν προέρχονται από την ιδιωτική πρωτοβουλία. Όσον αφορά τα σχολεία στη Θεσσαλονίκη, εκεί οι περιγραφές απουσιάζουν και αναφέρονται μόνο κάποια ονόματα σχολείων, όπως το Τενεκεδένιο Σχολείο και το 2^ο Δημοτικό Σχολείο Καλαμαριάς.

Σχετικά με τα μαθήματα που διδάσκονται, οι αφηγήτριες αναφέρουν χαρακτηριστικά ότι κατά τη φοίτηση τους στα σχολεία του τόπου καταγωγής τους, διδάσκονταν «όλα» τα μαθήματα, όπου «όλα» εννοούνται κυρίως τα ελληνικά, η αριθμητική, η ιστορία, τα θρησκευτικά, αλλά και το εργόχειρο στις μαθήτριες, ενώ κατηγορηματική είναι η άρνηση για το αν διδάσκονταν την τουρκική γλώσσα στο

σχολείο, ενώ την χρησιμοποιούσαν στην καθομιλουμένη, λιγότερο οι ίδιες και περισσότερο οι γονείς τους.

Όσον αφορά τις αναμνήσεις σχετικά με τις εκπαιδευτικούς, οι αφηγήτριες θυμούνται αρκετές ιστορίες και περιγράφουν τους/τις εκπαιδευτικούς, τόσο στον τόπο καταγωγής όσο και στον τόπο εγκατάστασης. Σε άλλες περιπτώσεις οι εκπαιδευτικοί είναι περισσότερο αυστηροί και θίγεται η χρήση της «βίτσας» ενώ σε άλλες είναι ήρεμοι, «χωρίς αγριότητες και τέτοια». Παράλληλα, γίνεται αναφορά και στην εκπαίδευση των εκπαιδευτικών, η οποία πραγματοποιείται σε ανώτερα εκπαιδευτικά ιδρύματα, σε μεγάλα αστικά κέντρα, όπως η Κωνσταντινούπολη, η Σμύρνη και η Θεσσαλονίκη.

Ακόμα, οι αφηγήτριες αναφέρουν στιγμές από τη μαθητική τους ζωή, όπως είναι η καθιερωμένη μαθητική ποδιά, υποχρεωτική μεν για τα κορίτσια, αλλά χωρίς να αποτελεί λόγο μη φοίτησης στο σχολείο αν δεν είναι δυνατή η αγορά της για οικονομικούς λόγους, ενώ στο σημείο αυτό γίνονται αναφορές και στην δημοσιονομική πολιτική πολλών κοινοτήτων, που δημιουργούσαν ταμείο πτωχών προκειμένου να καλύψουν τα δίδακτρα μαθητών/μαθητριών που η οικονομική κατάσταση των οικογενειών τους, δε μπορούσε να καλύψει τη φοίτηση τους στο σχολείο.

Όσον αφορά τις σχολικές γιορτές, οι αφηγήτριες θυμούνται τους εορτασμούς της εθνικής επετείου της 25^{ης} Μαρτίου, ενώ αναφέρονται και σε θρησκευτικές σχολικές γιορτές. Διαπιστώνουμε ότι σε άλλες περιπτώσεις, η εθνική επέτειος εορτάζεται φανερά, ακόμα και με παρέλαση, χωρίς κανένα εμπόδιο από την τουρκική διοίκηση και σε άλλες πολύ πιο λιτά και περιορισμένα, μόνο εντός του σχολείου, ενώ με εκκλησιασμό γιορτάζεται η γιορτή των Τριών Ιεραρχών.

Τέλος, κάποιες από τις αφηγήτριες περιγράφουν και τους τρόπους διεξαγωγής των εξετάσεων στα σχολεία του τόπου καταγωγής τους, όπου συνήθως πρόκειται για προφορικές εξετάσεις ενώπιον κάποιας εξεταστικής επιτροπής που απαρτίζεται από εκπαιδευτικούς αλλά και από στελέχη της τοπικής και κοινοτικής διοίκησης.

Αναφορικά με την οικογένεια, διαπιστώνουμε ότι οι περισσότερες αφηγήτριες αναφέρονται με νοσταλγία στο πατρικό τους σπίτι, το οποίο συνήθως θυμούνται και περιγράφουν με πολλές λεπτομέρειες ενώ θα λέγαμε ότι οι περιγραφές της πατρικής κατοικίας αποτελούν και δείγμα του τρόπου ζωής και του κοινωνικοοικονομικού επιπέδου της οικογένειας. Ακόμα, οι αφηγήτριες αναφέρονται και στις ασχολίες των γονέων τους, οι οποίες αναδεικνύουν την κοινωνική τους προέλευση και διαπιστώνεται ότι οι περισσότερες από αυτές ανήκουν στα μεσαία κοινωνικά στρώματα.

Όσον αφορά στους ανδρικούς ρόλους, είναι περιορισμένες οι αναφορές στον ρόλο του πατέρα ή του συζύγου και πολλοί περισσότερες εκείνες που αφορούν στον ρόλο του ως φροντιστή της οικογένειας. Ακόμα, οι ανδρικοί αυτοί ρόλοι είναι

εκείνοι που δεν μεταβάλλονται ιδιαίτερα μετά τον ξεριζωμό, καθώς, ο πατέρας και σύζυγος εξακολουθεί να είναι υπεύθυνος για την ικανοποίηση των βιοτικών αναγκών της οικογένειας του είτε μόνος του, είτε, ιδίως μετά το 1922, με τη βοήθεια της συζύγου του, αν κρίνεται απαραίτητο.

Αρκετές βέβαια είναι και οι περιπτώσεις εκείνες στις οποίες είτε ο σύζυγος είτε ο πατέρας των αφηγητριών δεν είναι εν ζωή μετά τον διωγμό, οπότε εκείνες, ως μητέρες ή σύζυγοι, ή ακόμα και ως κόρες σε ορισμένες περιπτώσεις, αναλαμβάνουν την ευθύνη της οικογένειας.

Φαίνεται επομένως ότι οι γυναικείοι ρόλοι είναι εκείνοι που μεταβάλλονται μετά την εγκατάσταση στη Θεσσαλονίκη σε μεγαλύτερο βαθμό. Πριν τον ξεριζωμό, ως μητέρες, σύζυγοι και νοικοκυρές είναι υπεύθυνες για την οικογένεια κατά κύριο λόγο εντός της οικίας, ωστόσο μετά, είτε αναγκάζονται να συμμετέχουν εξίσου ως εργαζόμενες στην εξασφάλιση της επιβίωσης, είτε, σε περίπτωση που ο σύζυγος έχει χαθεί στον πόλεμο, να σηκώσουν οι ίδιες τα οικογενειακά βάρη, να εξασφαλίσουν τα απαραίτητα και να λάβουν τις αποφάσεις για το σύνολο της οικογένειάς τους.

Τέλος, όσον αφορά την κοινωνία, οι αφηγήτριες περιγράφουν με αρκετές λεπτομέρειες τους τόπους καταγωγής, τις ασχολίες των κατοίκων και το υψηλό συνήθως κοινωνικοοικονομικό επίπεδο, ανεξάρτητα από τα επαγγέλματα που αυτοί ασκούσαν.

Μεγάλο τμήμα της καθημερινής ζωής στους τόπους καταγωγής των αφηγητριών αποτελεί η συμμετοχή τους στην κοινωνική και θρησκευτική ζωή που περιλαμβάνει τον εκκλησιασμό, τις θρησκευτικές πανηγύρεις, τις κοινωνικές εκδηλώσεις, τους χορούς και τις βεγγέρες, ενώ ειδικά για τις γυναίκες, η συμμετοχή τους σε κοινωνικές εκδηλώσεις είναι η σημαντικότερη συμμετοχή τους στην κοινωνική ζωή, ειδικά για όσες δεν εργάζονται εκτός σπιτιού, που είναι και οι περισσότερες. Αυτό ωστόσο δεν συνεπάγεται ουσιαστική συμμετοχή αλλά περισσότερο μια επέκταση των καθιερωμένων γυναικείων ρόλων σε κοινωνικό επίπεδο.

Η κοινωνική ζωή των γυναικών αλλάζει αισθητά μετά την εγκατάσταση στη Θεσσαλονίκη, αφού είναι πολύ περισσότερες εκείνες που πλέον εργάζονται. Η αλλαγή αυτή αφορά και το ευρύτερο σύνολο του προσφυγικού πληθυσμού καθώς οι συνθήκες ζωής και οι προτεραιότητες είναι πλέον διαφορετικές και αφορούν τις προσπάθειες εξεύρεσης στέγασης και εργασίας ενώ στην νέα κοινωνική ζωή των προσφύγων σαφώς παίζουν ρόλο και οι σχέσεις με τους γηγενείς, που ναι μεν παρουσιάζουν δυσκολίες σε ορισμένες περιπτώσεις, ωστόσο οι προφορικές μαρτυρίες φανερώνουν την ύπαρξη και της αντίθετης πλευράς και τον θετικό τρόπο υποδοχής και αποδοχής των προσφύγων από τους ντόπιους.

Μελετώντας τις προφορικές μαρτυρίες, διαπιστώνουμε ότι σε αρκετές περιπτώσεις οι μαρτυρίες των αφηγητριών παρουσιάζουν διαφορές με τα στοιχεία

της επίσημης ιστορίας. Ωστόσο, αυτό καταδεικνύει και τον λόγο για τον οποίο θεωρείται χρήσιμη η μελέτη της προφορικής ιστορίας, καθώς έρχεται να φωτίσει αθέατες λεπτομέρειες ή αμφισβητήσιμα σημεία της επίσημης γραπτής.

Τέτοια παραδείγματα στην παρούσα εργασία διακρίνουμε στο ότι, ενώ σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, οι γηγενείς είχαν κατά κύριο λόγο αρνητική στάση απέναντι στους πρόσφυγες ή ότι τα σχολεία που δημιουργούνταν με γοργούς ρυθμούς αρκούσαν πάντα για να καλύψουν τις αυξημένες ανάγκες, οι μαρτυρίες παρουσιάζουν την ύπαρξη και της αντίθετης πλευράς της πραγματικότητας, όπως τη βίωσαν οι αφηγήτριες, αφού δεν αναφέρονται μόνο σε αρνητική αλλά και σε θετική αποδοχή από τους γηγενείς.

Στόχος της προφορικής ιστορίας δεν είναι το να επιβεβαιώσει ή να διαψεύσει την επίσημη, αλλά να δώσει χώρο στην κάθε προσωπική ιστορία του κάθε ατόμου που έζησε τα γεγονότα. Εφόσον υπάρχει έστω ένας άνθρωπος που έχει να διηγηθεί μια ιστορία, εφόσον υπάρχουν δύο ή τρεις άνθρωποι που παρουσιάζουν μια διαφορετική οπτική της ιστορίας και των γεγονότων, είναι σημαντική η ανάδειξη αυτών των ιστοριών και αυτό ακριβώς έρχεται να κάνει η προφορική ιστορία: αναλαμβάνει να αναδείξει αυτές τις ιστορίες, δίνοντας βαρύτητα στις προσωπικές μαρτυρίες και αναλογιζόμενη πώς ο τρόπος που βίωσε ο κάθε άνθρωπος τα γεγονότα, τον επηρέασαν στην μετέπειτα ζωή του.

Έτσι, στόχος μιας τέτοιας μελέτης ενός περιορισμένου αριθμού αφηγήσεων, σε τοπικό επίπεδο, δεν είναι να αναιρέσει άλλες μαρτυρίες που αποδεικνύουν το αντίθετο ή ολόκληρη την καταγεγραμμένη επίσημη ιστορία σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια, αλλά αποτελεί έναυσμα για περαιτέρω και εκτενέστερη μελέτη και έρευνα, αντίστοιχου υλικού, σε μεγαλύτερη κλίμακα, ώστε να είναι δυνατή η ασφαλέστερη εξαγωγή αντίστοιχων συμπερασμάτων.

Επομένως, ως πρόταση μελλοντικής έρευνας θα λέγαμε ότι θα άξιζε να μελετηθεί σε μεγαλύτερο βάθος ο συσχετισμός μεταξύ των τριών θεματικών της παρούσας εργασίας, να εξετασθεί δηλαδή πώς το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο της οικογένειας επηρεάζει τους γυναικείους ρόλους εντός της οικογένειας, τη φοίτηση στο σχολείο, τη συμμετοχή στην κοινωνία και γενικά τη θέση της οικογένειας στους διαφορετικούς τομείς της ζωής της.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αβδελά, Ε. (1988). Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στο μεσοπόλεμο: Όψεις και θέσεις . Στο Γ. Θ. Μαυρογορδάτος (Επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός* (σ. 195 – 196). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Αβδελά, Έ. (2002). «Δια λόγους τιμής»: βία συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα. Αθήνα: Νεφέλη.
- Αγραφιώτου-Ζαχοπούλου, Π. (1997). *Σχολεία της Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη: Ιανός.
- Αθανασούλα- Ρέππα, Α. (1994). Ο Κοινωνικοποιητικός Ρόλος του Σχολείου στις Παραμεθόριες Περιοχές και η Συμβολή του στη Διασυνοριακή Συνεργασία. *Σύγχρονη Εκπαίδευση: Τρίμηνη Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, 1994(78), 38-48. Ανακτήθηκε από <https://ejournals.lib.auth.gr/1105-3968/article/view/846>
- Αναγνωστοπούλου, Σ. (1997). *Μικρά, Ασία, 19ος αι.-1919: οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες : από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Αναγνωστοπούλου, Χ. (2012). Το γυναικείο ζήτημα στο περιοδικό η Βοσπορίς. *Μνήμων*, 2012 (32), 125-150. Ανακτήθηκε από: <https://doi.org/10.12681/mnimon.642>
- Ανδρεάδου Χ., Βερβενιώτη Τ., Μπουσχότεν Ρίκη Βαν, Ρεπούση Μ., Τσιώλης Γ. (2010). *Προφορικές Ιστορίες* . Χανιά: Γραφοτεχνική Κρήτης Α.Ε.Ε.
- Ανδριώτης, Ν. (2003). Οι πρόσφυγες: Η άφιξη και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης. Στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 7: Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Βεντούρα, Λ. (2002). Συνηγορία υπέρ της σύγχρονης ιστορίας ή «Ιστορίας του Παρόντος». *Μνήμων*, 2002, (24), 369-386. Ανακτήθηκε από: <https://doi.org/10.12681/mnimon.746>
- Βερέμης , Θ. & Κολιόπουλος, Ι. (2006). *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 έως σήμερα*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Vilanona, M., (1998). Η μάχη στην Ισπανία για μια ιστορία χωρίς επιθετικούς προσδιορισμούς με προφορικές μαρτυρίες. Στο Ρ. Οικονόμου (Επιμ.), *Μαρτυρίες σε ηχητικές και κινούμενες αποτυπώσεις ως πηγή της ιστορίας: Πρακτικά διεθνούς ημερίδας, 30 Μαΐου 1997* (σ. 29 -65), Αθήνα: Κατάρτι.

- Βλασίδης, Β. (2009). Η προσφυγική αποκατάσταση στη Μακεδονία: Οι απόψεις του ελληνικού τύπου. Στο Ι. Σ. Κολιόπουλος & Ι.Δ. Μιχαηλίδης (Επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: Από την τραγωδία στην εποποιία* (σ. 138-155). Αθήνα: Νίκος Χαϊδεμένος.
- Βρέλλη-Ζάχου, Μ. (1986). *Η Ενδυμασία στη Ζάκυνθο μετά την ένωση (1864 – 1910). Συμβολή στη μελέτη της ιστορικότητας και της κοινωνιολογίας του ενδύματος* (μη δημοσιευμένη διδακτορική διατριβή). Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Γκοφ, Ζ. Λε (1998). *Ιστορία και μνήμη*. Μτφρ. Γ. Κουμπουρλής. Αθήνα: Νεφέλη.
- Γκλαβίνας, Ι.Ν. (2008). *Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα (1912-1923): αντιλήψεις και πρακτικές της ελληνικής διοίκησης, σχέσεις με χριστιανούς γηγενείς και πρόσφυγες*. (μη δημοσιευμένη διδακτορική διατριβή). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Δαλακούρα, Κ. Ι. (2008). *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, 19ος αι.-1922: κοινωνικοποίηση στα πρότυπα της πατριαρχίας και του εθνικισμού* (1η εκδ.). Θεσσαλονίκη: Gutenberg.
- Δαλακούρα, Κ. (2014). *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (19ος αι.- 1922) : κοινωνικοποίηση στα πρότυπα της πατριαρχίας και του εθνικισμού*. (μη δημοσιευμένη διδακτορική διατριβή). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Δαλακούρα, Α., & Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ., (2015). *Η εκπαίδευση των γυναικών - Οι γυναίκες στην εκπαίδευση (18ος-20ος αι.): Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών.
- Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1933). *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.
- Ευαγγελίδης, Τ. (1931). *Αντίλαλοι απ' τα Μουδανιά και τα γύρω*. Θεσσαλονίκη: Σύνδεσμος Προσφύγων Μουδανίων.
- Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ. (2006). *Θεσσαλονίκης εκπαιδευτικά: 19ος και 20ός αιώνας*. Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης.
- Θανάτσης, Γ. Θ. (1983). *Αρραβώνες και γάμοι μικρής ηλικίας: λαογραφική εξέταση* (μη δημοσιευμένη διδακτορική διατριβή). Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

- Θεολόγου, Κ. (2008). *Χώρος και μνήμη: Θεσσαλονίκη 15ος-20ός αι. : από τις παραδοσιακές κοινότητες στην αστική νεωτερικότητα* (1η εκδ.). Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Ιακωβίδης, Ι. Χ. (2011). *Κωνσταντινουπολίτες, Αιγυπτιώτες, Μικρασιάτες και Πόντιοι στην Ελλάδα : Ιδίως κατά το Β΄ ήμισυ του 20ού αιώνα: Πριν και μετά από την άφιξη: Ταυτότητα – ένταξη*. Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρης.
- Ιωαννίδου, Ε. (2009). Η προσφυγική Καλαμαριά. Στο Ι. Σ. Κολιόπουλος & Ι.Δ. Μιχαηλίδης (Επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: Από την τραγωδία στην εποποιΐα* (σ. 295-313). Αθήνα: Νίκος Χαϊδεμένος.
- Ιωαννίδου, Ε. (Επιμ.). (2010). *Η μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης: η εγκατάσταση των προσφύγων στην πόλη (1920-1940) : πρακτικά ημερίδας 17 Μαΐου 2008* (1η εκδ.). Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Καμούζης, Δ. (2015). Η γυναικεία εκπαίδευση και ο γλωσσικός εξελληνισμός τῶν τουρκόφωνων Ρωμιῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας: Τὸ Ὀμήρειο Παρθεναγωγεῖο Σμύρνης (1881-1922). *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν*, 2015 (19), 115-134. Ανακτήθηκε από: <https://doi.org/10.12681/deltiokms.322>
- Καραδήμου-Γερολύμπου, Α. (2016). Ὅψεις του αστικού χώρου της Σμύρνης πριν και μετά από την καταστροφή: Εμμονές και ρήξεις. Στο Ι. Καραχρήστος & Π. Ποτηρόπουλος (Επιμ.), *Σμύρνη: Η ανάπτυξη μιας μητρόπολης της Ανατολικῆς Μεσογείου (17ος αι. - 1922): Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Ὑμηττός, 20-23 Σεπτεμβρίου 2012: Πρακτικά* (σ. 263-286). Αθήνα: Ακαδημία Αθηνῶν, Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικῆς Λαογραφίας.
- Καρακατσάνη, Δ. (2012). *Εκπαιδευτική θεωρία και διδακτική πράξη στη μεταπολεμική Ελλάδα : Μια κοινωνική ιστορία της διδασκαλίας και του διδασκαλικού επαγγέλματος*. Θεσσαλονίκη : Επίκεντρο.
- Κατσάπης, Κ. (2003). Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: το γενικό περίγραμμα. Στο *Πέρα από την Καταστροφή: Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, (σ: 19-40) Αθήνα: Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού
- Κοντογιώργη, Ε. (2003). Η Αποκατάσταση 1922-1930. Στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 7: Ο Μεσοπόλεμος, 1922 – 1940. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κυριακίδου, Μ. (1923). Ηθική και εργασία». *Ελληνίς*, 1923 (6-7), 130.
- Κυρίτσης, Δ. & Φούκας, Β. (2010). *Διερευνώντας την Τοπική Ιστορία της Θεσσαλονίκης: Απόψεις, στάσεις και γνωστικό επίπεδο μαθητών/τριών και η επίδραση της οικογένειας και του σχολείου στη διαμόρφωση τους*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης

- Λάζου, Β. (2012, Φεβρουάριος 20) Η προφορική ιστορία στην Ελλάδα: Ελπιδοφόρα μηνύματα. *Δρόμος της Αριστεράς*. Ανακτήθηκε από <https://edromos.gr/>
- Λοΐζος, Δ.Ι. (1994). *Οι Μεγάλες Δυνάμεις, Η Μικρασιατική καταστροφή και η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα (1920-1930)*. Αθήνα. Ανακτήθηκε από <https://www.academia.edu>
- Μαραβελάκης, Μ. Ι., & Βακαλόπουλος, Α. Ε. 1. (1993). *Οι προσφυγικές εγκαταστάσεις στην περιοχή της Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Μαρτυρίες Ιστορικού Αρχείου Προσφυγικού Ελληνισμού Καλαμαριάς.
- Μαυροσκούφης, Δ. (2015). Το άξενο παρόν ενός άφαντου παρελθόντος: Έλληνες Εβραίοι και ιστορική μνήμη. Στο Γ. Κόκκινος, & Δ. Κ. Μαυροσκούφης (Επιμ.), *Το Τραύμα, τα συγκρουσιακά θέματα και οι ερμηνευτικές διαμάχες στην ιστορική εκπαίδευση* (σ. 247 – 271). Αθήνα: Ρόδον.
- Μπάδα, Κ. (1992). Η "γλώσσα" του ρούχου και της ατομικής εμφάνισης στην παραδοσιακή κοινωνία. Στο *Ο λαϊκός πολιτισμός στην Αιτωλοακαρνανία: Α΄ Συνέδριο Λαογραφίας, Αγρίνιο, 18-20 Οκτωβρίου 1991: Πρακτικά* (σσ.77-86).
- Μπακαλάκη, Α., & Ελεγμίτου, Ε. (1987). *Η εκπαίδευση "εις τα του οίκου" και τα γυναικεία καθήκοντα: από την ίδρυση του Ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*. Αθήνα: Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
- Μπούρα, Κ. (1982). Οι Μπέκταση δερβίσηδες: Μερικές πτυχές συνύπαρξης μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων στη Μικρά Ασία 1826-1922. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, 1982* (3), 185-194. Ανακτήθηκε από: <https://doi.org/10.12681/deltiokms.283>
- Μπουντζουβή, Α. (1999). Προφορική Ιστορία. Όρια & Δεσμεύσεις. Στο Ρ. Οικονόμου (Επιμ.), *Μαρτυρίες σε ηχητικές και κινούμενες αποτυπώσεις ως πηγή της ιστορίας, 30 Μαΐου 1997: Πρακτικά* (σ. 23 – 28) . Αθήνα: Κατάρτι
- Μπουντζουβή, Α., & Θανοπούλου, Μ. (2002). Η προφορική ιστορία στην Ελλάδα. Οι εμπειρίες μιας δύσκολης πορείας. . *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 2002* (107), 3-21. Ανακτήθηκε από: <http://dx.doi.org/10.12681/grsr.8870>
- Μπουσχότεν, Ρ., Β. (2012). Εισαγωγή. Στο *Γεφυρώνοντας τις γενιές: διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21ο αιώνα. Προφορική ιστορία και άλλες βιο-ιστορίες: Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, 25-27 Μαΐου 2012: Πρακτικά*. Βόλος: Ένωση Προφορικής Ιστορίας
- Muncie, J., & Δραγώνα, Θ. (2009). *Οικογένεια: η μελέτη και κατανόηση της οικογενειακής ζωής* (1η έκδ.). Αθήνα: Μεταίχιμο.
- Mazower, M. (2006). *Θεσσαλονίκη, πόλη των φαντασμάτων: χριστιανοί, μουσουλμάνοι και εβραίοι, 1430-1950* (1η εκδ.). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

- Λιάκος, Α.(2015). Γιατί η προφορική ιστορία; Στο Ε. Νάκου & Α. Γκαζή (Επιμ.). *Η προφορική ιστορία στα μουσεία και στην εκπαίδευση*. Αθήνα: Νήσος.
- Νιξαρλίδου, Ε. (2013). *Το περιοδικό "Ελληνίς" (1921-1940): η αναπαράσταση των γυναικείων ταυτοτήτων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*. (μη δημοσιευμένη διπλωματική εργασία). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Παπαδοπούλου, Ε. (2010). *Το γλωσσικό ιδίωμα της Τρίγλιας Βιθυνίας* (μη δημοσιευμένη διδακτορική διατριβή). Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Πελαγίδης, Ε. (2009). Ξένες φιλανθρωπικές οργανώσεις και πρώτα κοινωνικά μέτρα για τους πρόσφυγες του 1922. Στο Ι. Σ. Κολιόπουλος & Ι. Δ. Μιχαηλίδης (Επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: Από την τραγωδία στην εποποιΐα* (σ. 97-104). Αθήνα: Νίκος Χαϊδεμένος.
- Πελαγίδης, Ε. (2009). Οι πρόσφυγες της Μακεδονίας στην οικονομική ζωή του τόπου. Στο Ι. Σ. Κολιόπουλος & Ι. Δ. Μιχαηλίδης (Επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: Από την τραγωδία στην εποποιΐα* (σ. 105-128). Αθήνα: Νίκος Χαϊδεμένος.
- Πετρίδης, Π. (1985). Πολιτική ζωή-Κοινωνικοί Αγώνες, 1912-1940. Στο Παπαγιαννόπουλος, Α. (Επιμ.), *Θεσσαλονίκη 2300 χρόνια* (σ.145-160). Θεσσαλονίκη: Δήμος Θεσσαλονίκης
- Ρηγίνος, Μ. (1997). Η επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων στις πόλεις. Στο *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα: οι προσφυγουπόλεις στην Ελλάδα: Επιστημονικό Συμπόσιο, 11 και 12 Απριλίου 1997: Πρακτικά* (σ. 295-296). Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.
- Ρεπούση, Μ. (2011). Προφορική Ιστορία και Μουσεία – Μια πρώτη προσέγγιση. *Επιστημονικό Δίκτυο Εκπαίδευσης Ενηλίκων: 2011* (5). Ανακτήθηκε από <http://cretaadulteduc.gr/blog/?p=377>
- Σαββαΐδης, Π. (2012). Χαρτογραφώντας τους προσφυγικούς συνοικισμούς στη Θεσσαλονίκη κατά τα πρώτα τριάντα χρόνια του 20ού αιώνα. Στο Δ. Αραμπέλος, Χ. Καλτσίκης, Σ. Σπαταλάς & Η. Ν. Τζιάβος (Επιμ.) *Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή Μιχάλη Κονταδάκη, Τμήμα Αγρονόμων και Τοπογράφων Μηχανικών Α.Π.Θ.*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτη.
- Σαλβάνου, Α. (2018). *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης : το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Σμυρνέλη, Μ. Κ. (2008). *Σμύρνη η λησμονημένη πόλη ; 1830-1930: μνήμες ενός μεγάλου μεσογειακού λιμανιού*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

- Σολδάτος, Χ. Σ. (1991). *Η εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση του ελληνισμού της Μ. Ασίας, 1800-1922 (τόμος γ')*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Σολομωνίδης, Χ. Σ. (1962). *Η παιδεία στη Σμύρνη*. Αθήνα: Τύποις Μαυρίδης.
- Σταματοπούλου-Βασιλάκου, Χ. (2011). *Μικρά Ασία, εκπαίδευση – πνευματική παραγωγή – πολιτισμός – θέατρο 1821-1922*. Ανακτήθηκε από http://users.sch.gr/symfo/sholio/istoria/kimena/1821-1922.ekpedefsi_mikrasia.htm
- Στεργελλής, Α. (1993). Το πρόβλημα των προσηλυτισμών στη Μ.Ασία με αφορμή υπόμνημα της φιλεκπαιδευτικής εταιρείας Σμύρνης (1887). *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 1993 (10), 205-234. Ανακτήθηκε από: <https://doi.org/10.12681/deltiokms.99>
- Στεργίου, Α., & Μπιρμπίλη, Ε. (1998). *Αρετσού – Νέο Ρύσιο. Διαχρονική Πορεία*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ήδυλος.
- Συμεωνίδου, Ε. (2012). Η αξία της προφορικής ιστορίας και των ιστορικών αρχείων. Στο *“Παιδεία κάλλιστον εστί κτήμα βρότοις”: Ανθρωπιστικές και Θετικές Επιστήμες: 6ο Πανελλήνιο συνέδριο ελληνικού ινστιτούτου εφαρμοσμένης παιδαγωγικής και εκπαίδευσης, 5-7 Οκτωβρίου 2017: Πρακτικά*. Αθήνα: Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Πολιτισμού και Αθλητισμού.
- Τζήκας, Χ. (2009). *Τοπική εκπαιδευτική Ιστορία: δάσκαλοι και δασκάλες μιλούν για την ιστορία των σχολείων τους. (αντί προλόγου - επιμέλεια)*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Τζιούτζια, Ε. (2009). Το Τενεκεδένιο Σχολείο της Θεσσαλονίκης. Το σχολείο των προσφύγων. Στο Χ. Τζήκας (Επιμ.), *Τοπική εκπαιδευτική Ιστορία: δάσκαλοι και δασκάλες μιλούν για την ιστορία των σχολείων τους* (σ. 171 -177). Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Τζιούτζια, Ε. (2013). Εκπαιδευτικοί σε προσφυγικά σχολεία στην Τούμπα Θεσσαλονίκης. Στο Σ. Ζιώγου – Καραστεργίου & Β. Φούκας (Επιμ.), *Σχολεία και Εκπαιδευτικοί της Θεσσαλονίκης (19ος αι. – Μεσοπόλεμος): Προσωπογραφίες Εκπαιδευτικών και Ευεργετών* (σ. 103 – 124). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Κυριακίδη.
- Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. (2011). *Νέο Πρόγραμμα Σπουδών για τα μαθήματα των Κοινωνικών Επιστημών στο Δημοτικό – Οδηγός για τον Εκπαιδευτικό*. Ανακτήθηκε από <http://repository.edulll.gr/1909>.
- Φούκας Β. & Μαρτζιβάνου, Α. (2020). «Η προσφυγιά μας έχει ρημάξει...» Μαρτυρίες προσφύγων μαθητών και μαθητριών από τη Μικρά Ασία και τον Πόντο: Υποδοχή, Συνθήκες Εκπαίδευσης, Εμπόδια. Στο Αθ. Καραφύλλης & Ι.

Ταταρίδης (Επιμ.), *Εκπαίδευση: Κρίσεις και Πόλεμοι* (σ. 485 – 501). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Τζιόλα.

Φωτιάδης, Κ. (2009). *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία*. Στο Ι. Σ. Κολιόπουλος & Ι. Δ. Μιχαηλίδης (Επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: Από την τραγωδία στην εποποιΐα* (σσ. 48-71). Αθήνα: Νίκος Χαϊδεμένος

Ξενόγλωσση και μεταφρασμένη

Armstrong, D. (2003) Historical voices: philosophical idealism and the methodology of 'voice' in the history of education, *History of Education: 32*, 201-217, doi: [10.1080/00467600304157](https://doi.org/10.1080/00467600304157)

Abrams, L. (2010). *Oral history theory*. London and New York: Routledge.

Gardner, P. (2003). Oral history in education: teacher's memory and teachers' history. *History of Education: 32*, 175-188.

Hoffman, M.A. & Hoffman, H.S (2009). Reliability and validity in oral history. *Today's Speech: 22*, 23-27 doi: <https://doi.org/10.1080/01463377409369125>

Kechriotis, V. (2011). Εμπειρία και δράση σε ένα μεταβαλλόμενο πολιτικό τοπίο: Η ελληνορθόδοξη κοινότητα της Σμύρνης στις αρχές του 20ου αιώνα. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, 2011* (17), 61-105, doi: <https://doi.org/10.12681/deltiokms.10>

Lynd, S. (1993). Oral History from below. *The Oral History Review: 21*, 1-8, Retrieved from www.jstor.org/stable/3675042

Martin, J. (2012) Interpreting biography in the History of Education: past and present, *History of Education: 41*, 87-102, doi: 10.1080/0046760X.2012.641268

Hunt, N. & McHale, S. (2007). Memory and Meaning: Individual and social aspects of memory narratives. *Journal of Loss and Trauma:13*, 42-58.

Panayotopoulos, A. (1983). Για την οικονομική δραστηριότητα των Ελλήνων της Μικράς Ασίας: Μέσα του 19ου έως αρχές του 20ου αιώνα. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, 1983* (4), 87-128, doi:<https://doi.org/10.12681/deltiokms.37>

Portelli, A. (2003). What makes oral history different. In R.Perks & A. Thompson(Eds), *The Oral History Reader* (p. 63-74). New York: Routledge.

Starecheski, A. (2014). Squatting History: The Power of Oral History as a History-Making Practice. *Oral History Review: 41*, 187-216. doi: [10.1093/ohr/ohu030](https://doi.org/10.1093/ohr/ohu030)

Tamboukou, M. (2000). The Paradox of Being a Woman Teacher. *Gender and Education: 12*, 463-478. doi:[10.1080/09540250020004108](https://doi.org/10.1080/09540250020004108)

Thompson, P. (2002). Φωνές από το παρελθόν: Προφορική Ιστορία. Μτφρ. Ρ. Βαν Μπούσχοτεν – Ν. Ποταμιάνος, επιμέλεια Κ. Μπάδα – Ρ. Β. Μπούσχοτεν. Αθήνα: Πλέθρον.

Thompson P. (2006). The Voice of the Past. Oral History. In R. Perks & A. Thomson (Eds.), *The Oral History Reader*, (p. 25-31), New York: Routledge.

Thomson, A. (2007). Four Paradigm Transformations in Oral History. *Oral History Review*: 34, 49-70, doi: [10.1525/ohr.2007.34.1.49](https://doi.org/10.1525/ohr.2007.34.1.49).

Willig, C. (2015). Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στην Ψυχολογία. Ε. Τσέλιου (επιμ.), Έ. Αυγήτα (μτφρ.). Αθήνα: Gutenberg.

Ιστοσελίδες

Ένωση Προφορικής Ιστορίας. Ανακτήθηκε από <http://www.epi.uth.gr/index.php?page=home>

Ομάδες Προφορικής Ιστορίας, Ανακτήθηκε από <http://oralhistorygroups.gr/>

Ιστοσελίδα 2ου Δημοτικού Σχολείου Καλαμαριάς, Ανακτήθηκε από http://2dim-kalam.thess.sch.gr/?page_id=513